

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOĞU DİLLERİ VE EDEBİYATLARI ANA BİLİM DALI
ARAP DİLİ VE EDEBİYATI BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS

ÇAĞDAŞ ARAP DÜZYAZI LİTERATÜRÜNDE
HAPİSHANE EDEBİYATI
(أدب السجون)

Betül ASLAN
2501190015

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. Ömer İSHAKOĞLU

İSTANBUL – 2023

ÖZ

ÇAĞDAŞ ARAP DÜZYAZI LİTERATÜRÜNDE

HAPİSHANE EDEBİYATI (أدب السجون)

BETÜL ASLAN

Ülkeler hangi yönetim biçimini benimserse benimsesin baskıcı otoriter rejimler, hapishaneyi iktidarlarının istikrarı için bir aygıt olarak kullanmış ve gerek halkın ileri gelenlerini gerekse sıradan vatandaşlarını muhalefet etme suçundan hapsetmiştir. Bu durumun izdüşümlerini Çağdaş Arap Edebiyatı'nda okumak mümkündür ve zaman içinde de oldukça zengin bir literatür ortaya çıkmıştır. Öyle ki yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren “Edebu’s-Sucûn (Hapishane Edebiyatı)” olarak isimlendirilen bir dalın şekillenmeye başladığı görülür.

Arap Hapishane Edebiyatı'nın izleri her ne kadar bazı kaynaklar tarafından Cahiliye Dönemi'ne kadar sürülse de sınırları henüz belirginleşmeye başlamıştır ve bu nedenle birçok boyutta tartışmalı bir alandır. Bu konudaki akademik çalışmaların sayıca az olması, ancak Hapishane Edebiyatı'nda her geçen gün daha çok eser yayımlanması ve hem Arap okurunun hem de bu alanla ilgilenen dünya okurunun teveccühünün artması; meselenin geniş çaplı ele alınmasını gerektirmektedir.

Yaptığımız literatür taramalarının ardından Arap Hapishane Edebiyatı'nın tanımını ve kapsamını belirlemeye çalıştık. Altı ülkeden seçtiğimiz eserleri tahlil ederek de yaptığımız tanımları örneklendirdik. Bu eserler şu şekildedir: Yusuf İdris'ten el-‘Askeriyyu’l-Esved, Fazıl el-‘Azzâvi’den el-Kal‘atu’l-Hâmise, Abdurrahman Munîf’ten Şarku’l-Mutavassıt, Mustafa Halîfe’den el-Kavka’a, Haşim Garâyibe’den el-Kıttu’l-lezî ‘Allemani’t-Tayarân ve Muhammed Musaddak b. Hadrâ’dan Tezmâra 234. Çalışmamız neticesinde vardığımız sonuçta ise, Hapishane Edebiyatı'nın müstakil bir edebiyat dalı olarak var olabilmesi için yeterli ortak özelliklere sahip olduğunu tespit ettik.

Anahtar Kelimeler: Hapishane Edebiyatı, Edebu’s-Sucûn, Çağdaş Arap Literatürü, Düzyazı, Otoriter Rejimler.

ABSTRACT
PRISON LITERATURE IN CONTEMPORARY ARAB PROSE
LITERATURE (أدب السجون)
BETUL ASLAN

Regardless of the type of government adopted by countries, authoritarian regimes have used prisons as a means to maintain their stability and have imprisoned both prominent figures and ordinary citizens for the crime of opposition. The consequences of this situation can be observed in Contemporary Arab Literature, which has given rise to a rich body of literature over time. In fact, since the second half of the 20th century, a new genre called "Adab al-Sujun (Prison Literature)" has emerged.

Although some sources trace the roots of Arab Prison Literature back to the pre-Islamic era, its boundaries have only recently begun to be defined, making it a highly controversial area in many respects. The scarcity of academic studies on this subject, coupled with the increasing publication of works in the field of Prison Literature, and the growing interest of both Arab and global readers, requires a more comprehensive approach to the matter.

After conducting a review of the literature on Arab Prison Literature, we have attempted to define its scope and boundaries. We have illustrated our definition by analyzing works from six countries, including *Al Askariyyu Al Aswad* by Yusuf Idris, *Al Qalah Al Khamisah* by Fadhil Al Azzawi, *Sharq Al Mutawassit* by Abdelrahman Munif, *Al Qawqaah* by Mustafa Khalifa, *Al Qattu Al-ladhi Allamni Al Tayaran* by Hashem Gharaibeh, and *Tezmarah 234* by Mohammed Musaddak Ibn Khadra. The results of our research suggest that Prison Literature possesses sufficient common characteristics to be considered an independent literary genre.

Keywords: Prison Literature, Adab al-Sujun, Contemporary Arab Literature, Prose, Authoritarian Regimes.

ÖNSÖZ

Bir edebiyat öğrencisi ve okuru olarak edebiyatın insan yaşamına tanıklık edip bunu kayıt altına almasını, her gün yeniden ve farkında olmasak da her an tecrübe ettiğimiz dünyayı anlamlandırmak için oldukça değerli buluyorum. Özellikle de edebiyatın siyaset ve kamu ile olan sarsılmaz bağına önemsiyor, bu nedenle Arap Hapishane Edebiyatı'na ilgi duymanın kaçınılmaz olduğunu düşünüyorum.

Ulus devletleşme sürecinin Arap ülkeleri için de başladığı yirminci yüzyılda yaşanan siyasi gelişmeler, özellikle bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Arap edebiyatının olmazsa olmaz konuları arasında yer almaya başlamıştır. Yöneticiler ve onların despot yönetim anlayışları, hapishaneyi Arap halkları için bir korku mekânı haline getirmiştir. Usulsüz yargılamalar, çoğu zaman yargısız infazlar ve işkencenin günlük hayatlarının bir parçası olduğu bu halklar, yaşananları edebiyatla ifade etmiş ve bunun neticesinde “Hapishane Edebiyatı” anlamına gelen “Edebu’s-Sucûn” isimli bu edebiyat dalı ortaya çıkmıştır. Buradan hareketle hazırladığımız bu akademik çalışma ise Arap Hapishane Edebiyatı'nın çerçevesini çizmeyi hedeflemiştir.

Danışman hocam Doç. Dr. Ömer İshakoğlu'na teşekkürlerimi sunmam gereken birçok husus bulunur. Bunların en başında tezin yazım aşaması boyunca gösterdiği sabır ve nezaket gelir. Bir öğretmen olan bana, nasıl öğretmen olunması gerektiğini söz ve davranışlarıyla göstermiş ve tez boyunca yaptığı yönlendirmeler ile de tezi olabilecek en iyi haline getirmemi sağlamıştır.

Literatür taraması ve kitap tahlilleri boyunca okumak zorunda olduğum çetin ve acı dolu tecrübeler, kendi günlük yaşamıma uyum sağlamamı zorlaştırsa da dengeyi sevdiklerimle geçirdiğim vakit ile sağlamayı başardım. Bu nedenle tüm sevdiklerime benimle oldukları için teşekkür ederim.

Lisans yıllarında beni Hapishane Edebiyatı ile tanıştıran ve bu konuyu yüksek lisansta da bir tez olarak çalışmam için heveslendiren sevgili arkadaşım Alaa Azizi'ye de teşekkürü bir borç biliyorum.

Betül ASLAN

İstanbul, 2023

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	iv
KISALTMALAR LİSTESİ	vii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAP HAPİSHANE EDEBİYATI'NIN “NE”LİĞİ

1.1. Arap Hapishane Edebiyatı'nın Tanımı	7
1.1.1. Arap Hapishane Edebiyatı'nın Varlık Nedeni ve Gerçeklikle İlişkisi.....	9
1.1.2. Arap Hapishane Edebiyatı Nerede, Ne Zaman ve Kim Tarafından Yazılıyor?.....	21
1.1.3. Arap Hapishane Edebiyatı'nın Yazım Türleri	23
1.1.3.1. Kurmaca Eserler	24
1.1.3.2. Kurmaca Dışı Eserler	25
1.1.4. Arap Hapishane Edebiyatı'nın Ortak Konu Başlıkları.....	26
1.2. Arap Hapishane Edebiyatı Neden Yazılıyor?.....	33
1.3. Arap Hapishane Edebiyatı Neden Okunuyor?.....	37

İKİNCİ BÖLÜM

1960-1980 ARASI DÖNEMDE ARAP HAPİSHANE EDEBİYATI

2.1. Yusuf İdris'in el-‘Askeriyyu’l-Esved İsimli Romanı	42
2.1.1. Romanın Özeti	43
2.1.2. Siyasi İzlekler	48
2.1.3. Kişiler	50
2.1.4. Zaman	53
2.1.5. Mekân	54
2.1.6. Anlatım Biçimi	56
2.2. Fazıl el-‘Azzâvî'nin el-Kal‘atu’l-Hâmise İsimli Romanı	58
2.2.1. Romanın Özeti	59

2.2.2. Siyasi İzlekler	63
2.2.3. Kişiler	65
2.2.4. Zaman	68
2.2.5. Mekân	68
2.2.6. Anlatım Biçimi	69
2.3. Abdurrahman Munîf'in Şarku'l-Mutavassıt İsimli Romanı.....	70
2.3.1. Romanın Özeti	71
2.3.2. Siyasi İzlekler	76
2.3.3. Kişiler	79
2.3.4. Zaman	81
2.3.5. Mekân	82
2.3.6. Anlatım Biçimi	83

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1980 SONRASI ARAP HAPİSHANE EDEBİYATI

3.1. Mustafa Halîfe'nin el-Kavka'a İsimli Günlük-Romanı	85
3.1.1. Romanın Özeti	87
3.1.2. Siyasi İzlekler.....	95
3.1.3. Kişiler	99
3.1.4. Zaman	103
3.1.5. Mekân	104
3.1.6. Anlatım Biçimi	105
3.2. Haşim Garâyibe'nin el-Kıttu'l-lezi 'Allemeni't-Tayarân İsimli Romanı	107
3.2.1. Romanın Özeti	108
3.2.2. Siyasi İzlekler	114
3.2.3. Kişiler	116
3.2.4. Zaman	120
3.2.5. Mekân	121
3.2.6. Anlatım Biçimi	123
3.3. Muhammed Musaddak b. Hadrâ'nın Tezmâra 234 İsimli Otobiyografisi ..	125
3.3.1. Otobiyografinin İçeriği	127
3.3.2. Siyasi İzlekler	133

3.3.3. Kişiler	136
3.3.4. Zaman	139
3.3.5. Mekân	140
3.3.6. Anlatım Biçimi	142
SONUÇ	143
KAYNAKÇA	146

KISALTMALAR LİSTESİ

a.e.	: Aynı eser
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.m.	: Aynı makale
Bkz.	: Bakınız
bs.	: Baskı
C.	: Cilt
Çev.	: Çevirmen
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Haz.	: Hazırlayan
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
t.y.	: Basım tarihi yok
vb.	: Ve benzeri
vs.	: Vesaire
y.y.	: Yayın yeri yok

GİRİŞ

Arap ülkelerindeki baskıcı otoriter yöneticilerin ve onların halk için yıkıcı hale gelen iktidarlarının yansımalarını okuduğumuz Arap Hapishane Edebiyatı bugün, belli özellikler taşıyan, sınırı ve kapsamı çizilebilen bir dal haline gelmiştir. Arap dünyasındaki kitapçılarda “Hapishane Edebiyatı” başlıklı bölmelerin olması, çeşitli edebiyat sitelerinde veya kitap okuma uygulamalarında bu dala ait kitap listelerinin paylaşılması, okurların birbirine Hapishane Edebiyatı’na ait olduğunu söyleyerek kitaplar önermesi; tüm bunlar müstakil bir edebiyat dalının meydana gelmiş olduğuna işaret eder.

Bizim bu çalışmamızdaki hedefimiz Arap Hapishane Edebiyatı’nın kapsama alanına giren eserleri inceleyerek bu edebiyat dalının özelliklerini tespit etmek olacaktır. Üç bölümden oluşan tezin birinci bölümünde Arap Hapishane Edebiyatı’nın tanımını yaparken bazı sorulardan ve çıkış noktalarından yararlanacağız. Böylece ilk olarak “Bir eserin Hapishane Edebiyatı’na dahil edilebilmesi için hangi şartları sağlaması gerekir?” sorusunun cevabını arayacağız. Daha sonra böyle bir edebiyat dalının ortaya çıkmasının nedenlerini irdedeceğiz ve toplumcu gerçekçi bir konumda yer alan Hapishane Edebiyatı’nın gerçeklikle olan ilişkisine dair literatürde var olan tartışmalara yer vereceğiz. Bir mekân olarak hapishanenin iktidarla ve dolayısıyla siyasetle olan ilişkisi üzerinde durarak Arap ülkelerinden örnekler vereceğiz.

“Hapishane Edebiyatı nerede ve ne zaman yazılıyor?” sorusunu sorarak zaman ve mekân açılarından sınırlarını belirleyeceğiz. Ardından Hapishane Edebiyatı yazarının bu zaman ve mekân uzamlarının neresinde bulunduğunu, hangi sıfatla metinleri kaleme aldığını tespit edeceğiz. Nitekim bu noktada, metinlerin hangi edebi türlerde yazıldığı önem kazanacak ve ortak konu başlıklarına sahip olup olmadıkları belirlenecektir. Hapishane Edebiyatı’nın özellikleri genel çerçevede verildikten sonra yazarların yazma motivasyonları ile okurların bu dala olan teveccühlerinin sebeplerini saptayarak birinci bölümü sonlandıracağız.

İkinci ve üçüncü bölümlerde ise toplam altı ülkeden birer eser seçerek birinci bölümdeki soru ve cevapları örnek eserlerle temellendireceğiz. İkinci bölümü “1960-1980 Arası Dönemde Arap Hapishane Edebiyatı” olarak başlıklandırarak Mısır, Irak ve Suudi Arabistan’dan birer eser inceleyeceğiz. “1980 Sonrası Arap Hapishane

Edebiyatı” başlıklı üçüncü bölümde ise Suriye, Ürdün ve Fas’tan da yine birer eser ele alacağız.

İkinci bölümün dönemlendirmesini 1960-1980 arası olarak sınırlandırmamızın temel sebebi ulus devletleşme sürecine giren Arap ülkelerinin iç dinamiklerinin 1960’lı yıllarda net bir şekilde gözlemlenebiliyor oluşudur. Hapishane Edebiyatı’nda ise bu dinamiklerin dışa vurumu gerçekleşir. Bu bölümü 1980 ile bitirmemizin nedeni ise bağımsızlık sonrasında bu devletlerin birçoğunda kurulan hükümetlerin, belirli yönetim anlayışları benimseyerek söz konusu yılların sonuçlarının 1980 sonrasında ortaya çıkmaya başlamasıdır. Bu nedenle üçüncü bölümü “1980 Sonrası Arap Hapishane Edebiyatı” olarak dönemlendirdik. 1980 sonrası dönem için İran Devrimi, Sovyetler Birliği’nin dağılması ile 2011’de başlayan ve Arap Baharı olarak isimlendirilen halk ayaklanmaları da Arap ülkelerinin iç ve dış siyasetlerini etkileyen önemli gelişmelerdir.

Tahlillerini yapacağımız eserlerin ilk olarak özetlerini verecek, ardından metinlerde yer alan siyasi veriler ile gerçek dünyadaki siyasi tarihin kesişim noktalarını belirleyeceğiz. Daha sonra ise eserleri kişi, zaman, mekân ve anlatım biçimi açılarından inceleyeceğiz.

Tezimizde Arap Hapishane Edebiyatı’nı özet bir anlatımla ele almamız gerektiği için dönemlendirme, ülke tercihi ve yazım türleri arasından eser seçimi konusunda tasarruflu davranmamız gerekti. Amacımız birçok Arap ülkesinden eser seçerek Hapishane Edebiyatı’nın, bu ülkelerdeki siyasi gelişmelerinin olduğu kadar kendi aralarındaki etkileşimlerinin de doğrudan tesiri altında kaldığını göstermektir. Söz konusu altı ülkeden eserleri seçerken kaynaklarda en çok zikredilen isimlerden ve eserlerden seçimler yaptık. Ancak bu durum yazım türleri arasından eser seçme konusunda bir açıklık doğurdu. Bu nedenle ele aldığımız eserlerin büyük çoğunluğu roman türü ağırlıklı oldu. Yapılabilseydi her yazım türünden bir eseri incelemek tezin çerçevesine daha uygun olabilirdi. Ancak bu açıklığı birinci bölümün “Hapishane Edebiyatı’nın Yazım Türleri” alt başlığında, her yazım türünden birkaç örnek vererek kapatmaya çalıştık.

Tezimizi yazarken karşılaştığımız birkaç meselenin de açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Eserlerin tahlillerinde hapishanede tutulan herkes için “mahkûm” demek mümkün değildir. Nitekim çoğu zaman yazarların kendileri veya eserlerde

geçen karakterler, mahkemeye çıkarılmadan ve haklarında bir dava açılmadan hapsedildiklerini söylerler. Bu nedenle hüküm giymemiş her karakter için “tutuklu” kelimesinin kullanılması daha uygun görülmüş, ancak haklarında mahkûmiyet kararı olanlar için “mahkûm” denilmiştir.¹

Diğer yandan tez boyunca Arapça kelimelerin yazımında transkripsiyon uygulanmakla beraber Türkçede yerleşmiş kelimelerin, özellikle de özel isimlerin transkripsiyonu yapılmamıştır. Örneğin, “Enver Sedat”, “Ali”, “Arif” vb.

Ayrıca tezimizde adı geçen kitap isimleri, ilk geçtikleri yerlerde transkripsiyonlu bir şekilde ve Türkçe çevrileriyle verilmiştir. Örneğin: “el-Kıttu’l-lezî ‘Allemenî’t-Tayarân (Bana Uçmayı Öğreten Kedi)”. Bu eserler daha sonra geçtikleri yerlerde ise doğrudan Türkçe olarak verilmiştir.

Bunlara ek olarak, Arap Hapishane Edebiyatı güncel bir konu olduğu için elektronik kaynaklara çok sık başvurulmuştur. İnternet ortamında yer alan röportajlar, yazılar, belgeseller vb. bu tezin birincil kaynaklarıdır.

2020 yılında bu teze başlarken yaptığımız literatür taramasında Arap Hapishane Edebiyatı ile ilgili Türkiye’de yapılan çalışmaların sayısının oldukça az olduğunu tespit etmiştik. Doç. Dr. Adnan Arslan’ın “Modern Arap Edebiyatı’nda Cezaevi Romanı” başlıklı makalesi ile “Çağdaş Suudi Romanında Arap Toplum Eleştirisi” isimli kitabında yer alan “Arabistan’ın Görünmeyen Yüzü: Suudi Cezaevleri’nde Neler Oluyor?: el-Kerâdîb” başlıklı bölümü, bizim için yol gösterici olmuştu. Aynı şekilde Abdolgader Mohamed Ali’nin “Çağdaş Suriye Nesrinde Siyasi Hapishane Edebiyatı Üzerine Eleştirel Bir Bakış” isimli yüksek lisans tezi önemli bir kaynak teşkil ediyordu. Ancak Covid-19 pandemisi ve çeşitli nedenlerle, gecikmeli olarak bu yıl nihayete erdirebildiğimiz tezin konusu ile doğrudan ilgili birkaç çalışma daha 2022 yılında yayımlanmıştır. Bunlar Sara Şeyma Can’ın “Modern Arap Edebiyatında Cezaevi Romanı ve Abdurrahman Munîf’in Şarku’l-Mutavassıt Adlı Eseri” ve Selma Aydın’ın “Cezaevi Edebiyatı Bağlamında Eymen el-‘Utûm’un Ya

¹ Türkçede “kapatılmış, hapsedilmiş kimse” anlamına gelen “mahpus” kelimesi (bkz.: TDK Güncel Türkçe Sözlük) hem Arapça olması hem de hapsedilmiş kişinin hüküm giyip giymediğine bakılmaksızın kullanılması açısından tezimiz için belki de en uygun kavramdır. Ancak tamamen bu kelimenin bizim zihnimizdeki çağrışımları nedeniyle Arap Hapishane Edebiyatı dahilinde kullanırken birtakım yanılsamalara neden olacağına karar verdiğimiz için bu kavramı kullanmayı kişisel nedenlerle tercih etmedik.

Sâhibeyi's-Sicn Adlı Romanının Yapı ve İçerik Bakımından İncelenmesi” başlıklı yüksek lisans tezleridir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAP HAPİSHANE EDEBİYATI'NIN “NE”LİĞİ

Edebiyat kuramcısı ve eleştirmeni Berna Moran, edebiyatın tanımı tartışmasını ele alırken Morris Weitz'in edebiyatı **açık dokulu** bir kavram olarak görmesinden bahseder ve bunu “bir kavramın uygulama şartları değiştirilip düzeltilebilir şartlarsa o kavram açık dokuludur” olarak açıklar.² Bir insan ürünü olan edebiyat, devinim halindedir ve bu durum yeterli bir tanımının yapılmasını engeller. Bu açık dokulu niteliğini Hapishane Edebiyatı için ödünç alırsak, tezimiz boyunca tanımını yapmaya çalışacağımız bu edebiyat dalının daha anlaşılır olacağını düşünüyoruz. Hapishane Edebiyatı henüz Klasik Yunan Tragedyası gibi kapatılmış bir kavram değildir.³ Gelişimi her ne kadar Cahiliye Dönemi'ne kadar uzandırılrsa da yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren genel çerçevesi çizilebilen bir dal haline gelir. Günümüz edebiyat camiaları için oldukça popüler olması nedeniyle de halihazırda değişim içindedir ve böylece gelişimi de devam etmektedir.

Tam bu noktada Hapishane Edebiyatı'nın tanımı meselesi bir çıkmaza girmiş gibi görünse de bir metnin bu edebiyat dalına dahil olup olmadığına karar verebileceğimiz bir çerçeve çizilebilmesi ve bu çerçevenin birkaç özelliğinin tespit edilebilmesi mümkündür. Bunu yapmak için bu dala ait kabul edilen eserlerin incelenmesi ve aralarındaki benzerliklerle farklılıkların belirlenmesi gerekir.

Hapishane Edebiyatı, hapishanede yazılan edebiyat mıdır? Arap edebiyatı için böyle bir sınırlama yapmak ne kadar doğru olur? Nitekim baskıcı rejimlerin hapishanelerinde yazabilmek, yazılsa bile yazılanı hapishane dışına çıkarabilmek nadir rastlanan bir başarıdır. Hapishane Edebiyatı, hapishaneden zaman ve mekân bağlamlarında bahseden edebiyat mıdır? Eğer öyle ise hapishanede geçmeyen ancak onun doğurduğu sonuçları işleyen ve varlığı hapishaneye bağlı olan metinleri bu dala dahil etmemek ne kadar doğru olur? Öyle ki içeriği bu şekilde olan eserler, Arap Hapishane Edebiyatı'nın varlığını belki de en iyi açıklayabilen eserlerdir. Bir eserin Hapishane Edebiyatı'ndan kabul edilebilmesi için yazarın kaleme aldıklarını bizzat tecrübe etmesi mi gerekir? Bu soruyu diğer edebiyat dalları için sorduğumuzda da

² Berna Moran, **Edebiyat Kuramları ve Eleştiri**, 29. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2018, s. 303.

³ A.e., s. 304.

“evet” cevabını vermek, insanın dünyayla olan tecrübesini oldukça dar bir alana hapsetme tehlikesi doğurur.

Arap Hapishane Edebiyatı’nın ne olduğu tartışmasında, sorulan soruların daha da çok olduğu literatür tarandığında anlaşılabılır. Ancak Arap edebiyatında bu alan ile ilgili yapılan akademik çalışmalar, yazılan eserlerin sayısı ile kıyaslandığında yeterli ve ikna edici düzeyde değildir.⁴

Türkçede⁵ Hapishane Edebiyatı, Cezaevi Edebiyatı ya da Zindan Edebiyatı olarak karşılık bulan bu edebiyat dalının Arapçadaki sık kullanımlarını yaptığımız okumalar neticesinde şu şekilde tespit ettik: **Edebu’s-Sucûn, Edebu’l-Mu‘tekalât ve Edebu’l-Esrâ**. Kimi kaynaklar bu türü Siyaset Edebiyatı olarak da niteler. Ancak Hapishane Edebiyatı’nı Siyaset Edebiyatı’nın bir alt dalı olarak konumlandırmak daha doğru olacaktır. Buradan hareketle farklı bir tartışma konusu da ortaya çıkmaktadır. Hapishane Edebiyatı yalnızca siyasi hapishanenin sonucu mudur? Siyasi nedenlerle tutuklanmamış bir yazarın hapishane ile ilgili eserini Hapishane Edebiyatı’na dahil etmemek ne kadar isabetli olur? Ya da hem siyasi tutuklu olmayıp hem de siyasi olmayan hapishane ile ilgili yazan bir edebiyatçıyı, bu dal içerisinde nasıl konumlandırmak gerekir?

Son olarak Edebu’l-Esrâ isimlendirmesinin çıkmazlarına değinmekte de fayda görüyoruz. “Esir Edebiyatı” anlamına gelen bu isimlendirmeyi Hapishane Edebiyatı’nın geneli için kullanmak kavram kargaşasına neden olur. Nitekim esir kelimesi “esir almak” fiiliyle birlikte modern insanın zihninde, “tutsak” anlamından ziyade “savaşta düşman eline düşen kimse”⁶ anlamıyla belirir. Bu haliyle daha çok bağımsızlık öncesi Arap ülkelerindeki hapishane tecrübeleri ile İsrail işgali altındaki Filistin’den ve Amerikan hapishanesi olan Guantanamo’dan çıkan eserleri kapsar. Bu nedenle Esir Edebiyatı’nın ayrı bir dal olarak veya Hapishane Edebiyatı’nın bir alt başlığı olarak ele alınması daha uygun olur. Biz de daha geniş çaplı ele alınması

⁴ Ali Mansûrî, “el-Batalu’s-Secîni’s-Siyâsî fi’r-Rivâyeti’l-‘Arabîyyeti’l-Mu‘âsıra”, **Câmiatu’l-Hâc Likhdar Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Batna, 2007, s. 9.

⁵ Türkçede “Türk Hapishane Edebiyatı” olarak isimlendirilebilecek bir literatürün var olup olmadığını tespit eden bir çalışmaya biz rastlayamadık. Ancak Modern Türk Edebiyatı’nda Nazım Hikmet, Sabahattin Ali, Kerim Korcan, Yılmaz Güney ve daha birçok ismin hapishaneyi işlediği birçok eser bulunur. Diğer yandan konuyla ilgili yazar ve aynı zamanda eski bir mahkûm olan Aytekin Yılmaz’ın derleyip yayına hazırladığı eserlerden bazıları şunlardır: “Hapiste Yazmak”, “Yeniden Başlayabilirim”, “Sevgili Kardeşim...” ve “Hapishaneden Öyküler”.

⁶ “Esir” kavramının bu tanımı doğrudan Türk Dil Kurumu’na ait Güncel Türkçe Sözlük’ten alınmıştır.

gerektiğine inandığımız için Filistin’den ve çeşitli sömürgeci ve emperyalist ülkelerin hapishanelerinden çıkan Arap edebiyatını tezimize dahil etmemeyi tercih ettik. Nitekim Semer Rûhî el-Faysal da **es-Sicnu’s-Siyâsî fi’r-Rivâyeti’l-‘Arabiyye (Arap Romanında Siyasi Hapishane)**⁷ isimli kitabında siyasi hapishaneyi roman türüyle sınırlayarak inceler ve eserleri “sömürge dönemi” ile “bağımsızlık dönemi” olarak iki farklı grupta ele alır.

Konuyla ilgili tüm bu soruların ve sorunların varlığına değindikten sonra siyasi olarak sınırladığımız Arap Hapishane Edebiyatı’nın tanımını, eserlerin ortak özelliklerini tespit ederek yapmaya çalışacağız.

1.1. Arap Hapishane Edebiyatı’nın Tanımı

Varlığını, örülü duvarlara borçlu olan Hapishane Edebiyatı’nın tanımı yapılırken “mekân” kendini öncelikli olarak dayatır. Hapishane Edebiyatı’na dahil edilen bir eserde tema ve bağlam, fiziki bir yapı olarak hapishanedir. Bundan ötürü Hapishane Edebiyatı “mekânsal”⁸ bir edebiyattır. Ancak hapishane eserde, yazarın yazmaktaki hedefine bağlı olarak az ya da çok görünür olur.

Gerek öykü, roman ve oyun gibi kurmaca; gerek otobiyografi, hatırat ve günlük gibi kurmaca dışı eserlerde amaç, hapishanenin neden olduğu sıkıntı ve sonuçları ele almaktır. Bu amaç doğrultusunda eserler hapishane içinden bahsedebildiği gibi hapishane sonrasında yaşananları da merkeze alabilir ya da her ikisine de aynı anda yer verebilir.

Siyasi hapishane özelinde “masumiyet” kavramı eserlerin alt metni olarak öne çıkar. Neredeyse tüm eserlerde yazarlar hâkim iktidarın kurbanı olduğunu dile getiren insanları merkeze alır. Böylece Hapishane Edebiyatı’nın temel iddiası, iktidardakilerin vatandaşlara yönelik suç işlediğidir. Adnan Arslan bu meseleyi roman özelinde şöyle ele alır:

“Hapishane romanlarının kahramanı haksızlığa uğramış olduğunu düşünen bir mağdurdur. Yapılan tasvirlerin tamamının bu mağduriyete vurgu yapma amaçlı

⁷ Semer Rûhî el-Faysal, **es-Sicnu’s-Siyâsî fi’r-Rivâyeti’l-‘Arabiyye**, y.y., Menşûrâtu İttihâd’il-Kuttâbi’l-Arab, 1983.

⁸ Cumâne Suvân, **Fazâu’s-Sicn fi’r-Rivâyeti’l-‘Arabiyye**, Amman, Fazâât li’n-Neşr ve’t-Tevzî’, 2020, s. 16.

olduğu görülür. Eğer romanın yazarı herhangi bir ideoloji sahibi ise, cezaevinde yaşananlar bu ideolojinin haklılığını ve bu ideolojiye karşı çıkanların haksızlığını öne çıkaracak şekilde kurgulanmıştır.”⁹

Cumâne Suvân, Arap romanında hapishane temasını incelediği eserinde klasik edebiyat eleştirmenlerinin edebi metinleri konularına göre gazel, hiciv ya da methiye gibi sınıflandırmalara dahil ettiklerini söyler. Ardından modern dönemle birlikte romantik, gerçekçi, Marksist edebiyat akımlarının ortaya çıktığını, ancak son kertede tüm bu sınıflandırmaların artık edebi eserleri tarif etmede yetersiz kaldığını, bu nedenle “Direniş Edebiyatı”, “Politik Edebiyat” ya da “Feminist Edebiyat” gibi yeni sınıflandırma başlıklarına ihtiyaç duyulduğunu ifade eder. Nitekim “Hapishane Edebiyatı” da bu başlıklardan biridir.¹⁰

Arap Hapishane Edebiyatı’nın tarihi her ne kadar Cahiliye Dönemi’ne kadar uzansa da¹¹ müstakıl bir edebiyat dalı haline yirminci yüzyılda gelir. Öyle ki Arap ülkelerinde özellikle yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren hapishane temalı eserlerin sayısında artış gözlenir. Nitekim Arap literatürü diğer milletlerinkine kıyasla Hapishane Edebiyatı olarak isimlendirilen bu dal hususunda öne çıkar, çünkü modern Arap düşünce tarihi, iktidarla yaşadığı çatışmalarla doludur.¹² Bu çatışmanın her Arap ülkesi için kendi tarihi, siyasi, ekonomik ve toplumsal şartları göz önüne alınarak incelenmesi gerekse de bizim tez boyunca yaptığımız okumalarda bunun temelinde yer alan ve tüm ülkeleri kapsayan ortak bir unsur olduğunu gördük. Öyle ki bağımsız devletler olma sürecinde ve sonrasında iktidarlar, evrensel insan hakları hususunda sınıfta kalmış ve halklarıyla iletişimlerini baskı ve yıldırma politikalarıyla sürdürme yolunu seçmişlerdir¹³. Bu bağlamda Hapishane Edebiyatı’nın, istibdat ve şiddetin bir

⁹ Adnan Arslan, “Modern Arap Edebiyatı’nda Cezaevi Romanı”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.XXV, 2016/2, s. 49.

¹⁰ Suvân, **a.g.e.**, s. 15.

¹¹ **A.e.**, s. 15. Ayrıca konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Vâzıl es-Samed, **es-Sucûn ve Eseruhâ fi’l-Âdâbi’l-‘Arabiyye mine’l-‘Asrı’l-Câhilî hattâ Nihâyeti’l-‘Asrı’l-Emevî**, Beyrut, el-Muessesetu’l-Câmi’iyye li’n-Neşri ve’t-Tevzi’, 1995.

¹² Rahâb Munâ Şâkir, **es-Seccân fi Edebi’l-‘Arabî 1980-2008**, Berlin, Menşûrâtı Mecelleti’l-Cumhûriyyeti’r-Rakamiyye, s. 2.

¹³ Ammar Alî Hasan, “en-Nassu ve’l-Cidâr... Tecribetu’s-Sicni fi’l-Edebi’l-‘Arabiyyi’l-Mu’âsır”, **Edebu’s-Sucûn**, Haz. Şa’bân Yûsuf, Kahire, el-Heyetu’l-Mısriyyetu’l-‘Amme li’l-Kitâb, 2014, s. 35, 43.

ürünü olduğunu söyleyebiliriz. Bir sonraki başlıkta söz konusu çatışmaya ayrıntısıyla değineceğiz.

1.1.1. Arap Hapishane Edebiyatı'nın Varlık Nedeni ve Gerçeklikle İlişkisi

Çatışma kavramı insanlığın gündelik yaşantısının çok temel olgularından biridir. Edebiyat da bu kavrama hem fikri hem de yapısal olarak hak ettiği değeri verir. Bu nedenle Hapishane Edebiyatı gibi bir edebi türün neden var olduğunu irdelemeye çatışma kavramını merkeze alarak başlamak uygun olacaktır.

Hapishane Edebiyatı siyasi iktidarı karşısına almadan var olamaz. Tarihsel bir inceleme yapıldığında eski Arap şiirlerinde de şairlerin dönemin yöneticisine karşı geldiği için alıkonulduğu anlaşılır. Ancak biz tezimizi çağdaş dönem ile sınırladığımız için bu dönemdeki Hapishane Edebiyatı yazarlarının ve eserlerindeki kahramanların kendi yönetimleriyle olan çetrefilli ilişkisine odaklanacağız.

Hapishane Edebiyatı yazarlarının bir kısmı meslek itibarıyla edebiyatçı değildir. Aralarında siyasetçiler ya da doğrudan siyasetle ilgilenmese de politik figürler, dini cemaat liderleri, düşünürler ve gazeteciler de bulunur. Örneğin tezimizin ikinci bölümünde otobiyografisini inceleyeceğimiz Muhammed Musaddak b. Hadrâ', Filistin Kurtuluş Örgütü'nün Fas asıllı bir üyesi olarak karşımıza çıkar ve Fas Hükümeti tarafından tutuklanarak gayrihukuki bir şekilde alıkonulur ve işkenceye maruz kalır. Ancak bu türde kitap ya da kitaplar kaleme alan yazarların büyük çoğunluğu edebiyatçıdır. Diğer yandan yukarıda zikredilen hiçbir meslek grubuna dahil olmayıp, mühendis, ressam, öğretmen, akademisyen vb. olan ve hükümetlerine muhalif söz ve eylemleri nedeniyle hapsedilen "sıradan" vatandaşlar da hapishane tecrübelerini kaleme almışlar ve almaya da devam etmektedirler. Özellikle 2011'de Arap ülkelerinde silsileler halinde başlayan ve Arap Baharı olarak adlandırılan halk ayaklanmalarından itibaren hükümetlerin hapishanelerinde haksız yere tutulan, şiddete maruz bırakılan ve o hapishanelerden canlı çıkmayı başaran insanların kişisel öykülerini anlattıkları eserlere bugün daha çok rastlanmaktadır. Günümüzde bu bireysel tecrübeler daha çok yer verilmesinin ve baskıcı iktidarların mağdurlarının seslerini daha çok duyurabilmesinin ardında internet erişiminin kolaylaşması yatar.¹⁴

¹⁴ Suvân, a.g.e., s.16.

Elektronik kitap okur yazarlığının artmasıyla birlikte Hapishane Edebiyatı boyut atlamış ve kitlesi de genişlemiştir. Bunun yanı sıra ülkesinde yaşananları, ülke sınırları içerisinde matbu olarak yayımlatamayanlar yurt dışındaki Arap kitabeveleri aracılığıyla dünyaya duyurmaya çalışırlar.

Kurmaca eserlerde de karşımıza çeşitli mesleklerden kahramanlar çıkar. Örneğin, Mısırlı romancı Yusuf İdris'in **el-'Askeriyyu'l-Esved (Kara Asker)**¹⁵ isimli romanının kahramanı Şevki, henüz bir tıp fakültesi öğrencisiyken üniversitedeki siyasi aktivizmi nedeniyle tutuklanır. Aynı şekilde Ürdünlü yazar Haşim Garâyibe'nin **el-Kıttu'l-lezî 'Allemenî't-Tayarân'**ının (**Bana Uçmayı Öğreten Kedi**)¹⁶ kahramanı 'Îmâd da üniversitede gazetecilik öğrencisidir ve siyasi eylemlere katıldığı için tutuklanır. Iraklı yazar Fazıl **el-'Azzâvî**'nin **el-Kal'atu'l-Hâmise (Beşinci Zindan)**¹⁷ isimli romanının kahramanı Aziz ise sıradan bir devlet memurudur.

Gerçek ya da kurmaca, tüm bu insanların ya iktidarlarına muhalif oldukları ya da muhalefet etme potansiyeli taşıdıklarına kanaat getirildiği için tutuklanıp hapsedildiklerini söyleyebiliriz. Siyasi Hapishane Edebiyatı ile baskıcı siyasi iktidarlar arasındaki anahtar kelime “muhalefet”tir. Abdurrahman Munîf, **Şarku'l-Mutavassıt (Akdeniz'in Doğusu)**¹⁸ isimli romanına yazdığı ön sözde, çoğulculuğu bünyesinde barındırmaktan korkan bölge iktidarlarının şiddeti bir savunma mekanizması olarak kullandığını söyler. Hâkim şiddet kültürüyle mücadele etmenin demokratik düzenden geçtiğini, bu düzene geçilebilmesi için de özgürlüklerin ve farklı seslerin kabul görmesi gerektiğini savunur.¹⁹

Yirminci yüzyılla birlikte birçoğu sömürgeci güçlerin hegemonyasından yeni çıkan ve bağımsız devlet olma tecrübesini yeni kazanmaya başlayan Arap ülkelerinde devrimler ve ardından karşı devrimler çok kısa zaman aralıklarıyla gerçekleşir hale gelir. Bu nedenle asker kökenli devrimlerin ardından başa gelenler, iktidarlarını korumak pahasına hem kendi içlerindeki hem de halk tabanından gelebilecek rakipleri ve muhalefeti baskıyla susturma yolunu seçerler. 1952'de bir grup asker arkadaşıyla

¹⁵ Yusûf İdrîs, **el-'Askeriyyu'l-esved**, Kahire, Mektebetu Mısır, 1982.

¹⁶ Haşim Garâyibe, **el-Kıttu'l-lezî 'Allemenî't-Tayarân**, Amman, Menşûrât Râbitati'l-Kuttâbi'l-Urduniyyîn, 2014.

¹⁷ Fazıl el-'Azzâvî, **el-Kal'atu'l-Hâmise**, Köln, Menşûrâtü'l-Cemel, 2000.

¹⁸ Abdurrahman Munîf, **Şarku'l-Mutavassıt**, Beyrut, el-Muessesetu'l-Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, Dâru'l-Tenvîr li't-Tibâa ve'n-Neşr, 2018.

¹⁹ Munîf, **a.g.e.**, s. 10-11.

beraber Özgür Subaylar Darbesi'ni gerçekleştiren ve ardından 1954'te yeni bir darbeyle başa geçen²⁰ Mısır'ın ikinci Cumhurbaşkanı Cemal Abdunnâsır'a ait şu anekdot; gücü ellerinde bulunduranların, kendilerini eleştirenlere dair ne kadar ileri gidebileceğine bir örnek olarak verilebilir:

“(İhsan) Abdülkuddüs önemli siyasi haberler yapan bir gazeteci olduğu gibi Nasır'ın yakın arkadaşlarından biriydi. 1954'te ordu yönetime el koyduğunda, *Rose al-Yusuf*'ta 'Mısır'ın Başındaki Gizli Cemiyet' başlıklı yazısı yayımlandı. Abdülkuddüs 1952'deki hükümet darbesini yapan Özgür Subaylar adlı gizli askeri teşkilatın üyelerinin askerlikten istifa edip bir siyasi parti kurmalarını ve şanslarını seçimde denemelerini tavsiye ediyordu. Bir başka talebi de demokrasiye dönülmesiydi. Kısa süre sonra Abdülkuddüs evinde askeri inzibat tarafından gözaltına alındı ve askeri bir hapishanede yüz günlük bir işkenceye ve ağır bir muameleye maruz kaldı. Serbest bırakıldığı gün telefonla Abdülkuddüs'e ulaşan Nasır şöyle kıkırdamıştı: 'Abdülkuddüs artık nasıl davranman gerektiğini herhalde öğrenmişsindir, ama daha zamana ihtiyacın varsa söyleyebilirsin.'

Nasır ardından Abdülkuddüs'ü evine akşam yemeğine davet etmiş; hapse attığı için kendisinden özür dilemiş ama gazetecilerin ortalığı velveleye vermesine de asla izin veremeyeceğini ilave etmişti.”²¹

Siyasi Hapishane Edebiyatı eserlerinin yazar ve kahramanları arasında siyasetle hiçbir bağı olmamasına ve muhalif herhangi bir aktivizm içinde bulunmamasına rağmen muhalefet etme suçundan yıllarını hapishanede geçirenlere de rastlanır. Örneğin Fazıl el-'Azzâvî'nin Beşinci Zindan isimli romanının kahramanı Aziz sıradan bir devlet memurudur ve bir gün, geceyi birlikte geçirebileceği bir kız arkadaş bulabilme umuduyla gittiği kafede tutuklanır. Hapishanede öğrenecektir ki oturduğu kafe iktidara muhalif grupların toplanma mekanlarından biridir ve Aziz de öyle bir gruptan sanılarak tutuklanır, ne var ki suçsuzluğunu roman boyunca kanıtlayamaz.

Diğer yandan günlük şeklinde kaleme aldığı **el-Kavka'a (Kabuk)**²² isimli romanında, işkence odalarıyla ünlü Suriye hapishanelerini detaylı ve edebi imkanların elverdiği ölçüde somutlaştırarak aktaran Suriyeli yazar Mustafa Halîfe'nin isimsiz kahramanı da, Hristiyan bir ailenin sinema eğitimi aldığı Fransa'dan ülkesine dönen

²⁰ William L. Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2008, s. 338-341.

²¹ Ala el-Asvani, **Diktatörlük Sendromu**, çev. Barış Özkul, İstanbul, İletişim Yayınları, 2020, s. 57.

²² Mustafâ Halîfe, **el-Kavka'a**, 9. bs., Beyrut, Dâru'l-Âdâb, 2021.

ateist oğludur ve havaalanında İslami bir cemaat olan **İhvânu'l-Muslimîn'e (Müslüman Kardeşler)** üye olmak suçundan tutuklanır. Aynı romanda muhalifleri çadırlarında ağırladıkları için tutuklanan bedevilerin hikayesine de yer verilir. Misafirperverlikleriyle bilinen bedeviler, meşakkatli çöl yolculuğu yapanlara, onların kim olduklarına aldırmaksızın ikramda bulunmanın kültürlerinde var olduğunu söylemeler de rejim karşıtlarına yardım ettikleri için suçlu bulunurlar.

Cumâne Suvân, baskıcı siyasi iktidarların; kendilerinden taraf olmayanları, karşılarında yer alanlardan oluşan tek bir örgüt olarak gördüğünü söyler.²³ Bir vatandaş için kanunlar çerçevesinde yaşamak yeterli değildir, hâkim rejimi -rejim çoğu zaman devlet başkanı ile aynı anlamda kullanılır- sözlü ve fiili olarak yüceltmek ve ülkede ne yaşanırsa yaşansın rejimin tarafında yer almak zorundadır. Aksi takdirde vatan haini ya da emperyalist güçlerin ajanı olmakla suçlanacaktır. Örneğin, Beşinci Zindan isimli roman “Sen de onlardan mısın?”²⁴ sorusuyla başlar ve roman boyunca bu sorunun cevabı verilmez. Üstelik aynı minvalde suçlamalar devam eder: “İşte tanıdım, bu da onlardan biri.”²⁵, “Dünyayı bozdunuz, bunun bedelini ödeyeceksiniz”²⁶.

Mustafa Halîfe'nin Kabuk isimli romanında da rejim düşmanı olma suçundan hapsedilen tutuklular, hapishane avlusuna çıkarılarak devlet başkanı için ruhlarını ve kanlarını feda ettiklerini söyleyen sloganlar atmaya zorlanırlar. Romanın kahramanı da hapishaneden ancak devlet başkanına minnetlerini sunduğu ve komünizmi terk ettiğini söylediği bir mektup yazarsa serbest kalabilecektir. Aynı durum Garâyibe'nin Bana Uçmayı Öğreten Kedi isimli romanında da karşımıza çıkar. Çoğu Hapishane Edebiyatı eserinde rastlanmayan bir olgu olarak mahkemeye çıkarılan roman kahramanı ‘Îmâd, komünist düşünce ve eylemleri reddettiğini beyan ederse mahkumiyetinde indirim uygulanacaktır. Bu başlığın girişinde zikrettiğimiz Muhammed Musaddak b. Hadrâ' da Tezmâra 234²⁷ isimli otobiyografisinde İsrail'e karşı düzenlenen bir silahlı operasyon sonucu kendisini Fas hapishanelerinde bulduğuna ve vatan hainliği ile suçlanmasına şaşırdığını söyler. Nitekim bir müddet

²³ Suvân, **a.g.e.**, s. 31.

²⁴ el-'Azzâvî, **a.g.e.**, s. 5.

²⁵ **A.e.**, s. 22.

²⁶ **A.e.**, s. 25.

²⁷ Muhammed Musaddak b. Hadrâ', **Tezmâra 234**, y.y., Menşûrâtı'l-Mağribiyye li Hukûki'l-İnsân, 2011.

kaldığı tutukevinde gerçek bir vatan haini ile tanışır. Yâsin isimli bu ajan, Fas Hükümeti adına çalışan bir Iraklıdır. Kimliği ülkesi Irak tarafından ifşa olduğunda Faslı yetkililer onu sahte bir kimlikle Fransa'ya gönderir.

Hapishane Edebiyatı eserlerinin yazarları, kahramanları ve ikincil karakterler olarak yer alan diğer tutuklular, iktidara muhalif bir parti ya da örgüte üye olup olmamaları dikkate alınmaksızın alıkonulurlar. Nitekim çoğu zaman tutuklanma nedenleri hukuki düzeyde yeterli olmadığı gibi makul de değildir, üstelik kimi zaman bu nedenler zikredilmez ve tutuklular mahkemeye de çıkarılmadan yargısız infaza maruz bırakılırlar.²⁸ Suudi Arabistanlı yazar Turkî el-Hamed, ülkesinin siyasi ve toplumsal sorunlarını işlediği üçlemesi **Atyâfu'l-Ezikkati'l-Mehcûra**'nın son romanı olan **el-Kerâdîb**'de²⁹, Suudi Arabistan'da bir sabotaj operasyonu düzenledikleri suçlamasıyla tutuklanan bir grup Yemenliyi yan karakterler olarak konu edinir. Üç yıldır tutuklu olan bu Yemenliler hakkında henüz herhangi bir dava açılmamıştır.³⁰

Siyasi Hapishane Edebiyatı eserleri incelendiğinde iktidarların “rejimden yana olmayan rejime karşıdır” inancıyla hareket ettiği gözlemlenir, ancak yine de somut suçlamaların muhatabı olan iki grubun varlığı da göze çarpar. Bunlar siyasi aktörler olarak komünistler ve İslamcılardır. Yirminci yüzyılla birlikte ulus devletleşme sürecine giren Arap ülkelerinde kurulmaya çalışılan bağımsız hükümetler belli ideolojileri benimser. Batı sömürgeciliği ile mücadele etmeye çalışan birçok Arap toprağında, Sovyetler Birliği'nin etkisiyle sosyalizm siyasi bir ideoloji olarak kabul görmeye başlar. Zaman içerisinde Arap halklarında da karşılık bulmaya başlayan Arap sosyalizmi Suriye'de kurulan **Baas Partisi** ile somut bir harekete dönüşür.³¹

Aynı şekilde, Mısır'da 1954'te başa geçen Cemâl Abdunnâsır da pan-Arabist bir yönetim anlayışı benimseyerek sosyal adaleti iktidarının sloganlarından biri yapar. Abdunnâsır, iç ve dış politikalarıyla yalnızca Mısırlılar için değil, neredeyse tüm Araplar için popüler bir lider haline gelir. Nitekim 1958'de Suriye ile Mısır'ı tek çatı altında bir araya getiren Birleşik Arap Cumhuriyeti (BAC) kurulur. Ancak BAC 1961'de çeşitli nedenlerden dolayı dağıldığında bu durumdan olumsuz etkilenen

²⁸ Suvân, **a.g.e.**, s. 30.

²⁹ Turkî el-Hamed, **el-Kerâdîb**, 3. bs., Beyrut, Dâru's-Sâkî, 2002.

³⁰ **A.e.**, s. 35.

³¹ Abil Gündoğdu, “Ortadoğu’da Arap Sosyalizmi ve Mişel Eflak”, **Alnteri Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 4, No. 1, 2020, s. 13-26.

Cemal Abdunnâsır iktidarı da ideolojisini Arap sosyalizmi olarak adlandırır.³² Irak'ta da Baas Partisi 1968'de askeri darbe ile iktidara gelir. Bir süre sonra Irak'ı yönetecek olan Saddam Hüseyin de Baas Partisi'nin öne çıkan üyelerinden biridir.³³

Sosyal şartları iyileştirme vaatleriyle başa gelen iktidarlar, ülkelerinde gerçekten de başta tarım ve eğitim olmak üzere ciddi reformlar gerçekleştirirler. Ne var ki hem tarihi belgeler hem de edebiyat ironik bir şekilde başlangıçta sosyalist idealleri benimseyen bu iktidarların, ülkelerinde yaşanan usulsüzlükler ve insan hakları ihlalleri nedeniyle halklarını kendilerine düşman ettiğini kaydetmiştir.

Hapishane Edebiyatı'nda komünist olduğu için tutuklanan yazar ve kahramanlara sık rastlanır. Haşim Garâyibe'nin Ürdün hapishanelerinden bahseden Bana Uçmayı Öğreten Kedi isimli romanında tutuklu kahramanın komünist olduğunu öğrenen gardiyan "Allah korusun!" diye tepki verir.³⁴ Kahramanın bulunduğu koğuşta hırsızlık, tecavüz, cinayet vb. suçlardan hapsedilenler vardır, ancak hiçbiri siyasi nedenlerle tutuklanan kahramanın gördüğü sert ve dışlayıcı muameleyi görmez.

Diğer yandan Turkî el-Hamed'in el-Kerâdîb isimli romanının kahramanı Hişam, Baas Partili olduğu, koğuş arkadaşı Arif ise komünist olduğu için tutuklanır.

Necîb Mahfûz'un **el-Kernek**³⁵ isimli romanında birkaç kafe sakini arasında geçen şu diyalog, Cemal Abdunnâsır iktidarının halkın bazı kesimlerinde yarattığı hayal kırıklığını açık eder:

- Tutuklanmak korkutucu.
- Tutuklananların akıbetleriyle ilgili söylenenler daha korkunç.
- Söylentiler insanın tüylerini ürpertiyor.
- Soruşturma yok, savunma hakkı yok...
- Ortada hukuk yok resmen.
- Devrim yolunda bu gibi istisna durumlara katlanmamız gerektiğini söylüyorlar.
- Evet, bir süreliğine özgürlüğü ve hukukun üstünlüğünü gözden çıkarmamızı istiyorlar.
- Ama devrim gerçekleşeli on üç yıldan fazla oldu. Şimdiye kadar düzenli bir sisteme oturması gerekirdi."³⁶

³² Cleveland, **a.g.e.**, s. 351.

³³ Abdulkadir Kahraman, "Irak'ın Geçmişi, Bugünü ve Geleceği Üzerine Muhtelif Senaryolar", **Kadir Has Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2008, s. 21-26.

³⁴ Garâyibe, **a.g.e.**, s. 16.

³⁵ Necîb Mahfûz, **el-Kernek**, 4. bs., Kahire, Dâru's-Şurûk, 2015.

³⁶ **A.e.**, s. 19.

Mısır Hapishane Edebiyatı'nda komünistler tarafından kaleme alınan eserlerin çokluğu dikkat çeker. 1958 ve 1959'da çıkan resmi kararlarla, içlerinde gazetecilerin, şairlerin, romancıların, oyun yazarlarının, fotoğrafçıların, ressamların vb. bulunduğu yüzlerce komünist tutuklanır.³⁷ Cemal Abdunnâsır'ın komünizmi bir din olarak gördüğü ve kendi dininden komünizm için vazgeçmeyeceğini söylemesi³⁸ meseleyi özetler niteliktedir. Diğer yandan Mısırlı romancı Sun'ullah İbrahim, el-Vâhât Hapishanesi'nde tuttuğu günlükleri yayımladığı kitabı **Yevmiyyâtu'l-Vâhât**'ın³⁹ giriş bölümünde, hapishanede birçok meslek grubu ile farklı siyasi görüşlerden tutukluların bir arada olduğunu söyler ve bu tecrübeyi bir bilim laboratuvarında bulunmakla eş değer tutar.⁴⁰

1928'de Mısır'da Hasan el-Bennâ' öncülüğünde bir İslami cihat hareketi olarak kurulan Müslüman Kardeşler'in siyasi tarihinde de yasaklanmalar ve hapishaneler vardır. Müslüman Kardeşler kurulduğu günden itibaren hem Mısır'da hem de diğer Arap ülkelerinde geniş taraftar kitlesine ulaşır ve bu durum cemaati Cemal Abdunnâsır'ın en büyük rakibi yapar.⁴¹ İki taraf arasındaki gerilim 1954'te Müslüman Kardeşler ile ilişkisi bulunan öğrencilerden Abdunnâsır'ın yönetimini eleştiren sesler çıkmaya başlayınca, cemaatin önemli isimlerinin tutuklanması ve hapsedilmesi üzerine artar. Aynı yıl içerisinde kendisine karşı düzenlenen suikast girişiminden Müslüman Kardeşler'in sorumlu olduğu ortaya çıkınca Abdunnâsır Mısır'da Müslüman Kardeşler'i yasaklar.⁴² Cemaatin Mısır için ön gördükleriyle Abdunnâsır'ın Mısır'ının çatışması sonucunda, Müslüman Kardeşler'e mensup herkesin “vatan haini” olarak addedilmesi, Hapishane Edebiyatı eserlerinde de gözlemlenir. Mısır'da yasaklanmasının ardından Müslüman Kardeşler Suriye'de de aktif siyasete bir süre ara verir ve 1958'deki Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin kurulması ile de cemaatin Suriye

³⁷ Radvâ Aşûr, “Edebu's-Sucûn fi 'Âlemi'l-'Arabî”, **Edebu's-Sucûn**, Haz. Şa'bân Yûsuf, Kahire, el-Heyetu'l-Misriyyetu'l-'Amme li'l-Kitâb, 2014, s. 15.

³⁸ Ercan Baran, “Çağdaş Arap Edebiyatında Zindan Edebiyatı: Sunullah İbrahim'in Tilke'r-Râiha İsimli Romanı”, *Asya Studies*, 6(20), 2022, s. 143.

³⁹ Sun'ullah İbrâhim, **Yevmiyyâtu'l-Vâhât**, Kahire, Dâr'ul-Mustakbeli'l-'Arabî, yty.

⁴⁰ **A.e.**, s. 34.

⁴¹ Cleveland, **a.g.e.**, s. 341.

⁴² Davut Dursun, “Cemal Abdünnâsır”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.VII, İstanbul, 1993, s. 296-301; Hilal Görgün, “Mısır: İhtilal Sonrası”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXVIII, Ankara, 2004, s. 569-575.

ayağı, birlik dağılana kadar kapanır.⁴³ Müslüman Kardeşler, Arap topraklarında güçlü bir aktör haline gelmesi ile Suudi Arabistan⁴⁴ gibi diğer Arap ülkelerinin yönetimleriyle de zaman zaman karşı karşıya gelir.

Arap Hapishane Edebiyatı'nda Müslüman Kardeşler üyesi olmak suçundan - gerçekte öyle olmasa dahi- hapsedilenlerin hikayesi oldukça fazladır. Özellikle Mısır ve Suriye edebiyatları bu konuda zengindir. Örneğin, Mısırlı romancı Necîb el-Kîlânî **Rihle ilallâh (Allah'a Yolculuk)**⁴⁵ isimli romanında Müslüman Kardeşler'e üye olma suçundan hapsedilenleri konu edinir. Yine Suriyeli yazar Mustafa Halîfe'nin Kabuk isimli romanında Allah'a inanmadığını, hiçbir dine mensup olmadığını söyleyen kahraman, rejim aleyhine konuştuğu iddiasıyla Müslüman Kardeşler'e üye olma suçundan tutuklanır. Bu kahraman aracılığıyla Suriye'de Müslüman Kardeşler üyelerine uygulanan kitlesel tutuklamalar ve işkenceler mercek altına alınır. Aynı şekilde Müslüman Kardeşler'in kadın kollarından olan Zeynep el-Gazâlî de **Eyyâm min Hayâtî (Hayatımdan Günler)**⁴⁶ isimli otobiyografisinde Abdunnâsır hapishanelerinde geçirdiği zamanı yazar. Bu eser Müslüman Kardeşler'in Mısır hapishanelerinde maruz kaldığı baskı ve işkenceyi gözler önüne sermesi bakımından önemlidir.

Ünlü din alimi Seyyid Kutup da Müslüman Kardeşler'e dahil olma suçundan Abdunnâsır iktidarı tarafından on beş yıl hapis cezasına çarptırılır, bir süre sonra ise idam edilir.⁴⁷ Her ne kadar Kutup'un yazınıni içerik bakımından Hapishane Edebiyatı'na dahil edemesek de Hapishane Edebiyatı yazarları gibi o da uzun yıllara dayanan bu siyasi iktidar tarafından alıkonulma tecrübesiyle fikri, felsefi ve dini düzlemlerde etkilenmiş ve dönüşmüştür.

Hapishane Edebiyatı'nın öznelere yalnızca komünistler ve Müslüman Kardeşler değildir. Nitekim Mısırlı yazar ve kadın hakları aktivisti Nevâl es-Sa'dâvî 1981'de Enver Sedat yönetimi tarafından tutuklanır. es-Sa'dâvî bir yıldan az bir süreyi kapsayan bu hapishane tecrübesini **Muzekkiratî min Sicni'n-Nisâ' (Kadın**

⁴³ Hilal Görgün, "İhvân-ı Müslimîn: Mısır Dışındaki İhvân-ı Müslimîn Hareketi", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXI, İstanbul, 2000, s. 583-586.

⁴⁴ İsmail Numan Telci, Mehmet Rakipoğlu, "Suudi Arabistan'ın Müslüman Kardeşler Politikası", **Akademik İncelemeler Dergisi**, C. XIII, No.1, 2018.

⁴⁵ Necîb el-Kîlânî, **Rihle ilallâh**, Kahire, Dâru's-Sahva li'n-Neşr ve't-Tevzi', 2012.

⁴⁶ Zeynep el-Gazâlî, **Eyyâm min Hayâtî**, y.y., Dâru's-Şurûk, 1987.

⁴⁷ Hilal Görgün, "Seyyid Kutup", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXXVII, İstanbul, 2009, s. 64-68.

Hapishanesinden Anılarım)⁴⁸ isimli hatıratında anlatır. Yazar, özellikle kadın hakları ve toplumsal tabular hakkındaki düşünceleri nedeniyle hem dini cemaatlerin hem de siyasi iktidarın radarına girer. es-Sa‘dâvî, dönemin siyasi şartlarının entelektüeller için tehlikeli olduğunu hatıratındaki şu alıntıyla özetler:

“Koskoca polis devleti benden korkuyor. Benden, silahsız tek bir kadından.

(...)

Bizde her şey devletin elinde, doğrudan ya da dolaylı olarak onun kontrolü altında. Açık ya da gizli kanunlarla, örfle ya da geçmişe dayanan kronik iktidar korkusuyla... el-Ahrâm Gazetesi’nin önde gelen yazarlarından birine, neden bana başka söyleyip yazarken başka yazdığını sorduğumda ‘Beni gazeteden atarlarsa çocuklarımın okul masraflarını üstelenecek misin?’ demişti.”⁴⁹

Arap Hapishane Edebiyatı’nda Suriye’de de Baas Partisi ile başa geçen Hâfız el-Esed ve ölümünün ardından onun “tek adam” mirasını devralan oğlu Beşşâr el-Esed iktidarlarının hapishanelerinden de çıkan birçok eser bulunur. Muhammed Berrû, 1980’de henüz bir lise öğrencisiyken Suriye’de yasaklı olan Müslüman Kardeşler’in gizlice çıkardığı **en-Nezîr (İkaz)** gazetesini elinde bulundurduğu için tutuklanır ve on üç yıl hapis yatar. Berrû, Hâfız el-Esed hapishanelerinde geçirdiği yılları **Nâcin mine’l-Miksale (Darağacından Kurtulan)**⁵⁰ isimli otobiyografisinde tüm detaylarıyla anlatır. Bu eser, yalnızca yazarın kişisel tecrübesini işlemekle kalmaz; aynı zamanda döneminin Suriye’sini, 1980’de verdiği bir demeçte “Bizden olmayan bize karşıdır”⁵¹ açıklaması yapan Hâfız el-Esed iktidarını ve hapishanelerdeki şiddet ve işkenceyi de ifşa eder. Aynı dönemlere başka bir örnek olarak da 1980-1985 yıllarını el-Esed hapishanelerinde geçiren Hibe ed-Debbâğ’ın **Hamse Dakâik ve Hasb (Yalnızca Beş Dakika)**⁵² adıyla kaleme aldığı ve Zeynep el-Gazâlî’nin de ön sözüyle yayımlanan otobiyografisi verilebilir.

Irak’ta 1958’de askeri bir darbeyle yıkılan monarşinin ardından ülke uzun bir süre karşı devrimlere sahne olur ve 1968’de Baas Partisi mevcut iktidarı devirerek başa

⁴⁸ Nevâl es-Sa‘dâvî, **Muzekkiratî min Sicni’n-Nisâ’**, Beyrut, Dâru’l-Âdâb li’n-Neşr ve’t-Tevzi, 2000.

⁴⁹ A.e., s. 13, 22.

⁵⁰ Muhammed Berrû, **Nâcin mine’l-Miksale**, Beyrut, Cusûr li’t-Terceme ve’n-Neşr, 2021.

⁵¹ A.e., s. 48.

⁵² Hibe ed-Debbâğ, **Hamse Dakâik ve Hasb**, 3. b.s., Londra, Ufk li’d-Dirâsât ve’n-Neşr, 2018.

geçer.⁵³ Baskı ve şiddet politikalarıyla ülkeyi yöneten Baas Partisi'nin hedefi, tek partili bir Irak inşa etmektir. Parti içerisinde iktidar hırsıyla dikkat çeken Saddam Hüseyin 1979'da Irak Cumhurbaşkanı olur.⁵⁴ Hüseyin, iktidarının daha sonraki yıllarında, rejimi tek kişi diktatörlüğüne dönüşene kadar bütün güçleri elinde toplamaya başlar.⁵⁵ Tüm bu baskıcı yönetimlerin izlerine Hapishane Edebiyatı'nda rastlamak mümkündür. Örneğin, Abdurrahmân Mecîd er-Rabî'î **el-Veşm (Dövme)**⁵⁶ isimli romanında siyasi hapishane teması üzerinden Irak'ın bu çalkantılı yıllarına ışık tutar.

Cezayir, Tunus, Libya, Fas gibi Kuzey Afrika ülkelerinin bağımsızlık süreçlerindeki yerel hükümetler kurma çabaları da şimdiye kadar değindiğimiz ülkelerinkiyle çeşitli benzerlikler barındırır. Özellikle Fas'ın **Senevâtu'r-Rasâs (Kurşun Yılları)**⁵⁷ olarak adlandırılan 1956'dan 1999'a kadar süren dönemdeki gizli hapishaneleri, Hapishane Edebiyatı'nda çokça konu edilen mekanlardır. Faslı subay Ahmed el-Merzûkî **Tezmamârt: ez-Zinzâne Rakam 10 (Tezmâmart... 10 Numaralı Hücre)**⁵⁸ isimli otobiyografisinde Fas Kralı II. Hasan'ı devirmeye yönelik askeri darbe girişimi nedeniyle tutuklanan emir erleri olan askerleri anlatır.

İktidarla muhaliflerinin çatışmasından doğan sonuçlara Sudan, Filistin, Körfez ülkeleri ve Yemen'den de Hapishane Edebiyatı eserinde rastlamak mümkündür.

Bu başlıkta verilen örneklerin daha çok Mısır ve Suriye'den olması, Hapishane Edebiyatı eserlerini incelediğimizde en çok zikredilen ve en bilinen eserlerin bu iki ülkeye ait olduğunu tespit etmemizden dolayıdır. Nitekim Ortadoğu üzerine okuma yapanların sık rastladığı bir söz vardır: “Mısır'sız savaş, Suriye'siz barış olmaz.”⁵⁹ Bu nedenle bu iki ülkenin bu edebi türde baskın çıktığını söyleyebiliriz. Ancak bu durum diğer ülkelerdeki Hapishane Edebiyatı'nın azımsanmasını gerektirmez.

⁵³ Cleveland, **a.g.e.**, s.452-53.

⁵⁴ Kahraman, **a.g.e.**, s. 26.

⁵⁵ Cleveland, **a.g.e.**, s. 454.

⁵⁶ Abdurrahmân Mecîd er-Rabî'î, **el-Veşm**, Beyrut, Dâru't-Talî'a li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1972.

⁵⁷ Bu dönemden, tezimizin üçüncü bölümünde yer alan Muhammed Musaddak b. Hadrâ'nın “Tezmâra 234” isimli eserinin incelemesinde ayrıntılı olarak bahsedilecektir.

⁵⁸ Ahmed el-Merzûkî, **Tezmamârt... ez-Zinzâne Rakam 10**, Beyrut, Menşûrât Târık, 2012. Bu eserin orijinali 2001'de Fransızca olarak basılmış, ardından Arapçaya çevrilmiştir. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Radvâ 'Âşûr, “Edebu's-Sucûn fi'l-'Âlemi'l-'Arabî”, **Edebu's-Sucûn**, Haz. Şa'bân Yûsuf, Kahire, el-Heyetu'l-Misriyyetu'l-'Amme li'l-Kitâb, 2014, s. 20-24.

⁵⁹ Amerikalı diplomat Henry Kissinger'a ait bu sözün İngilizce orijinali şu şekildedir: “You can't make war in the Middle East without Egypt and you can't make peace without Syria.”

Arap Hapishane Edebiyatı literatürü içinde muhtelif kaynaklarda tartışılan bir mesele daha vardır ki o da İslamcılarının, komünistlere kıyasla hapishane tecrübelerini kaleme almada geri kaldığıdır. Bu yargı genellikle İslamcılarının dini bir öğreti olarak, Allah'ın kendilerini hapishane ile imtihan ettiği ve isyan etmeden kaderlerine razı olmaları gerektiğine inandıkları için seslerini çıkarmamalarına dayanır. Özellikle Yusuf Peygamberi kendilerine örnek almaları ve Yusuf Suresi'ne olan bağlılıklarında bu gözlemlenebilir.⁶⁰ Konu hakkında getirilen eleştirilerden bir diğeri de edebiyat ile daha çok komünistlerin ilgilendiğidir. Bu, geniş çaplı bir araştırma gerektiren ve başlı başına bir çalışma konusu olmayı hak eden bir meseledir.

Kurmaca edebiyatın gerçeklik ile ilgisi tartışması Hapishane Edebiyatı özelinde de yapılır. Adnan Arslan, bu türdeki kurmaca eserlerin, gerçekliği kanıtlanamasa da birer tarihi belge olduklarını söyler.⁶¹ Bu yargı **toplumsal bellek** çerçevesinde değerlendirildiğinde doğruluk payına sahiptir. Arap halklarının gerçek dünyada yaşadıklarıyla Hapishane Edebiyatı'nın içeriği kesişir. Öyle ki Adnan Arslan, romanlarda hapishane hayatının deşifre edilmesinin Arap okurlarını, ülkelerinin içinde bulunduğu koşullardan haberdar etme girişimi olduğunu söyler.⁶² Diğer yandan, bir kurmaca eserin bütünüyle gerçekliğe uygun olduğunu söylemek mümkün müdür? Mustafa Halife, Kabuk isimli romanındaki bütün olayların gerçek olduğunu, hatta romanın yaşananların hepsini içermediğini, ancak kendisinin ve bir arkadaşının yaşadıklarının mezc edilmesiyle yazıldığını söyler.⁶³ Nitekim Sun'ullah İbrâhim de **Tilke'r-Râiha (O Koku)**⁶⁴ isimli romanına yazdığı ön sözde bu sorunu kendi yazını özelinde ele alır:

“...gerek bu çalışmam, gerekse diğer çalışmalarım ile ilgili olarak peşimi hala bırakmayan sorun, okuyucularımın yazdıklarımı başımdan geçen gerçek kesitler olarak değerlendirmeye meyledişleridir. Tabii ki bunun nedeni, olayı birincil tekil şahıs zamiriyle anlatmayı tercih ediyor oluşumdur. Gerek bana kolaylık sağlaması, gerek birinci tekil şahıs anlatımıyla olan romanları okumaya meyilli oluşum, gerekse başımdan bilfiil geçmiş olan bazı durum ve deneyimlerden yararlanışım ve çalışmalarımın büyük çoğunluğunun genellikle gerçek kişi ve olaylara işaret ediyor

⁶⁰ Ahmed Nâci, **Hirz Mukemkem**, Cizre, Dâru's-Safsâfa, 2020, s. 59.

⁶¹ Arslan, **a.g.m.**, s. 54.

⁶² **A.m.**, s. 54.

⁶³ es-Satru'l-Evsat “Hel Ahdâs Rivâyeti'l-Kavkaa Hakikiyye ve Vâki'yye?”, (Çevrim içi), <https://www.youtube.com/watch?v=RwZQXZM0Rzg> (23 Nisan 2023).

⁶⁴ Sun'ullah İbrahim, **O Koku**, çev. Rahmi Er, İstanbul, Jaguar Kitap, 2013.

oluşu dolayısıyla ‘birinci tekil şahıslı anlatım’ı tercih ediyorum. Bununla birlikte yazdıklarımın otobiyografi gibi görülmesi mümkün değildir. Başka bir deyişle, bazı kişisel deneyimlerimden yararlanmış olduğum için, bunlar çalışmanın hedefine göre pek çok değişikliğe ve başkalaşıma uğramaktadır.

(...)

Bütün bunları, bu mesleğin kaçınılmaz zorlukları olarak değerlendirmek mümkündür. Belki de bu, benim roman denen bu yalana okuyucuları inandırmada elde ettiğim bir başarının göstergesidir. Bununla birlikte ben hala okuyucunun şahsıyla romanı birbirinden ayırmasını diliyorum. Çünkü roman, doğru bile söylese, büyük bir yalancıdır.”⁶⁵

1982’de Hâfız el-Esed iktidarı tarafından tutuklanan ve yaklaşık 10 yılını Suriye hapishanelerinde geçiren oyun yazarı, şair ve yapımcı Gassân el-Cibâî de her eserin, yazarının gerçekliğinden parçalar taşıdığını ama yaşananların kurgu süreci boyunca mutlaka değişime uğradığını söyler.⁶⁶ Ayrıca bu konuya **el-Math** isimli romanının girişinde şöyle değinir: “*Bu romanda sana herhangi bir yer, olay, isim ya da kişi tanıdık geliyorsa, harika. Ne var ki amaç kesinlikle bu değil ve yalnızca bir rastlantıdan ibaret. Çünkü bu roman tamamen bir hayal ürünü. Tarihi bir roman değil. Bir belgeye ya da gerçek bir hikâyeye de dayanmıyor.*”⁶⁷

Mısırlı yazar ve gazeteci Ahmed Nâcî ise, meseleyi Mısır Hapishane Edebiyatı özelinde farklı bir perspektiften bakarak değerlendirir. Ona göre Hapishane Edebiyatı farklı ideolojilere sahip yazarlar için bir **siyaset arenası**dır. Ayrıca sanat ancak ikinci dereceden belgeler olarak kabul edilebilir. Bu nedenle Hapishane Edebiyatı, kişisel tarihten ileriye gidemez.⁶⁸

Hapishane Edebiyatı eserleri incelendiğinde görülür ki, siyasi iktidarlar çeşitli argümanlara dayanarak kendi otoritelerini sarsan veya sarsma tehlikesi bulunan gerek sivil gerek asker, herkesi hapishane aracılığıyla sindirme politikası benimser. Hapishane Edebiyatı, iç ve dış elemanlarıyla bir bütün olarak hapishanenin, iktidarın muhaliflerini yıldırma mekanizmalarından biri olduğunu gösterir. Ancak bu edebiyat

⁶⁵ İbrahim, **a.g.e.**, s. 10-13.

⁶⁶ Syria Stream, “Ba’de Senevât mine’l-İ’tikâl ve’t-Ta’zîb.. Rahîlu’l-Kâtib ve’l-Muhric Gassân el-Cibâ’î”, (Çevrim içi), <https://www.youtube.com/watch?v=Urvy9gKNZK8>, (25 Nisan 2023).

⁶⁷ Gassân el-Cibâî, **el-Math**, Gaziantep, Dâru’l-Meyseîlîn, 2018.

⁶⁸ Nâcî, **a.g.e.**, s. 57.

türü gerçek dünyayı yansıttığını iddia etsin ya da etmesin, gerçeklikle olan ilişkisi farklı boyutlarda tartışmalıdır.

1.1.2. Arap Hapishane Edebiyatı Nerede, Ne Zaman ve Kim Tarafından Yazılıyor?

Hapishane Edebiyatı'nın **mekânsal** bir edebiyat türü olduğundan daha önce bahsetmiştik. Mekân kavramı eserlerin tanımlayıcı unsurudur. Diğer yandan bu eserlerin kaleme alındıkları yerler de onların değerlendirmesi yapılırken önem arz edebilir. Bu bağlamda bu eserlerin nerede yazıldığı incelenirken doğal olarak ne zaman yazıldığı da incelenmiş olur.

Hapishane Edebiyatı eserlerini hapishane “içinde” ve “dışında” yazılanlar ya da bir zaman dilimine işaret etmesi bakımından “hapisteyken” ve “serbest bırakıldıktan sonra” olarak ikiye ayırabiliriz. Ancak hapishane sonrasında yazılan eserler daha ağırlıktadır. Bunun nedenleri çeşitlidir. Örneğin, tutuklular yaşadıklarını yazıya dökmeyi düşünemeyecek kadar kötü şartlarda yaşarlar ve hapishaneye sanatsal faaliyete imkân vermeyen bir mahrumiyet hakimdir. Belki de en önemli neden **gözetim**dir. Gerek koğuşlarda gerekse tek kişilik hücrelerde tutuklu, daimî bir gözetim altındadır. Mahremiyeti olmadığı gibi yazmasına da izin verilmez. Çünkü yazmak, yaşanılanların ifşası demektir ve baskıcı rejimlerin iktidarlarını ayakta tutabilmesi için en büyük kozu kanunsuzluğun dört duvarın dışına çıkmamasıdır. Örneğin, Mustafa Halîfe'nin Kabuk isimli eseri, günlük şeklinde kaleme alınmış bir romandır ve kahramanı içeride kalem kâğıt olmadığı için yaşanılanları günü güne zihnine kaydettiğini ve zaman içerisinde bu zihni yazım yönteminde ustalaştığını söyler. Diğer yandan Hapishane Edebiyatı eserlerinin büyük çoğunluğu anlatılanların yaşandığı ülkede basılamadığı için yurt dışında yayımlanır.

Hapishaneden çıktıktan sonra kaleme alınan eserlere örnek olarak Muhammed Musaddak b. Hadrâ'nın Tezmara 234 adlı otobiyografisi, Muhammed el-Mâgût'un **el-Urcûha (Salıncak)**⁶⁹ ya da Gassân el-Cibâî'nin **Kahvetu'l-Cenerâl (Generalin Kahvesi)**⁷⁰ isimli romanları verilebilir.

⁶⁹ Muhammed el-Mâgût, **el-Ercûha**, Bağdat, Dâru'l-Medâ li's-Sekâfe ve'n-Neşr, 2007.

⁷⁰ Gassân el-Cibâî, **Kahvetu'l-Cenerâl**, Amman, Dâr Nûn li'n-Neşr, 2014.

Hapishanede yazdıklarını dışarıya çıkarmayı başaranlar da vardır. Örneğin Sun‘ullah İbrahim’in günlük şeklindeki eseri Yevmiyyâtü’l-Vâhât’ın bir bölümü Mısır hapishanelerinde tuttuğu notlardan oluşur ve yazar bu notları herhangi bir müdahalede bulunmadan kitabında yayımlar. Mısırlı yazar Mustafa Emin de içeride yazdığı **Lâ (Hayır)**⁷¹ isimli romanını dışarıya çıkarmayı başarır. Bu durumu romanına yazdığı girişte şöyle anlatır: *“Bu romanı boyu üç eni iki metrelik bir hücrede yazdım. Pencereleleri demir parmaklıklarla kaplı Limân Tura Hapishanesi’nde. Hapishanedeki arkadaşlarım romanı sayfa sayfa dışarıya geçiriyorlardı. Kendilerini tehlikeye atarak, en uç cezalara maruz kalarak. Kalem ve kâğıt, esrarmışçasına yasaktı.”*⁷²

Son olarak yazarların kim olduğuna, Hapishane Edebiyatı’nın teması ile olan bağlantıları çerçevesinde değinmek de yerinde olacaktır. Hapishane Edebiyatı’nın yazarlarını, siyasi hapishaneyi bizzat tecrübe edenler ve daha önce hiç hapse girmeyip başkalarının tecrübesini kaleme alanlar olarak ikiye ayırabiliriz. Belki bir üçüncü grup olarak hem kendi tecrübelerini hem de şahit olduklarını yazanlardan da bahsetmek gerekebilir.

Belli bir dönem siyasi tutuklu olarak hapsedilen yazarlar, bu tecrübelerini gerek otobiyografi, hatırat, günlük ve gerekse roman, öykü, tiyatro oyunu ya da şiir olarak kaleme alırlar. Daha önce zikrettiğimiz gibi bu tecrübelerin yazıya doğrudan mı yoksa başkalaşıma uğrayarak mı aktarıldığı tartışması bir yana, yazarlar kitaplarının gerçek olay ve öykülerden meydana geldiğini sıklıkla belirtirler. Otobiyografi, hatırat ve günlük gibi metinler doğası itibarıyla yaşananları aktarır. Ancak yazarlar verdikleri demeçlerde ya da muhtelif yazılarında kurmaca eserlerindeki gerçeklere de işaret ederler.

Ürdünlü şair ve yazar Eymen el-‘Utûm, **Yâ Sâhibeyi’s-Sicni (Ey Zindandakiler)**⁷³ isimli romanını kendi tecrübesi üzerinden kurgular. Diğer yandan bu türdeki ikinci romanı **Yesme‘ûne Hasîsehâ’da (Cehennemin Uğultusunu**

⁷¹ Mustafa Emin, **Lâ**, Beyrut, Dâru’l-Cîl, 1991.

⁷² **A.e.**, s. 7.

⁷³ Eymen el-‘Utûm, **Yâ Sâhibeyi’s-Sicni**, Kahire, Dâru’l-Ma‘rife li’n-Neşr ve’t-Tevzi’, 2015. Yazarın bu romanı ile ilgili 2022 yılında bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır: Selma Aydın, “Cezaevi Edebiyatı Bağlamında Eymen el-‘Utûm’un ‘Yâ Sâhibeyi’s-Sicni’ Adlı Romanının Yapı ve İçerik Bakımından İncelenmesi”, **Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Bursa, 2022.

Duymazlar)⁷⁴ ise Suriye'nin meşhur hapishanesi Tedmur'u gerçek hikayelere dayanarak anlatır. Buradan hareketle Hapishane Edebiyatı'nda yazmaya kişisel tecrübesi ile başlayan el-Utûm, bu türde yazmaya şahit olduklarını konu edinerek devam eder.

Abdurrahman Munîf, hiç hapse girmemiş bir yazar olmasına rağmen Hapishane Edebiyatı literatürü taranırken karşımıza çıkan ilk isimlerden biridir. **Şarku'l-Mutavassıt (Akdeniz'in Doğusu)**⁷⁵ ile **el-Ân ve Hunâ... Şarku'l-Mutavassıt Marraten Uhrâ (Şimdi ve Burada... Akdeniz'in Doğusu Yeniden)**⁷⁶ isimli romanlarında Arap ülkelerindeki baskıcı yönetimlerin hapishanelerini konu edinir. Munîf'in Hapishane Edebiyatı ile olan ilişkisine tezimizin ikinci bölümünde yazarın Akdeniz'in Doğusu romanını incelediğimizde değineceğiz.

Görülen o ki Hapishane Edebiyatı eserleri, içerideyken yazılabildiği gibi hapishaneden çıktıktan sonra da kaleme alınabilir. Yaşananların yazıya aktarılıp kamuoyu ile paylaşılması için çoğu zaman yazarların kendilerini güvende hissedebilecekleri yerlerde bulunmaları gerekir. Diğer yandan Hapishane Edebiyatı'nın tanımında, yazarları hapishaneyi ilk elden tecrübe edenler ile şahit olduklarını yazanlar olarak iki ana gruba ayırmak mümkündür.

1.1.3. Arap Hapishane Edebiyatı'nın Yazım Türleri

Arap Hapishane Edebiyatı'nda düz yazı olarak kaleme alınan edebi eserleri **Kurmaca** ve **Kurmaca Dışı** olarak ikiye ayırabiliriz. Yaptığımız araştırmalar sonucunda kurmaca olan eserlerin roman, öykü ve tiyatro yazım türlerinde kaleme alındığını; kurmaca dışı eserlerin ise otobiyografi, hatırat ve günlük olarak yazıldığını tespit ettik.

Bu bölümün girişinde zikrettiğimiz gibi Hapishane Edebiyatı'nda şiir de öne çıkan yazım türlerinden biridir. Ancak biz tezimizde yalnızca düz yazı türlerinde kaleme alınan eserleri incelemeyi tercih ettiğimiz için şiir kitaplarına yer vermedik.

⁷⁴ Eymen el-'Utûm, **Yesme'ûne Hasîsehâ**, Kahire, Dâru'l-Ma'rife li'n-Neşr ve't-Tevzi', 2015

⁷⁵ Abdurrahman Munîf, **Şarku'l-Mutavassıt**, Beyrut, el-Muessesetu'l-Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, Dâru'l-Tenvîr li't-Tibâa ve'n-Neşr, 2018.

⁷⁶ Abdurrahman Munîf, **el-Ân ve Hunâ... Şarku'l-Mutavassıt Marraten Uhrâ**, Amman, Muessesetu'l-Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 1991.

Bu başlıkta yazım türlerine örnek olarak, tezimizde şimdiye kadar az değindiğimiz ya da bahsini hiç etmediğimiz yazar ve eserleri vereceğiz.

1.1.3.1. Kurmaca Eserler

-Roman: Hapishane Edebiyatı eserlerinde yazımına ağırlık verilen türlerden biri romandır ve genel itibarıyla birinci tekil şahıslı anlatım tercih edilir. Bu türe; Mısırlı yazar Fethi Fadl'ın **ez-Zinzâne (Hücre)**⁷⁷, Faslı yazar Yusuf Fâdıl'ın **Tâir Ezrak Nâdir Yuhalliku Meî (Yanımda Uçan Mavi Kuş)**⁷⁸ ve Suriyeli yazar Nebîl Süleyman'ın **es-Sicn (Hapishane)**⁷⁹ isimli romanları örnek olarak verilebilir. Hapishane Edebiyatı'ndaki romanların genel özelliği **Rivâye Vesâikiyye (Otobiyografik Roman)** olarak kaleme alınmış olmasıdır.

-Öykü: Yaptığımız literatür taramaları boyunca tüm hikayeleri Hapishane Edebiyatı'na dahil edilen öykü derlemelerine çok rastlamadık, ancak Libyalı öykücü Ömer Ebu'l-Kasım el-Kaklî'nin **Sicniyyât (Hapishane Yazıları)**⁸⁰ ve Filistin-Suriyeli yazar ve gazeteci Ali el-Kurdî'nin **Mevkibu'l-Battî'l-Berrî (Yeşilbaş Sürüsü)**⁸¹ isimli öykü derlemelerini örnek olarak verebiliriz. Bu eserlerde yer alan tüm öyküler, hapishaneyi ana tema olarak ele alır. Örneğin Sun'ullah İbrahim'in O Koku isimli öykü derlemesi, adını Hapishane Edebiyatı'na dahil edilen aynı isimli öyküden alır. Ancak derlemenin diğer öykülerinin ana teması hapishane değildir.

-Tiyatro: Hapishane Edebiyatı'nda belki de en az rastlanan yazım türü tiyatrodur. Bu türde genellikle mesleği oyun yazarlığı olanlar eserler kaleme alır. Uzun yıllar Suriye hapishanelerinde kalan oyun yazarı Gassân el-Cibâ'î'nin oyunlarının çok azı hapishane ile ilgilidir ve hapishane içinde kaleme aldığı oyunlar dahi konu dışıdır.⁸² Ancak **eş-Şakîka (Kız Kardeş)**⁸³ isimli oyun, Hapishane Edebiyatı'na dahil edilebilen

⁷⁷ Fethi Fadl, **ez-Zinzâne**, y.y., 1993.

⁷⁸ Yusuf Fâdıl, **Tâir Ezrak Nâdir Yuhalliku Maî**, y.y., Dâru'l-Âdâb, 2013.

⁷⁹ Nebîl Süleyman, **es-Sicn**, Beyrut, Dâru'l-Fârâbî, 1982.

⁸⁰ Ömer Ebu'l-Kasım el-Kaklî, **Sicniyyât**, Londra, Dâru'l-Fircânî, 2013.

⁸¹ Ali el-Kurdî, **Mevkibu'l-Battî'l-Berrî**, Şam, Dâru'l-Kenan li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1998.

⁸² Gassân el-Cibâ'î'nin yazını ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Alâ' Reşîdî, "et-Tahyîl fi'z-Zinzâne", (Çevrim içi),

<https://aljumhuriya.net/ar/2022/09/07/%D8%A7%D9%84%D8%AA%D8%AE%D9%8A%D9%8A%D9%84-%D9%81%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D8%B2%D9%86%D8%B2%D8%A7%D9%86%D8%A9/>, 28 Nisan 2023.

⁸³ Gassân el-Cibâ'î, "eş-Şakîka", **Selâsu Mesrahiyyât: Cenerâlyûs, eş-Şakîka, Bûdî'l-Hâris**, Şam, Menşûrât Vizâreti's-Sekâfe, 1995.

oyunlardan biridir. Diğer yandan Rahâb Şâkir, kahramanının gardiyan olduğu tek edebi metni, el-Cibâ'î'nin **Bûdi'l-Hâris** isimli oyunu olarak tespit eder.⁸⁴ Bu anlamda el-Cibâ'î, Hapishane Edebiyatı için önemli bir isimdir.

1.1.3.2. Kurmaca Dışı Eserler

-Otobiyografi ve Hatırat: Hapishane Edebiyatı'nda otobiyografi ve hatırat, yazımı roman kadar tercih edilen türlerdir. Bunlar hapishane gibi çetrefilli ve ifadesi zor bir meseleyi daha geniş çerçevede ve esnek bir dille ele almak için uygun yazım türleridir. Ancak Hapishane Edebiyatı'nda bu iki tür arasındaki çizgi oldukça muğlaktır. Otobiyografi olarak sunulan eserlerde daha çok hatırat türünün özelliklerinin gözlemlendiği de olur. Bu sınırlandırma güçlüğüne kimi yazarlar kitaplarına yazdıkları ön sözlerde değinirler.

Otobiyografik eserlere örnek olarak Kuveytli hukukçu Muhammed Abdulkadir el-Câsim'in **fi Tarîkî ile's-Sicn: Tecrîbe Şahsiyye (Hapishaneye Gidiş Yolumda: Kişisel Bir Tecrübe)**⁸⁵ ve Ahmed el-Merzûkî'nin **Tezmamâr... 10 Numaralı Hücre** isimli eserleri verilebilir.

Hatırat ise Suriyeli akademisyen Berrâ' es-Serrâc'ın **min Tedmur ilâ Harvard (Tedmur'dan Harvard'a)**⁸⁶ ile Sudanlı iktisatçı ve siyasi aktivist Sıdkı Kebellû'nun **Zikriyyâtu Mutekal Siyâsî fi Sucûn Numeyrî: 1971-1983 (Bir Siyasi Mahkûmun Numeyrî Hapishanelerinden Hatıraları: 1971-1983)**⁸⁷ isimli eserlerini örnek olarak verebiliriz.

-Günlük: Daha önce bahsi geçen Sun'ullah İbrahim'in el-Vâhât Günlükleri, Suriyeli romancı Ârâm Kerâbît'in **er-Rahîl ile'l-Mechûl (Meçhul Yolcu)**⁸⁸ ve yine Suriye hapishanelerini anlatan Farac Bayraktar'ın **el-Hurûc mine'l-Kehf: Yevmiyyâtu's-Sicn ve'l-Hurriyye (Mağaradan Çıkış: Hapishane ve Özgürlük Günlükleri)**⁸⁹ isimli eserleri bu yazım türüne dahil edilir.

⁸⁴ Şâkir, a.g.e., s. 18.

⁸⁵ Muhammed Abdulkadir el-Câsim, **fi Tarîkî ile's-Sicn: Tecrîbe Şahsiyye**, y.y., Dâru'l-Kırtâs, 2012.

⁸⁶ Berrâ' es-Serrâc, **min Tedmur ilâ Harvard**, y.y., 2011.

⁸⁷ Sıdkı Kebellû, **Zikriyyâtu Mutekal Siyâsî fi Sucûn Numeyrî: 1971-1983**, Hartum, Dâru Azze, 2010.

⁸⁸ Ârâm Kerâbît, **er-Rahîl ile'l-Mechûl**, y.y., Cidâr li's-Sekâfe ve'n-Neşr, 2010.

⁸⁹ Farac Bayraktar, **el-Hurûc mine'l-Kehf: Yevmiyyâtu's-Sicn ve'l-Hurriyye**, Beyrut, el-Muessesetu'l-Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 2013.

1.1.4. Arap Hapishane Edebiyatı Eserlerinin Ortak Konu Başlıkları

Bir önceki başlıkta zikredilen yazım türlerinden eserler incelendiğinde, belli konuların Hapishane Edebiyatı'nda ortak başlıklar haline geldiği anlaşılır. Yazarlar bu konulara bazen özel başlıklar ayırarak doğrudan işaret ederken bazen de metnin akışı içinde yer verirler. Biz yaptığımız araştırmalar sonucunda birçok eserin ortak konu edildiği beş genel başlık tespit ettik:

- **İktidarın Özgürlük Gaspı ve İtaat:** Hapishane Edebiyatı'nda tüm hikâye, siyasi iktidarın çeşitli gerekçelerle tutukladığı kişinin hareket özgürlüğünü ondan almasıyla başlar. Siyasi tutuklu, iradesine karşı gelinerek bir hapishaneye kapatılır ve Hapishane Edebiyatı'nı doğuran çatışma burada başlar. Siyasi otorite, çeşitli araçlarla tutuklunun özgürlüğünün kendi elinde olduğunu her fırsatta ifade eder ve tutukludan mutlak itaat göstermesini ister. Eserlerde özgürlüğünü belirli bir süre için yitirmiş tutukluların bu özgürlük kaybından dolayı karşı karşıya kaldıkları sıkıntılı sonuçlara yer verilir. Bu sonuçlar kendini farklı biçimlerde açık eder. Örneğin dört duvarın dışında akan yaşamın bir parçası olamamak, siyasi tutukluların en temel problemlerindendir. Tezmâra 234 isimli otobiyografisinde Muhammed Musaddak b. Hadrâ' tutulduğu hapishanenin yanından geçen tren yolundan bahseder. Trendeki insanların, kendisi içeride haksız yere tutulurken ve işkence görürken huzurla gazete okumalarının, yiyip içmelerinin nasıl mümkün olduğunu sorgular. Bu ikircikli hal, otobiyografinin birçok yerinde farklı farklı durumlarla ifade edilir ve gün ışığıyla beraber hareketlenen sokaktan içeriye dolan yaşam seslerinden bahsedilir.

Mustafa Halîfe'nin Kabuk isimli eserindeki kahramanı da çok sevdiği bir yiyecek olan salatalığı uzun seneler sonra hapishanede yiyebildiğinde unuttuğu gerçek hayatı hatırladığını söyler. Fazıl el-'Azzâvî'nin Beşinci Zindan isimli romanının kahramanı Aziz, hapishanenin revirindeyken kaçma ihtimaline karşı revirin penceresi kapatılır ve perdesi örtülür. Aziz bu durumu "ağaçları ve güneşi yitirdim"⁹⁰ diye tarif eder. Görüş günü ziyarete gelen insanları incelerken de kalbinin acıyla dolduğunu söyler ve ekler: *"Bu insanlar bize hangi duyguları taşıyorlar böyle? Biz onlardan*

⁹⁰ el-'Azzâvî , a.g.e., s. 112.

kalplerimize kaybettiği neşesini geri vermelerini beklerken onlar yitirmişlik hissimizi besliyorlar.”⁹¹

Haşim Garâyibe'nin Bana Uçmayı Öğreten Kedi isimli romanında da hapishanede Ürdün'ün işlek bir caddesini gören yasaklı bir bölüm vardır ve mahkumlar o caddeyi, o hareketliliği görebilmek için akabinde ceza alma pahasına oraya kaçarlar ve manzaranın tadını çıkarırlar.

Tutuklunun ailesinden, sevdiklerinden ayrı düşmesi ile aşk da, onun hapishanede nasıl dar bir yaşam alanına ve sınırlı bir özgürlüğe mahkûm edildiğini gözler önüne seren kavramlardandır. Hapishane Edebiyatı'nda dışarıdaki özgür bir insanın sıradan günlük hayatının parçası olan ufak eylemler ve sözler gibi; eşinden, çocuklarından ayrı düşmek, bir açık görüşte aşık olduğu kadının varlığıyla içerideki günlerine katlanabilmek, ansızın tutuklandığı ve hapishanede olduğunu kimseye haber vermesine izin verilmediği için uzun yıllar tanıdık bir yüz dahi görememek, yalnızca bir ihbar üstüne tutuklanarak hakkında soruşturma yürütülmeden yaklaşık on üç yıl hapsedilmek gibi son derece güçlü ve sert örnekler, bu özgürlük gaspının tek bir insan hayatındaki olağanüstü yıkıcı sonuçlarını ifşa eder ve belki de sosyal bilimciler için insan olmaya dair pek çok şey söyler.

İktidar, hapsettikten sonra tam mutlak bir itaat bekler, çünkü tutuklular artık otorite karşısı olarak mimlenmiştir ve bu halleriyle iktidar iradesine karşı geldikleri için birer vatan hainidirler. Bu konumları nedeniyle hapishane içindeki güvenlik güçleri, tutukluların onurlarını hiçe saymada ve belli bir hedefe yönelik ya da tamamen zevk için işkence uygulamada bir beis görmezler.

- **Fiziki İşkence:** Siyasi tutuklunun işkence görmesi Arap hapishanelerinde olağan bir olgudur. Bu olguya gazetelerde, makalelerde, tarihi kaynaklarda, kurbanların röportajlarında rastlamak mümkündür. İnsan hakları derneklerinin Arap hapishanelerinde uygulanan şiddete ve işkence altında ölen tutuklulara yönelik raporları bulunur. Uygulanan ortak işkence türlerine dair kitapçıklar dahi yayımlanır.⁹²

⁹¹ el-‘Azzâvî, **a.g.e.**, s. 75.

⁹² eş-Şebketu's-Sûriyye li Hukûki'l-İnsân, “Tevsîk 72 Uslûbi Ta‘zîb La Yezâlu'n-Nizâmu's-Sûrî Mustemirren fi Mumâresetihâ fi Merâkizi'l-İhticâz ve'l-Meşâfi'l-‘Askeriyyeti't-Tâbi‘a lehu”, (Çevrim içi), https://snhr.org/public_html/wp-content/pdf/arabic/Documentation_of_72_Torture_Methods_the_Syrian_Regime_Continues_to_Practice_in_Its_Detention_Centers_and_Military_Hospitals.pdf, 03 Mayıs 2023.

Hapishane Edebiyatı da işkenceyi ana konularından biri olarak işler. Daha önce de zikrettiğimiz Semer Rûhi el-Faysal, **Arap Romanında Siyasi Hapishane** isimli kitabında roman ve öykülerde rastladığı işkence sahnelerine yer vererek uygulanan ortak işkence türlerini tespit eder.

İşkenceyi önceleyerek başlayan kitaplara rastlamak da nadir değildir. Diğer yandan Adnan Arslan, Hapishane Edebiyatı romanlarında işkence sahnelerinin bir edebi uyarıcı olarak metne hareketlilik sağlaması için kullanıldığını söyler.⁹³

Eserlerde işkencenin, tutuklunun tutuklanma anından itibaren başladığı ve hapishane hayatı boyunca farklı zaman dilimlerinde farklı nedenlerle uygulanmaya devam edildiği gözlemlenir. Özellikle tutukluların uzun süreli alıkonulacakları hapishanelere gönderilmeden önce istihbarat hapishanelerinde yürütülen sorgulamaların neredeyse hepsi işkence temellidir.

Fransız felsefeci ve sosyolog Michel Foucault, hapishanenin tarihini ve şiddet ile olan bağına Fransa ve Avrupa genelinde incelediği eseri **Hapishanenin Doğuşu**'na, at arabalarının bacak ve kollarını dört bir taraftan çekerek idamını gerçekleştirdiği mahkûm örneğiyle başlar. Ancak atlar ne kadar zorlarsa zorlasın mahkûmun uzuvları bir türlü kopmaz ve idam nihayete ermez. Sorumlular çözümü cellatlara el aletleri kullanarak mahkûmun uzuvlarını kestirmekte bulurlar. İnsan muhayyilesinin tasavvur etmekte zorlandığı bu idam sahnesini çağrıştıran bir örnek de Mustafa Halife'nin Kabuk isimli romanında yer alır. Asılarak idam edilen mahkûm uzun süre ölemeyince, gardiyanlar kirli işlerini yaptırmak için kullandıkları **el-Vahş** lakaplı tutukluyu çağırarak mahkûmu bacaklarından çekerek öldürmesini isterler. Yine aynı romanda kahraman hapishanede “hoş geldin işkencesi” ile karşılaşır ve gördüğü işkence sonrasında altı ayını hapishanenin revirinde geçirir. Koğuşa döndürüldüğünde henüz yaraları iyileşmemiştir.

Yusuf İdris'in Kara Asker romanında da Şevki, serbest kaldıktan sonra tesadüf eseri hapishanedeki celladıyla karşılaştığında sırtındaki kırbaç yaralarını göstererek ona kendisini hatırlayıp hatırlamadığını sorar. Abdurrahman Munîf'in Akdeniz'in Doğusu romanının kahraman Recep de gördüğü işkencelere ve hapishane koşullarına

⁹³ Adnan Arslan, **Çağdaş Suudi Romanında Arap Toplum Eleştirisi**, Bursa, Emin Yayınları, 2018, s. 137.

daha fazla dayanamaz ve davasına zıt düşen belgeleri imzalayarak kendisini serbest bıraktırır. Beşinci Zindan romanında “spor odası” olarak isimlendirilen bir işkence odası dahi vardır. Turkî el-Hamed’in el-Kerâdîb romanının kahramanı Hişam da gördüğü işkence sonrası bir süreliğine bilincini yitirir.

Cumâne Suvân, Hapishane Edebiyatı’ndaki işkenceleri “fiziki işkence” ve “psikolojik işkence” olarak ikiye ayırır. Psikolojik işkenceye küfür, aşağılama ya da erkek tutuklunun annesi, kız kardeşi, eşi ve kız çocuğuna yönelik cinselliğe dayalı söylemler olarak çeşitlendirir.⁹⁴

Hapishane Edebiyatı’ndaki işkence meselesi incelenirken hapishanede, müdürden en düşük rütbeli güvenlik görevlisine kadar herkesin tutuklular için birer cellat haline gelmesi dikkat çeker. Gardiyanların ya da hapishanelerden jandarmanın ya da polisin sorumlu olduğu ülkelerdeki bu güvenlik güçlerinin tutuklular üzerinde iktidar adına şiddet suçu işlemeleri de bu edebiyat türüyle ilgilenenlerin araştırma konuları arasına dahil olur. Örneğin Rahâb Munâ Şâkir’in **es-Seccân fî Edebi’s-Sucûn: 1970-1980 (Hapishane Edebiyatı’nda Gardiyan: 1970-1980)** başlıklı eseri, özel olarak bu meseleyi inceler.

Bizse burada yalnızca işkence emri verenlerle onu uygulayanların hepsini “cellatlar” olarak sınırlayarak, bu cellatların rejimlerin iktidarlarını sağlama almada kullandıkları aygıtlardan biri olduğuna dikkat çekmekle yetineceğiz. Tutuklular hapishaneden ya işkence altında yaşamlarını yitirerek ya da ülke sınırları içinde tekrar muhalif söylem ve eylemlerde bulunamayacak kadar sindirilmiş olarak çıkarlar. Siyasi hapishaneyi yazmak, hâkim rejimin sınırları dışında mümkündür.

Foucault’nun “*azap çektirme adaleti yerine getirmemekteydi, iktidarı yeniden işler kılmaktaydı*”⁹⁵ yargısını siyasi Arap hapishaneleri ve oradan çıkan edebiyat için de ödünç alabiliriz. Muhalif kişi, muhaliflikle suçlanan kişi ya da muhalif olmasından şüphe edilen kişi bu haliyle iktidarın mutlak varlığına yönelik suç işlemiştir ve cezalandırılması gerekir. Ancak bu cezalandırma -muhalefet suçunun gerçekten bir suç olup olmadığı tartışması bir yana- kanunlar çerçevesinde adaleti uygulamak için değil, diğer potansiyel muhaliflere gözdağı vermek içindir. Örneğin Haşim

⁹⁴ Suvân, **a.g.e.**, s. 47.

⁹⁵ Michel Foucault, **Hapishanenin Doğuşu**, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, İmge Kitabevi, 8. bs., 2019, s. 94.

Garâyibe'nin Bana Uçmayı Öğreten Kedi isimli romanında yan karakterlerden biri olan Mühendis, romanın kahramanı 'Îmâd'a gençliğinde komünistken zamanla ülkedeki korku iklimine kapılarak davasını sattığından bahseder. Ardından onun da aynı hataya düşmemesini ve düşüncelerinin arkasında durmasını salık verir. Ya da Abdurrahman Munîf'in Akdeniz'in Doğusu romanının kahramanı Recep, siyasi davasını reddettiğini yazan belgeyi imzalaması karşılığında serbest bırakılır. Bu şekilde serbest kalanlar, hapishanedeki diğer tutuklulara birer kahraman gibi duyurulurlar. Böylece geride kalanlara, ya bizden tarafa geçersiniz ya da tutsak kalmaya devam edersiniz, mesajı verilir. Recep, roman boyunca bu tercihini gerekçelendirmeye çalışsa da kendi içinde verdiği vicdani savaştan kurtulamaz. Üstelik ondan hapishaneden çıktıktan sonra istihbarat adına çalışması istenir. Böylece iktidar, hakimiyetini zayıflatmaya çalışan unsurları etkisiz hale getirdikten sonra onları kendi çıkarları için de bünyesine katar.

- **Hapishane Koşulları:** Fazıl Yunus'un **Zinzâne Rakam 7 (7 Numaralı Hücre)**⁹⁶ isimli romanının kahramanı Recep, hapishaneyi **sardalya konservesinde** yaşamaya benzetir.⁹⁷ Bu, Hapishane Edebiyatı'nda anlatılan hapishane ortamlarını özetlemek için oldukça yerinde bir tariftir. Nitekim Türkçede de **sardalya gibi istif olmak** tabiri bulunur. Neredeyse bütün Hapishane Edebiyatı eserlerinde siyasi hapishane, sağlıklı yaşam sürdürmekten çok uzak bir mekân olarak tasvir edilir. Bunun nedenleri arasında siyasi tutukluların sayısının hapishane kapasitelerinin çok üzerinde olması ve iktidarın siyasi tutukluların yaşam standartlarını önemsemek gibi bir derdinin olmaması vardır. Kabuk romanının kahramanı, hapishanedeki koşullar artık yetmediği için banyoların koğuşa çevrildiğinden bahseder. Hapishaneler eserlerde, tutukluların yeri geldiğinde sırt sırta uyuduğu, kışın çok soğuk, yazın ise çok sıcak, temiz olmadığı için de salgın hastalıkların kol gezdiği mekanlar olarak yer alır. Hapishanenin pencereleri küçüktür ve çoğu zaman demir parmaklıklar gökyüzünü görmeyi engeller. Bu nedenle "karanlık" ve "kasvet" kavramları, Hapishane Edebiyatı okurunun karşısına sıkça çıkar.

⁹⁶ Fazıl Yunus, **Zinzâne Rakam 7**, Amman, Dâru'l-Celîl li'n-Neşr, 1983.

⁹⁷ A.e., s. 51.

Beslenme konusu da eserlerde sıkça bahsedilen meselelerden biridir. Yemekler çoğunlukla azdır ve bir yetişkinin günlük tüketmesi gereken gıda miktarı için yeterli değildir. Diğer yandan yemekler temiz de değildir. Birçok eser, tutukluların beslenme bozukluğundan doğan sağlık sıkıntılarını işler.

Eserlerde ilk defa hapishaneye giren ve koğuş, hücre gibi mekanları ve hapishane işleyişini ilk defa tecrübe eden yazar ve kahramanlar, ilk zamanlar birer gözlemci olarak içerideki yaşam şartlarını anlamaya çalışırlar. Bu nedenle neredeyse tüm eserlerde mekân tasvirleri ile hapishanedeki günlük rutinin anlatımı yoğun ve ayrıntılıdır.

- **Hapishanenin İnsanı Dönüştürmesi:** Hapishane, bir mahrumiyet mekânı olarak kişinin üzerinde onu dönüştüren bir etkiye sahiptir. Maddi ve manevi düzlemlerde yaşanan bu dönüşüm, Hapishane Edebiyatı eserlerinin neredeyse tümünde kendine yer edinir. Bu durum, tutuklunun hapishaneden çıktıktan sonraki yaşantısını konu edinen eserlerde çok daha bariz bir şekilde işlenir.

Hapishane içindeki her türlü yoksunluk hali ve yaşanan veya şahit olunan işkence, bu dönüşümün en temel sebebidir. Tutuklu hem fiziksel hem psikolojik olarak maruz kaldığı kötü şartlar ve muameleler nedeniyle hapishaneye girmeden önceki kendi olmaya artık devam edemez hale gelir. Bu, edebi eserler için bir çatışma ortamının yaşanmasına da imkân verir. Yazarlar, karakterlerinin hapishane öncesi ve sonrasında kaynaklı bu içsel çatışmayı edebi bir araç olarak kullanırlar.

Çoğunlukla söz konusu dönüşüm, maruz kaldığı aşağılanma ve hor görülme yüzünden tutuklunun kendini artık insan formunda görmemeye başlamasında bariz hale gelir. Arap Hapishane Edebiyatı'ndaki bu olgu, Franz Kafka'nın Dava'sındaki Josef K.'nin infazından önceki son sözlerini akla getirir. Josef K., yaşananların neticesinde kendisini "*bir köpek gibi*"⁹⁸ benzetmesiyle ifade eder. Nitekim Kafka yazını için bir hayvana benzemek ya da bir hayvan gibi hissetmek önemli yapı taşlarıdır. Hapishane Edebiyatı eserlerinde de iktidarın sistematik şiddetine boyun eğmek zorunda kalan tutuklu, bu muameleye imkanları çerçevesinde direniş gösterse de insan kalmakla ilgili patolojik bir sürece girer. Korku ve utanç, tutukluların bu dönüşümünü anlamak için anahtar kavramlardır.

⁹⁸ Franz Kafka, **Dava**, çev. Kâmuran Şipal, İstanbul, Ataç Kitabevi, 1964, s. 117.

Bana Uçmayı Öğreten Kedi'nin kahramanı 'Îmâd, iktidar karşısında kendisini sahneye çıkmaya hazır kafesteki bir sirk hayvanına benzetir. Beşinci Zindan'daki mahkumlardan Mun'im de yaşadıklarından çok yorulduğunu ve artık kendi de dahil olmak üzere herkesi köpek gibi gördüğünü söyler.

Ahmed el-Merzûkî, Muhammed Musaddak b. Hadrâ'nın Tezmâra 234 isimli otobiyografisine yazdığı sunuşta, Fas hapishanelerinden sağ çıkmayı başaranları yaşayan ölümler olarak tanımlar ve öyle bitkin düşmüşlerdir ki yeryüzünde dört ayaklı hayvanlar gibi yürümektedirler.

Tutuklunun kendine yabancılaşması ya da içinde bir şeylerin ölmesi de söz konusu dönüşümün bir parçasıdır. Akdeniz'in Doğusu'nda Recep, hapishaneden çıktıktan sonra evinin duvarında eski bir fotoğrafını görür ve ardından aynaya bakar. Baktığı bu iki yüzden birinin öldüğünü söyler. Kara Asker'in anlatıcısı aynı zamanda romanın kahramanı Şevki'nin arkadaşıdır ve hapishaneden çıktıktan sonra Şevki'nin bakışlarındaki ve tavırlarındaki değişimden bahseder. Şevki, Şevki gibi değildir. Kabuk romanında da kahramanın hapishanedeki yakın arkadaşı Nesim, şahit olduğu bir şiddet olayının akabinde sinir krizi geçirir ve bir daha eskisi gibi olamaz. Anlatıcı da bu olaydan sonra Nesim'in içinde bir şeylerin öldüğünü söyler.

Son olarak hapishanenin insanı belki de olumlu olarak yorumlayabileceğimiz dönüştürmesinden bahsedebiliriz. Bu durum, eserlerde bazen Nevâl es-Sa'dâvî'deki gibi insanın onlar yüzünden hapsedildiği düşünce ve inançlarına daha sıkı tutunmak, bazen de Bana Uçmayı Öğreten Kedi'deki gibi baskıcı otoriteye direnecek gücü kendinde bulmak ve etrafındakileri de bu anlamda cesaretlendirmeyi başarabilmek olarak yer alır.

- **Hapishane Sonrası Hayat:** Hapishane Edebiyatı'nda özel olarak hapishane sonrasını anlatan ya da eserin bir bölümünü serbest kalımdan sonraki hayatı anlatmaya ayıran eserler bulunur.

Dört duvar arasında yıllarını geçirenler için tekrar **özgür olmak** komplike bir durumdur. Cumâne Suvân, hapishaneden çıkmayı “daha büyük bir hapishaneye dönmek” olarak niteler.⁹⁹ Kişi hem kendisi içerideyken akıp giden zamana ayak uydurmayı başaramaz ve bu anlamda bir afallama yaşar hem de artık hem toplumun

⁹⁹ Suvân, a.g.e., s. 68.

hem de iktidarın gözünde **eski tutukludur**. Hapishaneden çıktıktan sonra bile sanki tutukluluğu devam eder.¹⁰⁰ Bazı yazar ve karakterler, bu dünyaya sığınamama halini, bir nebze de olsa yazarak hafifletmeye çalışırlar. Aslında maksat yazmaktan çok anlatmaktır. Kişi uğradığı haksızlığın ve onun telafisi mümkün olmayan sonuçlarının adaletini, belki de anlatarak sağlamaya çalışır.

1.3.1. Arap Hapishane Edebiyatı Neden Yazılıyor?

“Sen hikayeni, hikâyeyi de tarihi de bizden çalmasınlar diye anlatıyorsun.”¹⁰¹

Hapishaneyi ya da hapishanede yazmanın ardındaki motivasyon yazardan yazara farklılık gösterir. Bazen birçok motivasyon bir arada bulunur. Bu motivasyonlardan bahsetmeye geçmeden önce zikredilmesi gereken önemli bir husus vardır. Yazar Ahmet Sarı, yazma ve okuma nedenlerini tartıştığı eserlerinde **sağaltma** sözcüğünü sık kullanır. Ona göre hem yazar hem de okur yazılan aracılığıyla şifa bulur. Ahmet Sarı bunu her ne kadar kurmaca için söylemiş olsa da sağaltım kavramını hapishane edebiyatının bütün türleri için aynı işleve yönelik ödünç alabiliriz. Yazarak iyileşmek, kendini kalem ve kâğıt yardımıyla teskin etmek belki de en çok hapishane yazarlarının ihtiyaç duyduğu bir eylemdir ya da belki de ileride bahsedeceğimiz tüm nedenlerin temelinde bu yatar.

Bu noktadan hareketle yazma motivasyonlarının ilki, henüz hapishanedeyken yazmaya başlayan tutuklunun, bulunduğu ortamdan uzaklaşma gereksinimidir. Siyasi düşünceleri nedeniyle ya da hiçbir suç isnat edilmeden ve mevcut iktidarların sindirme politikalarının kurbanları olarak hapsedilen tutuklular, karşı karşıya kaldıkları bu adaletsizlikle kanuni yollarla mücadele edemez hale gelir. Özgürlüklerini kaybeden bu insanlar için dört duvar arasında vakit geçirmek zaman ilerledikçe daha da zorlaşır ve yazmak bu aşamada onlar için “*can simidi*”¹⁰² olur. Bu bağlamda aşağıdaki cümleler de konuya açıklık getirmektedir: “*Üretimden kopuk bir alanda -hapiste- bir şeyler*

¹⁰⁰ Suvân, **a.g.e.**, s. 42.

¹⁰¹ Müfid Necm, **Zindandaki Kanatlar**, çev. Cuma Tanık, Konya, Loras Yayınları, 2020, s. 11.

¹⁰² Ahmet Sarı, **Edebiyatın İyileştirici Gücü**, yay.haz. Kadir Daniş, 2. bs., İstanbul, Ketebe Yayınları, 2020, s. 20.

*üretebilmek çoğu zaman insana fiziki esareti unutturur, özgürlüğe daha da yakınlaştırır. Yaşamla bağını güçlendirir, mutlu kılar.”*¹⁰³

Ayrıca Amerikalı romancı Paul Auster’ın, içinde bulunulan gerçekliği edebiyatla aşmak üzerine söylediklerini zikretmek de yerinde olur: “*İnsan bir hikâyenin içinde, bir hayal dünyasında yaşayabilecek kadar şanslıysa, gerçek dünyanın acıları sona erer. Çünkü hikâye devam ettiği sürece gerçek yoktur.*”¹⁰⁴

İçeride yazılanlar hapisane ile ilgili olabileceği gibi hapisaneden tamamen bağımsız konuları da içeriyor olabilir. Yazmaktaki amaç içinde bulunulan ve memnun olunmayan mekândan ve zamandan soyutlanmaktır. Nitekim Hapishane Edebiyatı yazarlarının yazmaya genellikle günlük tutarak ya da anılarını kısa notlara kaydederek başladığı söylenebilir.

Hapishane Edebiyatı’nın en bilinen isimlerinden Mısırlı yazar Sun‘ullah İbrahim, hapisanede geçirdiği süre boyunca çocukluk dönemiyle ilgili hikayeler kaleme almaya başladığını ve dışarıda bu hikayeleri tamamlayıp yayımladığı öykü koleksiyonuna dahil ettiğini söyler.¹⁰⁵ Yine Mısırlı yazar ve kadın hakları aktivisti Nevâl es-Sa‘dâvî de koğuş kapısının üzerine kapandığı ilk gün, kalem ve kağıda sarılıp yazmaya başlar.¹⁰⁶ Ahmet Sarı’nın yazma eylemini **katharsis** kavramı üzerinden açıkladığı aşağıdaki şu paragraf, yukarıda bahsettiğimiz ilk motivasyonu özetlemektedir:

“Edebi eserlerin hemen her türünde elbette katharsis gerçekleştirilebilir. Ruhsal arınma bir yazarın yazarken içini dökmesi ise, bunun iki yolu olduğu söylenebilir. Birincisi yazarı ilgilendiren taraf, diğeri ise okuru. Yaratıcı yazarlığın doğrudan türleri olan roman, öykü, şiir gibi türlerin yanı sıra anlatıcının yazarla doğrudan örtüştüğü günceler, mektuplar, otobiyografiler, rüya çalışmaları birebir anlatıcının bir yazar olarak kendi içini açtığı, katharsis olduğu itiraflarını gerçekleştirdiği, sırlarını gün yüzüne döktüğü tür oluşları bakımından önemlidir. Yazarın ve dolayısıyla da yazarın çıplak bir anlatıcı olarak günyüzüne çıktığı günlükler, jurnaller, mektuplar, otobiyografik bir katharsis itiraf ve öz yansıtım (Selbstreflexion) sahasıdır.”¹⁰⁷

¹⁰³ Mehmet Boğatekin, “Hapiste Yazmak Üzerine Bir Deneme”, **Hapiste Yazmak**, Haz. Aytekin Yılmaz, İstanbul, Kanat Kitap, 2006, s. 213.

¹⁰⁴ Paul Auster, **Brooklyn Çılgınlıkları**, Çev. Seçkin Selvi, İstanbul, Can Yayınları, 2007, s. 144.

¹⁰⁵ Sun‘ullah İbrahim, **Tilke’r-Râiha**, 3. bs., el-Minyâ, Dâru’l-Hudâ li’n-Neşri ve’t-Tevzî‘, 2003, s. 14.

¹⁰⁶ es-Sa‘dâvî, **a.g.e.**, s. 14.

¹⁰⁷ Sarı, **a.g.e.**, s. 45.

Yazma motivasyonlarının ikincisi yine hapishanenin içini kapsar. Yazmak, koğuş gibi özel alanın olmadığı bir mekânda “kendine mahremiyet alanı açmaktır”.¹⁰⁸ Kendisiyle baş başa kalamayan ve kendisine ait bir alan olmayan mahkûm sessizliğe gömülür ve koğuş arkadaşlarıyla irtibatını azaltırken sessizliğini kâğıt ve kalemle bozar. Böylece kendine başka kimsenin yaklaşmasına izin vermediği bir alan açmış olur. Huzurunu yazarak sağlamaya çalışır.¹⁰⁹

Hapishane Edebiyatı’nda okurun karşısına en çok çıkan kavramlardan biri hatırlamaktır. Bu noktadan hareketle üçüncü yazma motivasyonunun unutmamak olduğunu söyleyebiliriz. Neredeyse bütün yazarların ortaklaşa dillendirdikleri “unutmamak için yazmak” söylemi incelemeye değerdir. Kaleme aldığı bir kitap toplumun ahlaki değerlerine aykırı bulunduğu için hüküm giyen daha önce de adını zikrettiğimiz Mısırlı gazeteci ve yazar Ahmed Nâcî, dış dünyadan izole edilmiş hapishanede geçen zamanın idrakinde olabilmek ve günleri hatırlayabilmek için yazmak gerektiğini ve günlük tutmanın bunun için uygun bir yol olduğunu söyler.¹¹⁰ Siyasi tutuklunun içeride karşı karşıya kaldığı zorluklar yalnızca iktidarın suç aygıtı olan hapishane yönetiminin uyguladığı işkencelerle sınırlı değildir. Mahkûmiyet süresi ister bir yıl ister on yıl olsun hapishanede birbirinin aynı olan günler, kişinin zaman algısını bozmaya başlar. Bu yüzden, geleceğinden emin olamayan kişi için geçmişi de tehdit altındadır. Çünkü zamanla tanıdık yüzler göremeyip aşına sesler duyamamak ve sıradan günlük hayatın en temel insani ritüellerini gerçekleştirememek hatıraların gerçekliğini de sekteye uğratır. Böylece tutuklu unutmaya başlar. Nitekim dışarıyla nadiren iletişim kurabilen hatta kimi zaman irtibat kurmasına hiç izin verilmeyen tutuklu için anılar, dört duvar arasında insanca yaşam sürebilmesini sağlayan en temel unsurlardandır. Bu yitirme tehdidinin farkında olan mahkûm yazmayı bir çözüm olarak görür. Hapishanede yazmak ile hatırlamak arasındaki ilişkiye dair Şeyhmus Ay’ın şu sözleri dikkate değerdir:

“Hapishanede yazmak dondurulmuş, askıya alınmış, ertelenmiş, yasaklanmış hayata yeni pencereler açma girişimidir. Yazmak, ruhsal olarak sağlıklı kalmanın çok ciddiye

¹⁰⁸ Sibel Öze, “Sözlerden Kurduğumuz Şehir”, **Hapiste Yazmak**, Haz. Aytekin Yılmaz, İstanbul, Kanat Kitap, 2006, s. 175.

¹⁰⁹ es-Sa’dâvî, **a.g.e.**, s. 118.

¹¹⁰ Nâcî, **a.g.e.**, 47.

alınması gereken bir biçimiydi. Yaşantının olmadığı, zamanın dondurulduğu bu yerlerde yazdıklarımın, anımsadıklarımın kendim için bir yaşam alanı yaratıyordum. Köşeye sıkıştırılmış vahşi bir hayvan gibi yaşanan hapishanenin ilk yıllarından sonra hayatımı, dünyamı bilgiyle, bilinçle, kültür ve tarihle ikame etmek: Anımsamak, yaşantı ve algının bütün imkanlarından yoksun kaldığımız bu yerde anımsadıklarımın dünyaya ve kendime bir ayna tutmak...”¹¹¹

Daha önceki başlıklarda zikrettiğimiz gibi Hapishane Edebiyatı yazarlarının hepsi normal şartlarda yazar değildir. Ancak, burada sözü edilen nedenlerden ötürü yazmışlar ve yazı aracılığıyla normal hayatlarını sürdürmeye çalışmışlardır. Otobiyografi ve hatırat hapishanede en çok tercih edilen yazın türleridir. Hapishane Edebiyatı içerisinde de bu iki tür sayıca çoğunluktadır. Mesleği yazarlık olanlar ya da edebiyatla ilgilenenler ise daha çok kurmacayı tercih ederler ve yazarken edebi kaygı güderler. Hatta bazıları için nitelikli ve kaliteli öyküler, romanlar yazmak tek amaç haline gelir. Öyle ki hapishane, edebi becerilerini geliştirebildikleri bir okul olmuştur.

Sonuncu motivasyon kaynağı olarak hapishanede yaşananları topluma duyurma ve adaleti içeri vasıtasıyla dışarıda arama isteği zikredilebilir. Hapishane Edebiyatı yazarları, demir parmaklıklar ardında farklı gerekçelerle işlediği suçların hesabını vermeyen iktidarları hem kendi toplumlarına hem de uluslararası kamuoyuna ifşa etmenin peşindedirler.¹¹² İngiliz romancı ve tarihçi Ralph Fox, ciddi bir yazarın zihnini meşgul eden meselelerden birinin de sosyal sorunlar olduğunu söyler ve şöyle devam eder: “*Bir romancı, içinde yaşadığı dünyanın sorunlarına kayıtsız kalabilir mi? Çalınan savaş tamtamlarına kulaklarını, ülkesinin durumuna gözlerini kapatabilir mi? Etrafındaki dehşeti ve kişisel açgözlülüğün kutsallığını korumaya baş koymuş bir devlet adına yaşam hakkının engellendiğini gördüğünde diline kilit vurabilir mi?*”¹¹³

Suriye’nin karanlık yüzlerinden biri olan Tedmur Hapishanesi’nde sekiz yıl geçiren yazar Muhammed Berrû, o yılları anlattığı Darağacından Sağ Kurtulan isimli kitabına yazdığı ön sözde, yazdıklarının toplumda bir karşılık bulup kamuoyu oluşturmasını ve suçluların adalete teslim edilmesine katkı sağlamasını umduğunu söyler.¹¹⁴

¹¹¹ Yılmaz, a.g.e., s. 132.

¹¹² Adnan Arslan, a.g.m., s. 37

¹¹³ Ralph Fox, **Roman ve Halk**, çev. Ferit Burak Aydar, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2019, s. 17.

¹¹⁴ Muhammed Berrû, **Nâcin mine’l-Miksale**, Beyrut, Cusûr li’t-Terceme ve’n-Neşr, 2021, s. 28.

Ürdünlü şair ve yazar Eymen el-‘Utûm yaşamış bir hikâyeyi kaleme aldığı Cehennemin Uğultusunu Duymazlar isimli romanını yazmaya Suriyeli yazar Yasin Hâc es-Salih’in bir görüşünün neden olduğunu söyler.¹¹⁵ Buna göre Sâlih, hapishane tecrübesini anlattığı **bi’l-Halâs Yâ Şebâb**¹¹⁶ isimli otobiyografisinde İslamcı mahkumlar ile komünistleri kıyaslayarak İslamcıların Suriye rejiminin baskı ve zulmüne komünistlerden daha çok ve daha şiddetli maruz kaldığını ancak İslamcıların tecrübelerini yazmaktan imtina ettiklerini, çünkü yaşadıklarını kağıda dökerek yetenekten yoksun olduklarını savunur. Bahsi geçen kitaptaki bu savı okuyan el-‘Utûm, Cehennemin Uğultusunu Duymazlar’ı ve daha sonraki Hapishane Edebiyatı romanlarında İslamcı mahkumların gerçeğini anlatmanın peşine düşer.

Görüldüğü üzere bir **katharsis** aracı olarak görebileceğimiz yazmak eylemi, Arap siyasi hapishanesini tecrübe edenler için hem bir kaçış imkânı hem de bir ifşa mekanizmasıdır.

1.3.2. Arap Hapishane Edebiyatı Neden Okunuyor?

Edebiyat, özü itibarıyla insanın dünyayla olan irtibatı ve dünyaya teması neticesinde meydana gelen olay ve olguları konu edinir. Yaşamın içinde bilfiil var olan -hatta belki de sırf bu aktif varlığı sebebiyle- bir birey olarak edebiyat okur, dünyayı anlamlandırmaya çalışır ve bunun için başvurduğu kaynaklardan biri edebiyattır. Bu anlamlandırma çabası kişinin hem kendine hem de çevresine yöneliktir. Arap literatüründe müstakil bir tür haline gelen Siyasi Hapishane edebiyatının okurunu da bu bağlamda ikiye ayırabiliriz. Bunlardan ilki, siyasi hapishane mahkumları ve mağdurlarıdır. Nitekim Abdurrahman Munîf Akdeniz’in Doğusu isimli romanına yazdığı girişte Hapishane Edebiyatı okurunun büyük çoğunluğunu siyasi hapishaneyi bizzat tecrübe etmiş, bir yakınının tecrübesine şahit olmuş ya da konu hakkında bilgi sahibi kişilerin oluşturduğunu söyler.¹¹⁷ Konu ile ilgili literatür tarandığında siyasi mahkumların birçoğunun, meslekleri yazarlık olsun ya da olmasın hapsedilme süreci, hapishane içinde yaşananlar ve hapishaneden çıktıktan sonraki hayatı, özet olarak

¹¹⁵ “Eymen el-‘Utûm Rivâi ve Şâir Urdunî ‘Âşe Tecrubete’l-İ’tikâl ve Ketebe ‘anhâ”, (Çevrimiçi) <https://www.youtube.com/watch?v=P4K3hSeFT2I>, 12 Nisan 2022.

¹¹⁶ Yasin Hâc es-Salih, **bi’l-Halâs Yâ Şebâb**, Beyrut, Dâru’s-Sâkî, 2012.

¹¹⁷ Munîf, **a.g.e.**, s. 8.

mahkumiyet tecrübelerini yazmak ve duyurmak ihtiyacı hissettiği doğrudan gözlemlenebilir. Bu ihtiyacın sebeplerine bir önceki başlıkta değinmiştik. Ancak yazmak kadar bu dalda okumak da önemlidir. İçeride yaşananları dışarıya taşıyarak gözler önüne sermenin ardındaki motivasyon, hâkim güce karşı birlik olarak ses çıkarma motivasyonudur. Adnan Arslan bu durumu “rejimi tüm çirkinliği ile deşifre etmek” olarak görür.¹¹⁸ Bu nedenle Hapishane Edebiyatı yazarları aynı zamanda Hapishane Edebiyatı okurlarıdır. Eymen el-‘Utûm, Ey Zindandakiler’i kaleme almadan önce Hapishane Edebiyatı ile ilgili birçok kitap okuduğunu söyler.¹¹⁹ Cumâne Suvân ise Arap romanlarında hapishane temasını incelediği kitabında bu bağlamda önemli bir tespitte bulunur. Bu romanlar her ne kadar kahramanların kişisel hikayelerini anlatıyor görünse de, özü itibarıyla toplumun hâkim olduğu bir vakıayı konu edinir.¹²⁰ Böylece bu tür eserlerle Hapishane Edebiyatı, siyasi tutuklular ya da onların yakınları için teskin edici bir role bürünür. Nitekim İrlanda asıllı İngiliz edebiyat kuramcısı Terry Eagleton, bazı edebiyat eserlerinin kuşaktan kuşağa okunmaya devam etme nedenlerinden biri olarak eserin kaygılarıyla okurun kaygılarının örtüşmesini öne sürer.¹²¹ Kullanılan edebi aygıtlar (söz sanatları, ölçü, olay örgüsü, anlatı teknikleri vb.) şüphesiz eserin iyi ve değerli kabul edilmesinde büyük bir rol oynar, ancak okurun kendi yaşamına dair onda izler bulabilmesi en az eserin edebi değeri kadar önemlidir. Ahmet Sarı, Edebiyatın İyileştirici Gücü isimli kitabında edebiyatın terapi olarak işlevini tartışırken İngiltere’deki iki bibliyoterapistin, hastalarına uyguladığı terapi yöntemini örnek olarak sunar: *“Romadaki dünya, o kurmaca evren, bir anlamda gerçeklikteki dünyayla aynı sorunları ele aldığından romanların ele aldığı sorunları, o sorunları romanda aşma yollarını, başkarakterin sorunların üstesinden nasıl geldiğini romanlardan öğrenip, bunu bir yöntem olarak addedip onu hastalarının gerçek yaşantısına taşırlar.”*¹²²

¹¹⁸ Arslan, **a.g.m.**, s. 50.

¹¹⁹ “Eymen el-Utûm Rivâi ve Şâir Urdunî ‘Âşe Tecrubete’l-İ’tikâl ve Ketebe ‘anhâ”, (Çevrimiçi) <https://www.youtube.com/watch?v=P4K3hSeFT2I>, 12 Nisan 2022.

¹²⁰ Suvân, **a.g.e.**, s. 83-84.

¹²¹ Terry Eagleton, **Edebiyat Kuramı**, Haz. Çiçek Öztekin, 6. bs., İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2018, s. 27-28.

¹²² Sarı, **a.g.e.**, s. 39.

Hapishane Edebiyatı yalnızca romanla sınırlı olmasa da yukarıdaki alıntıyı bu edebiyat dalının her türü için düşünebiliriz. Eserlerde kendisinininkine benzer tecrübelerle karşılaşan okur, yalnızlık duygusu ile mücadele etmek zorunda kalmayacak ve okudukları, yaşadıklarını anlamlandırmaya yardımcı olacaktır.

Arap Hapishane Edebiyatı'nın tarihi incelendiğinde ülkelerin politik hareketliliği içerisinde kişilerin siyasi tutuklu olarak hapsedilmelerinin bilinçli ve belli bir hedefe yönelik eylem olduğu anlaşılmaktadır. İktidarlar, kendi otoritelerine veya karar ve uygulamalarına muhalif aydınları söz konusu muhalefetin toplum genelinde meşruiyetlerine karşı bir tepkiye dönüşmesini engellemek için alıkoyarlar. Suvân, Arapların iktidarla olan korkuya dayalı ilişkisinin izinin tarih boyunca sürülebileceğini, bu ilişkinin tek gecede var olmadığını söyler. İktidar bilindik bir baskı mirasını, uyguladığı şiddet ve işkence ile yaşatmaya devam eder.¹²³ Böyle bir toplumsal hafızaya sahip olan Arap halkları için siyasi Hapishane Edebiyatı oldukça önem arz eder. Bu noktadan hareketle, Hapishane Edebiyatı'nın ikinci tür okurunu sıradan vatandaşın oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Politika ile ilgilenmeyen sıradan bir vatandaşın Hapishane Edebiyatı'na olan ilgisi, bu yazının kültürel bir arka plana sahip olmasından kaynaklanır. Siyasi hapishaneler Arap devletlerini yakından tanımanın yollarından biridir ve okuyucu, bu hapishaneler hakkında yazılanlar aracılığıyla devletini tanır.¹²⁴ Ahmet Sarı, Edebiyat Nefreti isimli kitabında edebiyat ve medya çalışmaları uzmanı Knut Hieckethier'in "anlatı olmadan kültürün ortaya çıkmayacağını, edebiyatın okunan şeyle birlikte gerçekleşmiş bir yaşantıya katılma imkânı sunduğunu, başkalarının yaşadığı -kurmaca dahi olsa- bir yaşantıya dahil olmayı sağladığını"¹²⁵ söylediğini aktarır. Kendisinin olmayan bir yaşantıya Hapishane Edebiyatı aracılığıyla dahil olan ve bu sayede kendisinin de bir birey olarak içinde yaşadığı toplum ile yöneticiler arasındaki dinamiklerin işleyişini öğrenen okur, böylece bir vatandaş olarak yaşananları bilmeme

¹²³ Suvân, a.g.e., s. 127.

¹²⁴ İmân el-Kuveylî, "Limâzâ Yakrau'l-'Arabiyyu Edebe's-Sucûn?", (Çevrimiçi) <https://www.alaraby.co.uk/%D9%84%D9%85%D8%A7%D8%B0%D8%A7-%D9%8A%D9%82%D8%B1%D8%A3-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A8%D9%8A%D9%91-%D8%A3%D8%AF%D8%A8-%D8%A7%D9%84%D8%B3%D8%AC%D9%88%D9%86%D8%9F>, 30 Mart 2022.

¹²⁵ Ahmet Sarı, **Edebiyat Nefreti: Edebiyat Yazıları**, Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları, 2014, s.139.

suçunu işlemez¹²⁶. Öyle ki bir önceki başlıkta tartışıldığı üzere Hapishane Edebiyatı eserlerinin ortaya çıkmasındaki en büyük motivasyon, içeride haksızlığa uğrayanların haklarını dışarıda arama çabasıdır. Bu çabanın devamlılığı için en hayati unsur muhatap bulabilmektir. Bu nedenle Hapishane Edebiyatı okurunun varlığı hem kendisi hem de yazar için önemlidir.

Hapishane Edebiyatı'nın okunma nedenleri bahsini burada sonlandırmadan önce bu edebiyat dalının bugün böylesine revaçta olmasının iki ana sebebinden kısaca bahsedebiliriz. Bunlardan ilki roman ve öykünün diğer edebi türlere kıyasla daha kolay ve hızlı okunan, tüketilebilen türler olmasıdır. Hapishane Edebiyatı'nda yirmi birinci yüzyılda yayımlanan eserlerin çoğunluğunu romanın oluşturduğu görülür. İkinci sebep ise teknolojik imkanların artmasıyla haberleşmenin -haberleşmede sosyal medya araçları oldukça büyük rol oynar- kolaylaşmasıdır. Özellikle Arap ulus devletlerinin kurulmasından itibaren ve modernleşmenin sonuçlarından biri olarak teknolojik imkanların toplumun hemen her kesiminin elinde bulundurabilmesiyle bu türdeki eserler zamanla daha fazla muhatap bulmaya başlamıştır. Okur artık matbusuna ulaşamadığı ya da yasaklı olan eserleri elektronik ortamda okuyabilmektedir.

¹²⁶ Kuveyflî, "Limâzâ Yakrau'l-'Arabiyyu Edebe's-Sucûn?".

İKİNCİ BÖLÜM

1960-1980 ARASI DÖNEMDE HAPİSHANE EDEBİYATI

Tezimizin bu bölümünde inceleyeceğimiz eserleri 1960 yılından başlattık. Bunun nedeni Arap ülkelerinin yirminci yüzyılın ilk çeyreği itibarıyla bağımsız devletler olma sürecine girmelerinden sonra başlayan iç dinamiklerinin 1960'lı yıllarda net bir şekilde gözlemlenebiliyor oluşudur. Siyasi hapisanelerden çıkan edebiyat da bu dinamiklerin sonuçlarından biridir. Bu bölümü 1980 ile sonlandırmamızın arka planında ise yine siyasi gelişmeler vardır. Artık bağımsız olan bu devletlerin birçoğunda “istikrarlı” hükümetler kurularak belirli bir yönetim anlayışı benimsenmiştir. 1980 sonrası ise, bu istikrarın ve sonuçlarının belirginleştiği bir dönem olarak yorumlanabilir.

Bu bölümde üç ülkeden birer eseri kronolojik sırayla inceleyerek Mısır'dan Yusuf İdris'in el-‘Askeriyyu'l-Esved, Irak'tan Fazıl el-‘Azzâvî'nin el-Kal‘atu'l-Hâmise ve Suudi Arabistan'dan Abdurrahman Munîf'in Şarku'l-Mutavassıt isimli romanlarını ele alacağız.

Son olarak değinmemiz gereken konu ise, inceleyeceğimiz eserlerin ele aldığı olayların vuku bulma tarihleri ile eserlerin basım tarihleri arasında çoğunlukla zaman aralığı olmasıdır. Bir eser yeri geldiğinde yayımlandığı yıldan kırk-elli yıl öncesini anlatır. Biz tezimizde eserlerin yayımlandığı yılları esas alarak dönemlendirmenin içine dahil ettik. Çünkü bazı eserlerde -özellikle romanlarda- net bir zaman dilimi verilmez. Okur var olan veriler üzerinden gerçek dünyadaki olaylar arasında bağlantı kurmaya çalışır. Nitekim biz de eserlerin tahlillerinde yer verdiğimiz “siyasi izlekler” başlığında bunu yapmaya çalıştık.

2.1. Yusuf İdris'in el-‘Askeriyyu’l-Esved İsimli Romanı

“Biliyor musun, başkasına zarar verdiğini zannederken
aslında bilmeden kendine zarar verirsin. (...)
Kişinin şiddet uygulamasına izin ver
ve şiddet uygulayan elinin kendisine dönmesini izle.”¹²⁷

Bir araştırmacı Arap literatüründe hapishane temalı eserleri taradığında karşısına çıkacak ilk eserlerden biri Yusuf İdris'in¹²⁸ **el-‘Askeriyyu’l-esved (Kara Asker)** isimli romanıdır. Bu durumun romanın birçok dile çevrilmesi, yazıldığı dönemin siyasi atmosferi dikkate alındığında konu itibarıyla bir cesaret işi olması, edebi yönünün kuvvetli ve Yusuf İdris edebiyatının hem ülke hem de dünya çapında biliniyor olması gibi çeşitli nedenleri vardır. İlk kez, Mısır'da çıkan el-Kâtib isimli dergide 1961 senesinde yayımlanır.¹²⁹ Kimi kaynaklarda uzun öykü olarak da kabul edilen bu roman, 1962'de Kahire'de Dâr'ul-Ma'ârif tarafından basılır.¹³⁰ Roman, hapishane sonrasını anlatan eserler arasına dahil edilir.

1922-1953 seneleri arasındaki Mısır Krallığı döneminde geçtiği anlaşılan romandaki olaylar¹³¹, baskıcı Mısır rejiminin muhaliflere yönelik politik tutumlarını ve hapishanelerinde uyguladığı insanlık dışı şiddeti yansıtır. Ancak çeşitli kaynaklarda

¹²⁷ İdris, a.g.e., s. 90.

¹²⁸ 1927 Mısır doğumlu Yusuf İdris, politik bir edebiyatçıdır. Fikirlerini açıkça savunmuş ve onları edebiyatına da yansıtmıştır. İlk gençliğinden itibaren siyasi aktivizm içinde yer almıştır. Öyle ki Kahire'de tıp fakültesinde okuduğu yıllarda İngiliz mandasına ve Kral Faruk'un emperyalizm yanlısı politikalarına başkaldırmıştır. Ancak onun üniversitedeki politik aktivizmi bir süre hapsedilmesine ve okuldan uzaklaştırılmasına yol açmıştır. 1961'de Cezayir'in bağımsızlık mücadelesine dahil olarak Fransızlara karşı savaşmıştır. Belirli yıllarda hükümetler tarafından çeşitli ödüllere layık görülse de politik doğruculuğundan vazgeçmemiştir. Nitekim Cemal Abdunnâsir'ı iktidara gelme sürecinde desteklemiş, ancak zamanla Nâsir iktidarına karşı hoşnutsuzluğu artmıştır. 1969'da eleştirel bir tiyatro oyunu kaleme almıştır. Ancak oyun Mısır'da derhal yasaklanmıştır. Yazar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: C. Turgut Koç, “Yusuf İdris: Hayatı, Eserleri ve Kısa Hikayeleri”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Konya, 1995.; Şerafettin Yıldız, “Yusuf İdris'in Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği”, **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, No: 22, 2009.; Faruk Mahmud Abdu'l-Mu'tî, **Yusuf İdris beyne'l-Kıssati'l-Kasîra ve'l-İbdâ'i'l-Edebî**, Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990.

¹²⁹ İbrahim Hilal, “Rivâyetu'l-‘Askeriyyu’l-Esved... ‘İndemâ Yeltaki’t-tabîb bi Cellâdihî”, (Çevrim içi)

<https://www.aljazeera.net/midan/intellect/literature/2020/7/10/%D8%B1%D9%88%D8%A7%D9%8A%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B3%D9%83%D8%B1%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D8%A3%D8%B3%D9%88%D8%AF-%D8%B9%D9%86%D8%AF%D9%85%D8%A7-%D9%8A%D9%84%D8%AA%D9%82%D9%8A>
(04 Mayıs 2023)

¹³⁰ Leslie Tramontini, John Donohue, **A'lâmu'l-edebî'l-‘Arabîyyi'l-mu'âsir: Siyer ve Siyer Zâtîyye**, Beyrut, el-Ma'hedu'l-Almâni li'l-ebhâsi's-şarkiyye fi Beyrût, 2013, C. I, s. 85.

¹³¹ İdris, a.g.e., s. 83.

Yusuf İdris'in romanı için her ne kadar zaman olarak Krallık dönemini seçse de aslında Mısır'ın dönüştüğü polis devletini ve ikinci Cumhurbaşkanı Cemal Abdunnâsır iktidarını hedef aldığı zikredilir. Romanın siyasi arka planını ilerleyen sayfalarda "Romanın Siyasi İzlekleri" isimli başlıkta ayrıntılı bir şekilde ele alacağız.

Kitap, Yusuf İdris'in hayatından birçok kesit barındırır. Bu yönüyle otobiyografik unsurlar taşıdığı da görülür. Örneğin anlatıcı gibi İdris de tıp fakültesinde okur, üniversite boyunca ve sonrasında siyasi aktivist olarak boy gösterir. Mezun olduktan sonra ise, Kahire'nin en büyük hastanesinde çalışmaya başlar.¹³² Anlatıcı da üniversiteden beri görüşmediği romanın kahramanı Şevki'yle şehrin en büyük hastanesinde karşılaştıklarını söyler.

Yayımlandığı ilk günden bugüne kadar birçok Arap ülkesinde yeni baskıları yapılan bu roman, İngilizceye de **The Black Policeman** ismiyle çevrilmiştir. Aynı zamanda 1990 yılında Mısır sinemasına uyarlanmış ve **Halâvatu'r-rûh (Ruhun Tathılığ)** ismiyle vizyona girmiştir.

2.1.1. Romanın Özeti

Kara Asker isimli bu roman, bir siyasi mahkûmun hapisane sonrası hayatını konu edinir, birinci tekil şahısla okura aktarılır ve anlatıcı, yani yazar, Şevki isimli kahramanın üniversiteden arkadaşıdır. Anlatıcıya dair ayrıntılı bilgiye roman boyunca rastlanmaz, yalnızca Şevki'nin üniversiteden arkadaşı olduğu bilinir. Okur, daha ilk satırlarda Şevki hakkında hayrete düşüren bir gerçeği okuyacağını öğrenir.

Anlatıcı, tıp fakültesinden mezun olmasının akabinde göreve başladığı hastanede bir süre sonra üniversiteden arkadaşı olan Şevki'nin de çalışmaya başladığını öğrenir. Bu karşılaşma hikâyenin de başlama nedenidir. Yazarın geçmişe yönelik anlatılarıyla okur, Şevki'nin kim olduğunu ve hikâyenin neresinde yer aldığını öğrenir.

Şevki üniversitede okurken muhalif siyasi bir grubun lideridir. Anlatıcı, Şevki ile fakültede düzenlenen siyasi toplantılarda tanışır. Fikirleri ve siyasi duruşları birbirine tamamen zıt olan bu iki politik öğrenci, şaşırtıcı bir şekilde yakın arkadaş

¹³² C. Turgut Koç, "Yusuf İdris: Hayatı, Eserleri ve Kısa Hikayeleri", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Konya, 1995, s. 12.

olur. Yazar da arkadaşlıklarını garipsediğini söyler, ancak bunu makul bir zemine de yerleştirir. Buna göre ikisini bir arada tutan sebep, ülkelerini bağımsızlığa kavuşturma ve halklarının özgürlüğünü sağlama davasıdır.

Fakültede muhalif toplanmalar devam ederken Şevki ortadan kaybolur. Sonradan onun ve beraberindeki birçok arkadaşının tutuklanıp mahkûm edildiği öğrenilir. Bundan sonraki süreçte Şevki yalnızca fakülte sınavlarına gelip gider. Tıp fakültesinin uygulamalı derslerinin sınavlarını dahi başarıyla veren Şevki herkeste şaşkınlık yaratır.

Şevki'nin hapsedilmesinin ardından hiç görüşmeyen iki arkadaş, aynı hastanede çalışmaya başlamalarıyla tekrar bir araya gelir. Ancak anlatıcı, Şevki'yi yıllar sonra hastanede gördüğü o ilk anda, yıllar içinde bir şeylerin ters gitmiş olduğunu anlar. Şevki kendisini fakülte zamanlarından tanıyan hastane personeli tarafından kahramanca karşılanır. Ne var ki yazar, onun bakışlarında, konuşmasında, hal ve hareketlerindeki tuhaflığın farkındadır; Şevki'nin saklamak istediği bir şeyler vardır. Baş başa kaldıklarında yazar, Şevki'ye içeride neler olup bittiğini sorar. Ancak o cevap vermekten kaçınır. İlerleyen günlerde sorusunu farklı şekillerde yineleyen yazar, onun artık soruyu duymazdan geldiğini fark eder.

Üniversiteli Şevki, tüm muhalif kimliğine ve politik aktivistliğine rağmen herkesin saygı duyduğu, en zıt düşüncelere sahip kişilerle dahi medeni şekilde tartışabilen ve hiçbir düşünceyi küçümsemeyen bir karakterdir. Ülkesi ve halkı için yapmayacağı fedakârlık yoktur. Ne var ki yazarın hastanede gözlemlediği Şevki, bambaşka birine dönüşmüştür. Kleptomani hastalığına yakalandığı düşünülür, çünkü gittiği yerlerden gözüne kestirdiği şeyleri çalar, hatta öyle ki hastane personeli arasında “Şevki sana sağdan yanaşıyorsa cüzdanını sola al” söylemiyle onun bu hali sık sık alay malzemesi olur. Yazar için böyle konuşmalara şahit olmak acı vericidir. Diğer yandan Şevki hastalarına da oldukça kaba davranır, yoksullukları her halinden belli olan bu insanların ceplerindekini son kuruşuna kadar alır. Yazar, Şevki'nin geçmişte nasıl bir insan olduğunu bilen biri olarak arkadaşının bu halinin nedenini öğrenmeyi kendi sorumluluğu kabul eder. Onu dönüştüğü bu halden kurtarmaya çalışır, ancak o hapisanede neler yaşadığını anlatmaktan kaçınmaya devam ettikçe bunu başaramayacağını da bilir.

Olaylar, aynı hastanede görev yapan Abdullah isimli şahsın daha önce benzerine rastlanmayan bir rahatsızlığı olan bir hastadan bahsetmesiyle düğümlenir. Kurt gibi uluyup köpek gibi havladığı öğrenilen bu hastanın rahatsızlığı, yazarla Şevki'nin dikkatini çeker. Abdullah'ın şaka yaptığını düşünüp sözlerine inanmak istemeseler de konuşmasındaki ciddiyetten vakanın gerçek olduğunu anlarlar. Yazar, Abbâs Mahmud isimli bu hastanın dosyasını incelerken Abdullah da Şevki'ye hastalığı hakkında ayrıntılı bilgi verir. Konuşmasının bir yerinde Abbâs Mahmud'un Kara Asker lakaplı bir komutan olduğunu söyler. Kara Asker ismini duyan Şevki taş kesilir. Bir müddet ne kımıldar ne de konuşur. Yazar, Şevki'nin bu tuhaf tepkisizliğini fark eder ve ikisi arasında bir bağlantı olduğunu hisseder. Bir zaman sonra toparlanan Şevki ani bir hareketle dosyayı yazarın elinden alır ve sayfaları tek tek okurken hali gittikçe tuhaflaşır. Üçü birlikte tıbbi bir heyet olarak Kara Asker'in evine doğru hareket eder. Şevki arabayı diğer sürücülere, yayalara ve fırsat gördüğü her duruma bağırıp çağırarak hızla kullanır. Kara Asker'in evine vardıklarında yazar Şevki'ye hapisshanedeyken bu şahsı görüp görmediğini sorar. Şevki ise ayrıntı vermeden gördüğünü söyler.

Abbâs Mahmud ez-Zenfeli, Kara Asker lakabını siyasi tutuklulara uyguladığı insanlık dışı işkenceleriyle hapisshane içinde ve dışında korku yaratarak edinir. Aslında sıradan bir insanken, üstelik hakkında birçok dava dosyası da varken orduya girmiş ve çeşitli vesilerle yükselmiştir. Son olarak da siyasi hapisshanelerin en bilindik siması haline gelip iktidarın muhalifler üzerindeki kullanışlı bir aracı haline dönüşmüştür.

Kara Asker'in evi de, bulunduğu mahalle de oldukça köhnedir. Karşılaştıkları bu manzara komutanın namını bilen heyeti şaşırtır. Onları Kara Asker'in oldukça çekingen ve korkak tavırlar sergileyen eşi Nur karşılar. İlk önce Abbâs Mahmud'un başına neler geldiğini anlatmaya yanaşmaz. Ancak doktorların ısrarı üzerine anlatmak zorunda kalır. Nur'un anlattığına göre Abbâs Mahmud hayatı boyunca güç ve iktidar peşinde koşar. Bu hırsı hükümetin yüksek kademelerinden yöneticilerle dost olmasını sağlar. Akşamları evinde nüfuzlu kimseler toplanır ve önemli görüşmeler yapılır. Ne var ki Abbâs'ın yaşantısı değişmeye başlar. Nur'un fark ettiği ilk değişiklik, topluluk evden ayrıldıktan sonra onun tüm neşesinin kaybolmasıdır. Herkes dağıldıktan ve evde eşiyle yalnız kaldıktan sonra Abbâs kafasını önüne eğer ve saatler boyunca somurtkan bir yüz ifadesiyle öylece oturur. İlk başlarda ara sıra yaşanan bu olay giderek

sıklaşmaya başlar. İşten döndükten sonra artık evin içinde yok gibidir ne yemek yer ne de Nur’la konuşur. Üstelik eşine, kapıya gelen arkadaşlarını eve almamasını tembihler olmuştur. Tanıdıklara selam vermemek için bilmediği yollardan geçer, hiçbir sebep yokken çoluk çocuk demeden insanlara bağırıp çağırmayı ve küfretmeyi de adet edinmiştir.

Ancak daha sonra yalnızlıktan sıkıldığında arkadaşlarını yanına çağırır. Artık Abbâs Mahmud’dan iyice sıkılmış ve nefret etmiş bu insanlar onun evine isteksizce gelirler ve küfürler savurarak anlattığı kendi kahramanlık hikayelerini zorla dinlerler.

Birlikte çalıştığı Paşa’nın istifa ettiği gün Abbâs eve normalden çok erken döner ve ertesi güne kadar hiç kalkmadan uyur. Nur, Paşa ile ilgili haberi vermek için onu uyandırır, ancak Abbâs hiç oralı olmaz. Onun yerine Nur’un eline bir belge tutuşturur ve o belgeyle doktora gitmesini söyler. Bu belge, istirahat raporu talep formudur.

Kara Asker’in nasıl olup da bu tuhaf hastalığa yakalandığını öğrenmek için pür dikkat Nur’u dinleyen heyet, arka odadan gelen ve duyduklarına inanamadıkları bir sesle irkilirler. Yazar bu sesi, ormanda ya da tarlada duyulsa korkulmayacak, ama bir evin içinden gelmesi mümkün olmayan bir ses olarak tarif eder. Bu ses Kara Asker’in kurt gibi uluyan sesidir.

Yazar, Abbâs Mahmud’un odasını hapisane hücrelerine benzetir; oda yalnızca tavana yakın küçük bir pencereden ışık alır. Yatağında yarı oturur haldeki Abbâs’ı inceleyen yazar orada bir hastanın veya bir delinin boş ve anlamsız bakışlarını görmez, aksine bu bakışlar ölüm sessizliğini andıran bir sakinlik ve kararlılığı yansıtır. Ayrıca kişiye uçsuz bucaksız bir okyanusun kıyısında durduğunu hissettirir.

Yazar odaya girdikleri andan itibaren dikkatini yalnızca Kara Asker’in değil, onunla Şevki’nin üzerinde toplar. Şevki’nin Kara Asker’le yüzleşmesinin ardından bakışlarındaki ve tavırlarındaki değişimi görerek aniden her şeyi anladığını hisseder. İçten içe zaten bildiği ancak ifade edemediği her şeyi idrak etmiş ve yerli yerine koymuştur. Şevki’nin o ana kadar ardına saklandığı maske düşmüştür. Anlatıcı da hapishaneden çıktıktan sonra bilmeden başka bir Şevki ile arkadaşlık ettiğini o an fark eder. Ama eski Şevki dönmüştür. Ölüm uykusundan uyanmış ve tekrar hayat bulmuştur. Gözleri son senelerdeki hali gibi nefret, öfke ya da alaycı tavırlarla dolu değildir. Asıl Şevki’nin bakışlarıdır bunlar; kendinden emin, korkmayan ve ardında

herhangi bir sırrın, gizemin saklanmadığı. Şevki, Abbâs'ın yatağına yaklaşır. Ona Abbâs Mahmud ez-Zenfeli olup olmadığını sorar. Ardından hikâyenin çözüldüğü yüzleşme anı yaşanır: “*Sakin unuttuğunu söyleme bana!*”¹³³

Hapishanede gördüğü işkenceyi celladının yüzüne haykıran Şevki bir yandan da ceketiyile gömleğini çıkarır. Şevki'nin sırtı açıkta kaldığında odadakiler karşılaştıkları manzara karşısında dehşete düşer. Cildinde yara almamış tek bir nokta kalmamıştır. Dikey ve yatay yarıklar sırtının her yerindedir. Anlatıcı, Şevki'nin bu halini adeta azgın bir kurdun saldırısına uğramış olarak tarif eder.

Celladına karşı ilk defa ses çıkarabilecek pozisyonda olan Şevki, Kara Asker'i yaşattıklarıyla yüzleştirmeye devam eder: “*Beni unuttuysan bile bunları nasıl unutabilirsin? Nasıl unutabilirsin bu yaptıklarını? Hatırladın mı şimdi? (...) Ben unutmadım, asla unutmayacağım, kimse unutmayacak. Konuşsana! Söyle, bağır! Hatırladığımı söyle!*”¹³⁴

Neden sonra Abbâs köpek gibi havlamaya başlar. Şevki'nin üzerine atılarak omzunu ısırmaya yeltenir. Şevki ani bir hareketle yataktan uzaklaşarak ısırılmaktan son anda kurtulur. Ancak bu defa da Abbâs, Nur'un eline saldırır ve dişleri arasına alır. Nur ilk başta acıya tahammül etmeye çalışsa da kocasının dişleri arasında parçalanmaya yüz tutan elinin acısına dayanamayarak bağırmaya başlar. Sesleri duyan mahalleli eve toplanır, ancak kimse karşılarındaki olağanüstü manzaraya müdahale edecek cesareti gösteremez. Nur ancak Abbâs'ın havlamak için ağzını açmasıyla kurtulur. Abbâs bu defa kudurmuş köpek misali etrafındaki eşyalara saldırır.

Gelen bu heyet, Abbâs Mahmud'la ilgili tıbbi bir rapor yazmadan evden ayrılır. Evde yaşananların ardından ne yazar ne de Şevki Kara Asker bahsini bir daha açmazlar. Ancak bir gün yazar, Şevki'yi odasında bir şeyler yazarken görür. Göz ucuyla baktığı kağıtlarda iki başlığı okuyabilir: “Şiddetin Felsefesi” ve “İki Namlulu Silah Olarak İşkence”. Yazar odaya girdiğinde Şevki yazdıklarını apar topar saklamaya çalışır, ancak belki bir gün kendisine okutabileceğini de yazara söyler.

¹³³ İdris, a.g.e., s. 83.

¹³⁴ A.e., s. 84.

2.1.2. Siyasi İzlekler

Anlatıcı şu anki zamandan geriye dönük olarak Şevki'nin üniversite zamanını ve tutuklanıp hapsedilme sürecini anlatırken dönemin siyasi vaziyetini de okura kısaca izah eder. Bunu yaparken doğrudan okurla konuşur: “*Siz yakın tarihimizdeki bu dönemi hatırlar mısınız, bilmiyorum. Ama eminim ki bizim nesil, bizim şaşkın neslimiz asla unutmayacak; ‘47-48 senelerini, sıkıyönetimi, terör ve korkunç çirkeflik çağını.*”¹³⁵

Ardından söz konusu dönemi, kendi nesli için ilk sert darbe olarak gördüğünü söyler. Buna göre savaştan yeni çıkan ülkede cirit atan işgal ordusuna karşı halk bağımsızlık talepleriyle ayaklanmıştır. İlk başkaldırıda ciddiye alınmayan halk ikinci kere ayaklanır, ancak bu defa iktidar silahla karşılık verir. Bir paşa gider diğeri gelir ve yeni gelen, baskının şiddetini artırır. Halkta korku yaratılmaya çalışılır, art arda hapishaneler açılır, ülkeye terör hâkim olur. Böyle bir atmosferde ülkenin bağımsızlık ve özgürlük talep eden üniversite gençliği yavaş yavaş gücünü kaybeder. Kimisi hapsedilir, kimisi korkup kırsala ya da uzaklara kaçır. Kimileri de kendi içine saklanır; devrimini, inançlarını derinlerine gömer ve susar.

Anlatıcı, amacının tarih yazımı değil, Şevki'nin ve ülkesinin yaşadıklarının daha iyi anlaşılması için tarihe bir dipnot düşmek olduğunu söyler. Yazarın, kurmaca metne böylesine bir müdahalede bulunmasını değerlendirmek tezimizin kapsamına girmemekle beraber, Hapishane Edebiyatı'nın tanımının yapıldığı birinci bölümde bahsettiğimiz gibi, bu daldaki kurmaca eserlerde metin zorunlu olarak dış dünyaya, yani gerçek yaşama atıf yapar. Gerek yazarın okura doğrudan hitap etmesi gerekse spesifik tarih ve olaylara yer verilmesi, metin yalnızca kendi içinde değerlendirildiğinde eksik veya yanlış anlaşılmasını tetikleyecek unsurlardır. Bu nedenle hem yazarın hayatını hem de Mısır'ın yakın geçmişini özetlemekte fayda görülmektedir.

İki dünya savaşı arasındaki dönem Mısır için oldukça sıkıntılı geçmiştir. İngiliz mandası olan ülke, özellikle İkinci Dünya Savaşı'nda jeopolitik önemini başta İngiltere olmak üzere tüm dünyaya fazlasıyla hissettirmiştir. 1915 itibarıyla Osmanlı Devleti'nin Mısır toprakları üzerinde etkin bir gücü kalmamış ve tamamen İngiliz

¹³⁵ İdris, a.g.e., s. 9.

hakimiyetine giren ülkede sıkıyönetim başlamıştır. Ne var ki İngiltere, Mısır halkının bağımsızlık talebiyle ayaklanmasına daha fazla karşı koyamayarak 1922’de Mısır’ı bağımsız krallık ilan etmiştir. Süreç içinde krallık rejimine bağlı parlamenter demokratik rejime geçilmesiyle 1936’da bu bağımsızlık resmi olarak tescillenmiştir. Yine de bu sınırlı bir bağımsızlıktır. Nitekim iki devlet arasında yapılan anlaşmaya göre Mısır’da İngiliz askeri üssü varlığını koruyacak ve İngiliz çıkarlarına yönelik bir dış politika sürdürülecektir. İngiltere’nin buyruğundan çıkmayan Kral Fuad 1939’da öldüğünde tahta oğlu Faruk geçmiştir. Kral Faruk’un yönetimi de halkın bağımsızlık, özgürlük ve sosyal devlet taleplerini karşılayamamıştır. Üstelik 4 Şubat 1942’de kralın İngiltere lehine kabine değişikliği yapmaya zorlanmasıyla Mısır Hükümeti halk nezdinde güvenilirliğini yitirmiştir. Ülkede halk ayaklanmalarının başını üniversite öğrencileri çekerken 1928’de Hasan el-Bennâ’nın kurduğu Müslüman Kardeşler cemaati, sosyal devletin ancak şeriatla mümkün olacağı misyonu ile halk tabanından destek almış ve ülkede en etkin siyasal örgüt haline gelmiştir.¹³⁶

Kaynaklar, İngiliz talimatlarıyla hareket eden Mısır kralı ve onun hükümetinin ülkedeki muhalif sesleri güç kullanarak bastırmaya çalıştığını, üniversite öğrencilerinin siyasi örgütlere üye olmalarını ve politik gösterilere katılmalarını yasakladığını söyler.¹³⁷ Nitekim roman kahramanı Şevki de siyasi nitelikteki bir üniversite topluluğunun lideridir ve mevcut iktidar ve onun emperyalizm yanlısı politikalarına muhalif söylemleriyle dikkat çeker. Zaten bir süre sonra da diğer birçok arkadaşıyla beraber tutuklanarak hapsedilir. Aynı şekilde Yusuf İdris’in de üniversite döneminde bir süre hapsedildiği bilinmektedir.¹³⁸ Diğer yandan romanda Şevki’nin hangi topluluğa ya da örgüte üye olduğu zikredilmez. Okur yalnızca siyasi yönelimine dair bilgiye sahiptir ki o da anlatıcı ile tek ortak noktalarıdır: Ülkelerini kurtarmak ve halkta köklü bir değişim yapmak. İdris ise siyasi aktivizm hayatı boyunca Müslüman Kardeşler’in de bulunduğu farklı grupların içinde yer almıştır.¹³⁹

¹³⁶ Cleveland, **a.g.e.**, s. 217-225.

¹³⁷ Fahir Armaoğlu, **Filistin Meselesi ve Arap İsrail Savaşları (1948-1988)**, 4. bs., İstanbul, Kronik Kitap, 2017, s. 104-5.

¹³⁸ Şerafettin Yıldız, “Yusuf İdris’in Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği”, **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, No: 22, 2009, s. 291.

¹³⁹ Yıldız, **a.g.m.**, s. 286.

İngiltere'nin 1939'da İkinci Dünya Savaşı'na dahil olmasıyla Mısır'da sıkıyönetim ilan edilmiş ve Almanya ile diplomatik ilişkiler kesilmiştir. Mısır'ın İngiltere için önemini bilen Mihver güçlerinin saldırıları sonucunda halk kendisini savaşın tam ortasında bulmuştur.¹⁴⁰ Ardından 1947'de Birleşmiş Milletler kararıyla Filistin toprakları Araplar ve Yahudiler arasında bölüştürülmüştür.¹⁴¹ Mısır da diğer Arap ülkeleriyle birlikte 1948'de İsrail'e savaş açmış, ancak büyük bir yenilgiye uğramıştır. Taraflar arasında ikinci kez ateşkes yapıldığında İsrail topraklarını genişletmiş, Mısır ve beraberindeki ülkeler ise büyük kayıplar vermiştir. Mısır halkı için bu yenilgi İkinci Dünya Savaşı'nın yıkıcı sonuçları devam ederken kabul edilemez olmuştur. Öyle ki **nekbe** (felaket) kelimesi, Arapların 1948'de İsrail karşısında hezimete uğramasıyla eş anlamlı olarak kullanılmaya başlanmıştır.¹⁴²

Anlatıcı, Şevki ile olan arkadaşlığının dayandığı temelleri açıklarken kendilerini İkinci Dünya Savaşı'nın sonuçlarının bir araya getirdiğini söyler. Her ne kadar olayların hangi ülkede geçtiği söylenmese de roman ile Yusuf İdris'in ülkesi Mısır arasındaki tarihi ve toplumsal veriler örtüşür. Romanın kahramanı olan Şevki, emperyalist güçlerin güdümündeki Mısırlı yöneticilerin, muhaliflerini sindirme aygıtlarından biri olan hapishanelerin nice kurbanlarından yalnızca biridir. Böylece yazar Yusuf İdris, el-‘Askeriyyu’l-esved romanı aracılığıyla Mısır'ın yakın siyasi tarihini adeta mercek altına alır.

2.1.3. Kişiler

Romanın ana kahramanı Şevki, metin boyunca karşımıza iki farklı karakterde çıkar. İlki, siyasi davasına tutkuyla bağlı, yazarın da yeri geldikçe zıt kutuplarda olmalarına rağmen kendisinden hayranlıkla bahsettiği tıp öğrencisi Şevki. Soluk benizli, olması gerekenden daha koyu ve gür bıyıklara, yeni yetme bir erkek çocuğunki kadar pürüzsüz bir çeneye sahip, orta boylarda zayıf bir adamdır. Yazar kendisini yakından tanımadan önce ondan hazzetmediğini söyler, ancak yine de ahmak ve sıradan bir topluluk lideri olmadığını da ekler. Şevki, kendisine taban tabana zıt düşünceleri dinleyip anlayabilecek ve tartışma üslubu edinmiş, ancak kendinden ve

¹⁴⁰ Cleveland, **a.g.e.**, s. 218.

¹⁴¹ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 95.

¹⁴² Cleveland, **a.g.e.**, s. 225.

düşüncelerinden de hiçbir zaman taviz vermeyen biridir. Sanki neye inanacağını bilerek doğmuştur ve hiç kimse onu sağlam temellere dayandırdığı düşüncelerinden vazgeçiremez. Ayrıca oldukça da zeki bir öğrencidir. Tutuklanmasının ardından yalnızca sınavlara girmesine izin verilmesine rağmen uygulamalı dersler de dahil olmak üzere bütün sınavlarını başarıyla geçer.

İkinci Şevki karakteri ise, birkaç aylık hapisane tecrübesinin onu değiştireceğine inanmadığı için yazarın hakkında yanıldığı Şevki'dir. İki üç ay aynı hastanede birlikte çalışmalarının ardından yazar artık Şevki'nin bambaşka bir insana dönüştüğünü kabul eder. O, artık ailesiyle iletişimi kesen, hastalarına kaba davranan, ceplerindekini son kuruşuna kadar alan, hırsızlık yapan ve toplumun iyi insan kategorisine giremeyecek biridir.

Asıl Şevki'yi bilen yazar onu bulduğu her fırsatta gözlemlediği için diğer insanların göremediği ayrıntıları görür. Bunlardan en önemlisi Şevki'nin hal ve hareketlerinin herhangi bir gerçeklik ya da içtenlik barındırmamasıdır. Sanki diğer insanları taklit eder gibi yaşar. Öyle ki yazar onun sırf normal bir yaşamı olsun diye, toplumda göze batmamak için evlendiğini düşünür. Şevki'nin, hapisanedeki celladı olan Kara Asker'le yüzleşmesiyle yazarın tüm bu gözlemlerinin doğruluğu ortaya çıkar, çünkü yüzleşme anında Şevki olmadığı gibi davranmaktan vazgeçer ve maskesini çıkarır.

Romanın diğer ana kahramanlarından biri olan Abbâs Mahmud ez-Zenfeli ise, hapisanede mahkumlara uyguladığı şiddetle nam salmış ve “Kara Asker” lakabıyla da kitaba adını vermiş bir subaydır. Açıkça söylenmese de Kara Asker ile romanın kahramanı Şevki arasında bir ilişkinin olduğu okura daha ilk sayfalarda hissettirilir. Nitekim çalıştıkları hastanenin personellerinden Abdullah, Şevki ve anlatıcı ile sohbet ederken köpek gibi havlayıp kurt gibi uluyan bir hastadan bahseder. Hemen ardından anlatıcı, her şeyin bu hastadan haberdar olmakla alt üst olduğunu söyler. Çünkü yazar, olayları anlatmaya üniversiteden arkadaşı Şevki'nin değişiminin ardında yatan sırrı açıklayacağını söyleyerek başlar. İlerleyen sayfalarda Abdullah hastanın “Kara Asker” olarak bilindiğini söylediğinde okur için her şey daha açık hale gelir, çünkü Şevki'nin bu bilgiye verdiği tepkiyle onun değişimine dair bir neden sonuç ilişkisi kurulabilmiştir. En nihayetinde bu hastanın evine gidilirken yazarın Şevki'ye

hapishanede Kara Asker'le karşı karşıya gelip gelmediğini sormasıyla her şey netliğe kavuşur.

Kara Asker, yazar ve Şevki'nin jenerasyonu için yüreklere korku salan ve işkenceleriyle tanınan bir isimdir. Köpek gibi havlayıp kurt gibi uluyan bu hastanın dosyası kendilerine geldiğinde yazar, Kara Asker'in gerçekte kim olduğunu öğrenir. Nitekim bir korku timsali olan bu askerle yaşıt oldukları ortaya çıkar.

Kara Asker'in hem tıbbî hem de adlî sicil kaydının yer aldığı dosyanın ilk sayfaları alınan uyarı, kınama ve cezalarla doludur. Daha sonraki sayfalarda aldığı terfiler, rütbe değişiklikleri ve kendisine verilen devlet nişanlarıyla ilgili bilgiler yer alır. Ancak bir süre sonra çok sayıda alınan sağlık raporları göze çarpar. Son raporda Şevki'nin de başhekim olduğu sağlık kurulundan hastalık teşhisi için inceleme talep edilmiştir.

Kara Asker'in şiddete olan meyli ve uyguladığı işkenceler herkesin malumudur. Mahkumlar üzerinde kırbaç, sopa ve ayakkabı gibi çeşitli araçlarla uyguladığı işkence sırasında kendinden geçtiği ve bir sarhoş ya da bir deli gibi akli melekelerini kaybettiği bilinir. Öyle ki diğer gardiyanlar tutukluyu öldürmesinden korktukları için onu işkence odasında yalnız bırakmaya cesaret edemezler. İki gardiyan Kara Asker'in uyguladığı işkence sırasında doğru zamanda araya girerek tutukluyu ölümün eşiğinden almakla görevlendirilir.

Okur, romanın bir diğer kahramanı olan anlatıcı konumundaki yazara dair kitap boyunca ayrıntılı bilgi elde edemez. Yalnızca Şevki'nin üniversiteden yakın arkadaşı olduğu ve kendisinin de siyasi toplantılara katıldığı bilinir. Ancak onun düşünceleri Şevki'ninkilerle uyuşmaz. Hatta birbirlerine iki kutup kadar zıttırlar. Ne var ki vatanlarına olan sevgileri onları bir araya getirmiş ve dost yapmıştır. Yazarın romandaki rolüne dair söylenmesi gereken belki de en önemli unsur Şevki'yi iyi tanıması ve iyi analiz etmesidir. Şevki'yi merkeze alan roman, yazarın onun değişiminin ardında yatan sebebini öğrenme ve yine onu içine düştüğü kuyudan kurtarmaya çalışmadaki ısrarıyla ilerleyebilir.

Bu romandaki diğer karakterler hastanede yardımcı personel olarak çalışan Abdullah ve Kara Asker'in karısı Nur'dur. Ordunun tıbbi biriminde askerliğini yapan Abdullah, polis teşkilatına geçtiğinde pratik zekâsı ve çevikliğiyle dikkatleri üzerine çekmiş ve hastaneye hemşire olarak görevlendirilmiştir. Okuma yazması çok iyi

olmamasına rağmen sağlıkla ilgili yönetmelik ve mevzuatları neredeyse ezbere bilmesi ve yaşanan herhangi bir sıkıntıda ilk önce kendisine başvurulması onu hastanenin önemli personellerinden biri yapar.

Yazar, Kara Asker'in karısı Nur'un daha çok fiziksel özellikleri ve tavırları hakkında ayrıntılı bilgi vermeyi tercih eder. Bu, Kara Asker gibi baskın ve kötücül bir karakterin karısını okura tarif etmek için oldukça yerinde bir tercihtir. Öyle ki Nur; zayıf ve kısa boyludur. Alt dudağıyla çenesi arasındaki üçgen leke Mısır'ın güneyinden olduğunu ele verir. Bakışları donuk ve benzi soluktur. Ayakları çocuklarınkı kadar küçüktür. Tıbbi heyetin Kara Asker'i kontrole geldiği sırada onun odasından kaçarcasına çıkar. Tavırları korkakçadır, kocasının durumuna dair soruları uzun bir süre geçiştirmeye çalışır ve konuşmak istemez. Hem Kara Asker'in hem de sağlık ekibinin gazabı arasında kalır, ancak ısrarlar üzerine anlattıklarıyla romanın düğümü çözülür.

2.1.4. Zaman

Kara Asker romanında anlatıcı, olayları içinde bulunduğu zaman diliminden geçmişe dönük olarak aktarır. Öyle ki Şevki ile yazarı, İkinci Dünya Savaşı'nın yıkıcı etkilerinin bir araya getirdiğini okuruz: *"Şevkî ile ben 'şaşkın nesil' olarak terimleşmiş neslin iki genciydik, arkadaş olmamızı sağlayacak ya da bizi tek bir nesile ait kılacak hiçbir sebebi olmayan iki arkadaştık, İkinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde kendimizi aynı fakültede ya da üniversitede arkadaş buluverdik, (...)"*¹⁴³

Buradan hareketle diyebiliriz ki romanın ana eksenini oluşturan olaylar; Şevki'nin hapishaneye girmesi, tahliye edildikten sonra arkadaşı olan yazar ile aynı hastanede çalışmaya başlaması ve hapishanedeki celladı Kara Asker'le hasta ve doktor olarak karşı karşıya gelmesi, savaşın bittiği 1945 yılından sonra gerçekleşir. Ancak okur, roman boyunca ne olayların geçtiği ne de yazarın onları anlattığı şimdinin tarihine dair net bir bilgiye erişebilir.

Diğer yandan Şevki'nin hapishanede geçirdiği süre de okur nezdinde önemli bir noktadır. Hapishane Edebiyatı eserlerinin kahramanları bazen yalnızca birkaç ay bazense yıllarca hüküm giyerler ve anlatıların içeriği bu hapsedilme süresine bağlı

¹⁴³ İdris, a.g.e., s. 7.

olarak değişiklik gösterir. Nitekim bu romanda yazarın “Şevki’nin birkaç ay içerde kalmasıyla davasından vazgeçecek biri olmadığından emindim”¹⁴⁴ cümlesinden Şevki’nin mahkûmiyet süresinin kısa süreli olduğu anlaşılmaktadır. Ne var ki Şevki, Suriyeli yazar Mustafa Halife’nin Kabuk romanının kahramanı gibi on üç yılını hapisanede geçirmemiş olmasına rağmen yalnızca değişmekle kalmamış bambaşka bir insana dönüşmüştür. Bu noktada romanın yazarı Yusuf İdris hapisanede geçirilen zamanla yaşananların ağırlığı arasında paralellik olmadığını gözler önüne sermiş olur.

Roman boyunca olayların geçtiği kısa zaman dilimlerine dair bilgiler de yer alır. Örneğin yazar, köpek gibi havlayan hastadan -ilerleyen sayfalarda onun Kara Asker olduğu anlaşılabacaktır- haberdar oldukları zamanı şöyle ifade eder: “*Saat dört buçuğa yaklaşıyordu ve yaz mevsimindeydik, (...)*”¹⁴⁵

2.1.5. Mekân

Hapishane Edebiyatı eserlerinin teması her ne kadar fiziki bir yapı olarak hapishane olsa da anlatının mekânı hapishane olmak zorunda değildir. Nitekim bu romanda da hapishane bir mekân olarak karşımıza çıkmaz. Romanda hapisanenin mahkûmda meydana getirdiği değişim anlatılır ve bu nedenle olayların geçtiği mekanlar farklı farklıdır.

Romanın ana mekânı Şevki’nin çalıştığı şehrin başhekimliğidir. Roman boyunca olayların hangi şehirde geçtiği söylenmez, ancak verilen birkaç doğrudan bilgiyle okur tahminlerde bulunabilir.¹⁴⁶ Bu başhekimlik eski şehrin artık ayakta olmayan yapılarından biridir. Bütün hikâyenin başlama mekânı olan Şevki’nin başhekimlikteki odasının önünde uzun kuyruklar olmasına rağmen çok kısa sürede

¹⁴⁴ İdris, a.g.e., s. 11.

¹⁴⁵ A.e., s. 7.

¹⁴⁶ Romanın farklı yerlerinde karşımıza Mısır’a ve başkenti Kahire’ye atf yapan ifadeler çıkar. Örneğin, yazarın bulunduğunu söylediği yer olan Meydânu Bâbi’l-halk, Kahire meydanlarından biridir. Ya da yazar, romanın bir bölümünde Kara Asker’i “el-Askeriyyu’s-Saîdiyyi’l-Eved” olarak tanıtır. Buradaki “saîdi” terimi güney Mısır’a karşılık gelir ve böylece karakterin Mısırlı olduğu anlaşılır. Diğer yandan yazar metin diyaloglarında lehçe kullanmayı tercih etmiştir. Arap ülkelerinin lehçeleri birbirinden ayırt edilebildiği için Mısır lehçesine aşina olan bir okur, olayların geçtiği ülkenin Mısır olduğunu tahmin edebilir.

bütün hastalarını muayene etmeyi bitirir, ancak ziyaretçilerinden boşalan oda yazar tarafından romanın genel karanlık ve huzursuz eden atmosferine uygun şekilde anlatır:

“Oda, onların (hastaların) ardından boşalıp Abdullah kapıyı kapattığında bile neredeyse Şevkî ile aramdaki diyaloga dahil olacak gölgeleriyle dolu olurdu, kişiliklerinin, dertlerinin gölgesi, aynı zamanda ten kokularının da gölgeleri, ancak akla ilk geldiği şekliyle iğrenç kokular değil ama yine de bir efendininkine benzemeyen kokular ya da bir çiftçi grubununki gibi... (...) Bütün bunlar birleşir (...) ve odayı yüksek tavanına kadar dolduran bir buhar tabakasına dönüşürdü, bizi boğan ve neredeyse odayı terk ettirecek bir buhar... (...)”¹⁴⁷

Romanın önemli mekanlarından bir diğeri yazar ile Şevki’nin beraber çalıştıkları hastanedir. Yazar üniversitede tutuklanmasından sonra Şevki’yi ilk defa çalıştığı hastaneye tayin olduğunda görür. Şevki’nin hapishaneden çıktıktan sonraki ilk karşılaşmaları ve bu karşılaşmanın daha ilk anında yazarın bir terslik olduğunu fark etmesi bu mekânı roman için kritik bir konuma yerleştirir. “(...) *uzun bir süre serbest bırakılmadı. Serbest kaldığı haberini büyük hastanenin üniversiteden sonra çalışmaya başladığım polikliniğinde yürürken öğrendim, (...) Onu karşılamaya gelenlerin oluşturduğu kargaşaya rağmen onda birçok şeyin değiştiğini, başka bir insana dönüştüğünü fark edecek kadar değiştiğini daha ilk anda anlamıştım, (...)*”¹⁴⁸

Kara Asker’in evi, olayların çözüme kavuştuğu mekân olarak önem kazanır. Ev, arabaların geçemeyeceği kadar dar sokaklı bir mahallededir. Şevki ve ekibi, harabe haldeki evlerin molozlarıyla kaplı sokaklarda yürümekte zorlanırlar. Kara Asker’in evinin önüne geldiklerinde şaşırırlar. Zihinlerindeki güçlü ve nüfuz sahibi Kara Asker’e ait ev, karşılaştıkları ev değildir:

“Abdullah’ın bizi önünde durdurduğu kapı kesinlikle ev gibi değildi, ne şehrin fakir evlerine ne de bir kulübeye ya da köylerdeki kerpiçten evlere benziyordu, Sanki bir kulübe ile şehir ve köy evleri arasında kalmış bir yapının kayıp bir parçasıydı. Eve sayılamayacak kadar çok sokak ve mahalleyi aşarak ulaştık. Bazısına merdivenle çıkılıyor, bazısı için biriken topraklardan oluşan tepeleri aşarak ulaşılıyordu. Bunlar yıkılmış evlerden saçılan molozları kimsenin toplamaya tenezzül etmemesiyle oluşmuştu ve mahalleye girişi engelleyen ya da iki sokak arasında tümsek oluşturan tepelere dönüşmüşlerdi.”¹⁴⁹

¹⁴⁷ İdris, a.g.e., s. 7.

¹⁴⁸ A.e., s. 10.

¹⁴⁹ İdris, a.g.e., s. 27.

Yazar, Kara Asker'in odasıyla hapisane arasında bir bağ kurar. Odayı yalnızca hapisane hücrelerindeki gibi tavana yakın küçük bir pencere aydınlatır. O yüzden odanın içindeyken günün hangi diliminde bulunduğu kestirilemez. Ekip odaya girdiğinde gözleri içerideki hiçbir şeyi seçemez. Romanın bu noktasında okur, Kara Asker'in hayatını nasıl yaşadığı ile odasının tasviri arasında paralellik kurabilir.

2.1.6. Anlatım Biçimi

Yusuf İdris gerçekçi üsluba sahip bir yazardır. Eserlerinde “halk yığınlarının hayatını, keza Mısır'ın tam bir bağımsız devlet olma mücadelesini işler”¹⁵⁰. Böylece Mısır toplumunun kırsala ve şehir hayatına dair tecrübelerini konu edindiği söylenebilir.¹⁵¹ Nitekim Kara Asker isimli bu romanında da eski bir mahkûm üzerinden halkın içinde bulunduğu siyasi ve toplumsal vaziyetleri anlatır. Öyle ki romanın kahramanı Şevki'nin hapisanede yaşadığı dönüşüm aracılığıyla Mısır halkının şeffaf bir yapıdan korku haline nasıl dönüştüğünü, birliktelik halinin bozulup nasıl ayrıştırıldıklarını anlatır.¹⁵² Bu dönüşümün nasılı kadar niçini de satır aralarında okunabilir. Tercih edilen zaman ve mekanlar yazarın gerçekçi tutumunu destekler. Metnin çeşitli yerlerinde gerçek dünyaya atıf yapan birçok veri vardır.

Yazar olayları geriye dönük olarak anlatır. Bizzat şahit olamadıklarını ise ikinci şahıslar aracılığıyla okura aktarır, ancak bunu adeta ilahi bakış açısını kullanır gibi ayrıntıya girerek ve duygu durumlarını doğrudan hissettirmeye çalışarak yapar. Kara Asker romanı da dahil olmak üzere genel olarak eserlerinde bir ifade aracı olarak tasviri sık kullanır. Bir sahneyi karanlıkta kalan hiçbir yön bırakmayacak şekilde en ince ayrıntısına kadar tasavvur ettirir.¹⁵³ Bunu karakterlerin mimik ve hareketlerini tarif etmede de uygular. Daha ilk karşılaşma anlarında karakterlerin tavırları, bakışları, ses tonları üzerinden psikolojik çıkarımlar yapar.

İdris eserlerinde fasih Arapça kullanır, ancak bu romanda da olduğu gibi diyaloglarda karakterlerini Mısır lehçesiyle konuşturur. Arap literatüründe **muzdevicetu'l-luga (çift dillilik)**, oldukça sık tartışma konusu olan bir meseledir.

¹⁵⁰ Koç, a.g.e., s. 15.

¹⁵¹ Hwang Yau-Fi, “Sûratu'l-muctema fi Rivâyeti Yûsuf İdrîs”, **Mecelletu Kulliyeti'l-Âdâb ve'l-ulûmu'l-insâniyye**, C. 2, No:35, s. 11.

¹⁵² A.m., s. 62.

¹⁵³ A.m., s. 107.

Metinlerinde lehçe kullanmayı tercih eden yazarların hikâyenin etkisini artırmak ve okurda gerçeklik duygusunu daha fazla uyandırmak gibi motivasyonlarla hareket ettikleri söylenebilir.

2.2. Fazıl el-‘Azzâvî’nin el-Kal‘atu’l-Hâmise İsimli Romanı

“Cellatlar, onlarda kendilerini gördükleri için zayıflardan nefret ederler.”¹⁵⁴

Iraklı şair ve yazar Fazıl el-‘Azzâvî’nin¹⁵⁵ **el-Kal‘atu’l-Hâmise (Beşinci Zindan)** isimli bu romanı, Irak siyasi hapishanelerini ilk elden anlatması bakımından Arap Hapishane Edebiyatı için önemlidir. Diğer yandan hapishaneyi yalnızca iktidarın muhalifleri sindirmek ve gözdağı vermek için kullandığı bir aygıt olarak anlatmaz, aynı zamanda tutukluların, maruz kaldıkları baskı ve şiddet neticesinde muhtarip oldukları otoriter iktidarların hapishane içindeki versiyonlarına dönüşmesini de işler. Romanın kahramanı Aziz’dir ve olaylar onun başından geçer, ancak sanki asıl görevi romanda bir gözlemci olarak bulunmak ve Irak’ın bu bilinmeyen yüzüne ışık tutmaktır. Okur, Aziz’in hiçbir suçu olmadan tutuklandığı andan, serbest kalacağına artık ihtimal vermediği zamana kadar yaşadığı içsel dönüşüm ile durumlara ve insanlara yönelik tavırlarındaki alaycılık üzerinden, insanın iradesi gasp edildiğinde olmadığı ya da olmak istemeyeceği birine evrildiğini net bir şekilde görür.

el-‘Azzâvî romanı neden yazdığı üzerine şunları söyler:

“Bu romanda herkesten bahsetmeye çalıştım. Cellatlardan ve kurbanlardan, kurbanın cellada, celladın da kurbanına nasıl dönüşebildiğinden. Bu roman bir tecrübeyi aktardığı için de önemli. Romanda masum bir insan hapishaneye giriyor ve bin bir yolla onun

¹⁵⁴ el-‘Azzâvî, **a.g.e.**, s. 126.

¹⁵⁵ 1940 Kerkük doğumlu şair ve yazar Fazıl el-‘Azzâvî, Bağdat Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü mezunudur. Gazeteci olarak çalışmış ve siyasetle doğrudan ilgilenmiştir. Hem nazım hem de nesir türlerinde kaleme aldığı eserlerine ülkesinin ve genel olarak Arap dünyasının politik kritiği hakimdir. Birçok kez tutuklanmış ve hapis yatmıştır. Nitekim Şubat 1963 devriminde tutuklanarak üç yıla mahkûm olmuştur. Ancak ‘Azzâvî bu tecrübesiyle insan doğasını tanıdığını; korkaklığın ve kahramanlığın ne olduğunu öğrendiğini söyler. Hapisten çıktıktan sonra her ne kadar ülkesi için yazmaya devam etse de kendini bağımsız bir siyasetçi ve edebiyatçı olarak tanımladığını ifade eder. Ancak ifade özgürlüğüne inanır ve inandıkları dışında yazmamak için yurt dışına çıkmak zorunda hissettiğini söyler. Irak Yazarlar Birliği’nin sağladığı fırsatla yüksek lisans ve doktora eğitimleri için Almanya’ya yerleşir. Öyle ki 1977’den beri de Almanya’da yaşamaktadır. Eserlerini Arapça ve Almanca yazmıştır. Arapça, İngilizce, Almanca ve Türkçe bilmektedir. Birçok şiir derlemesi, roman ve eleştirel eserleri vardır. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Fazıl el-‘Azzâvî, **el-Kal‘atu’l-hâmise**, Köln, Menşûrâtü’l-cemel, 2000, s. 4.; “**Mev‘id fi’l-Mehcer: Fazıl el-‘Azzâvî**”, (Çevrim içi) <https://www.aljazeera.net/programs/a-date-in-exile/2008/1/23/%D9%A7%D8%B6%D9%84-%D8%B9%D8%B2%D8%A7%D9%88%D9%8A>, 04 Mayıs 2023.

da bir suçlu, bir hizipçi, bir örgüt üyesi vb. olmasına çalışılıyor. Yine de romandaki en önemli şey çember; baskıyı temsil eden ve sonu yokmuşçasına dönen çember.”¹⁵⁶

el-‘Azzâvî’nin 1971’de kaleme aldığı roman ancak 1972’de yurt dışında yayımlanır.¹⁵⁷ 1979’da ise Mısırlı yazar Sun‘ullah İbrahim’in senaryolaştırdığı romanı yapımcı Bilal es-Sâbûnî filme uyarlar.¹⁵⁸ Ayrıca roman **Cell Block Five** ismiyle İngilizceye, **Hücre** adıyla da Gökhan Soyşekerci tarafından Türkçeye çevrilir.

Bu roman bir önceki başlıkta tahlil ettiğimiz Kara Asker gibi hapishane sonrasına odaklanmaz, bizzat hapishane içini işler.

2.2.1. Romanın Özeti

Beşinci Zindan isimli bu roman, cezaevi aracındaki polis memurunun romanın kahramanı olan Aziz Mahmud Said’e yönelttiği “Sen de onlardan mısın?” sorusuyla başlar. Bu açılış sorusu, okur için olduğu gibi bizzat Aziz için de bir anlam ifade etmemesi bakımından kafa karıştırıcıdır. Çünkü Aziz, oturduğu bir kafede tanımadığı diğer dört kişi ile yaka paça tutuklanmış ve hapishaneye nakledilmiştir. Neden tutuklandığını bilmediği gibi kimse de kendisine bir açıklama yapmaz. Cezaevi aracında inatla bir hata olduğunu, kendisinin hiçbir suç işlemediğini ve serbest bırakılmak istediğini söyler durur, ancak sözlerine muhatap bulamaz. Bunun ilk tecrübeleri olmadığı anlaşılan araçtaki diğer tutuklular, hapishaneye vardıklarında Beşinci Zindan’a yerleştirilmelerini isteyeceklerini söylerler, ardından Aziz’e de oraya gelmek isteyip istemediğini sorarlar. Ne ile karşı karşıya olduğunu bilmeyen Aziz, tamamıyla yabancı olduğu hapishanede tek başına kalmamak için teklifi hiç tereddüt etmeden kabul eder.

Okur; Aziz’in lehine verdiğini düşündüğü o anlık kararın, hapishanede yıllarını geçirmesine sebep olacağını ilerleyen sayfalarda anlayacaktır. Nitekim Beşinci Zindan, rejim karşıtlarının tutulduğu hapishane bölümüdür. Zaman içerisinde

¹⁵⁶ “Mev‘id fi’l-Mehcer: Fazıl el-‘Azzâvî”, (Çevrim içi) <https://www.aljazeera.net/programs/a-date-in-exile/2008/1/23/%D9%81%D8%A7%D8%B6%D9%84-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B2%D8%A7%D9%88%D9%8A>, 04 Mayıs 2023.

¹⁵⁷ Bu bilgi “Fazıl el-‘Azzâvî, **el-Kal‘atu’l-hâmise**, Köln, Menşûrâtü’l-cemel, 2000” künyeli eserin arka kapağından edinilmiştir.

¹⁵⁸ Riyâd İsmet, “**Hel Yu‘teber Edebe’s-Sucûn Vâkı‘iyyen?**”, (Çevrim içi), <https://www.alhurra.com/different-angle/Is-prison-literature-realistic>, 04 Mayıs 2023.

hapishane yönetimi, buradaki siyasi tutukluların sorun çıkarmalarını istemediği için onlara özerklik tanımış ve burası bir tutuklu grubu tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Bu grubun lideri Selam, Aziz'i kendilerinden biri gibi karşılar: "Bizimle olduğun müddetçe her konuda bizden birisin demektir."¹⁵⁹

Aziz, tutuklandığı andan itibaren hapishane idaresine defalarca dilekçe yazarak suçsuz olduğunu, mutlaka bir yerlerde hata yapılmış olması gerektiğini söyler ve serbest bırakılmayı talep eder. Ne var ki hapishane müdürünün odasına çağrılarak kendisinden dilekçe yazmaya son vermesi istenir: "(...) *Dilekçeni ilgili mercilere ilettik. Bu yaptığını bir daha tekrarlama. Masum ya da azılı bir suçlu olman bizi ilgilendirmiyor. Seni bize gönderdiler, akıbetin belli olana kadar sana mukayyet olmak zorundayız. Tüm olay bu. Anladın mı?*"¹⁶⁰

Aziz, gerek yetkililer gerek koğuş arkadaşlarına karşı hep aynı savunmayı yaparak "Bu benim savaşım değil" ifadesini kullanır. Hapishane içerisindeki hiçbir olaya karışmaz. Tutuklular belirli aralıklarla siyasi toplantılar yaptığında Aziz bunlara yalnızca gözlemci olarak katılır ve işleyişi anlayıp tanımaya çalışır. Ancak Aziz için ilk kırılma anı, Yusuf isimli bir tutuklunun başına gelenlere şahit olmasıyla yaşanır. Avluda voleybol oynayan tutuklular Selam'ın emri üzerine oyunu durdururlar. Selam, Yusuf'a seslenerek oynamak için kimden izin aldığını sorar ve kendisi gibi korkakların oyunda yeri olmadığını söyler. Hemen ardından onu hücreye götürmelerini salık verir. Yaşanan bu olay karşısında şaşkına dönen Aziz, Yusuf'un peşinden koşarak yanına gider. Selam'ın yanlış yaptığını, insan içinde kendisine böyle muamele etmeye hakkı olmadığını söyler ve onun adına özür diler. Ancak Yusuf bu duruma artık alıştığını söyleyerek kendisine karşı neden cephe alındığını anlatır: "*Pekâlâ, gerçeği bilmen gerekiyor. Selam beni aşağılıyor çünkü mahkemede onun görüşünü desteklemedim. Ben de diğer birçok kimse gibi ağır hüküm giymekler karşı karşıyayım. Ölümden bile korkmuyorum. Tüm mesele kendimle ve fikirlerimle başım dik durabilmek istemem.*"¹⁶¹

Yusuf'un peşinden gitmesi Aziz'in dikkatleri üzerine çekmesine neden olur. İlk geldiği andan itibaren hiçbir gruba ait olmadığını söyleyen Aziz, bu hareketiyle

¹⁵⁹ el-'Azzâvî, a.g.e., s. 31.

¹⁶⁰ A.e., s. 39.

¹⁶¹ A.e., s. 46.

diğer tutuklularca tarafsızlığını bozmuş olarak anlaşılır. Üstelik bazıları, onun hapishane yönetiminin içlerine soktuğu bir casus olduğunu düşünmeye bile başlar.

Selam'ın talimatıyla Yusuf'un gönderildiği hücre, tutukluların eliyle kurulmuş hapishane içindeki hapishanedir. *“Hücre harap hale gelmiş bir odaydı. Mahkumlar hapishane içindeki hapishaneye dönüştürmeden önce eski bir depo olarak kullanılıyordu. Kapısı günde yalnızca üç kere açılır ve kendileriyle konuşmayı hak etmeyen içeridekilere küçük pencereden yemek verilirdi.”*¹⁶²

Aziz'in düşüncelerini etkileyen ve içeridekilerin birbirinin celladına dönüştüğünü düşündürten ikinci kırılma noktası, Yusuf'un da dahil olduğu hücredeki üç tutuklunun açlık grevine başlamasıyla yaşanır. Haksız yere hücrede tutulduklarını düşünen bu üç tutuklu olan Yûsuf, Hüseyin ve Selman'ın talebi, koğuşlarına dönmektir. Çünkü hücrede ne kitap ne defter ne de vakit geçirmelerini sağlayacak satranç gibi bir meşgaleye izin vardır. Grevin haberi çabuk yayılır, hapishane yönetimi de bunu öğrenir ve bir sabah ani bir baskınla Beşinci Zindan'a girer. Görevli gardiyanın şu sözleri yönetimin mahkumlara sunduğu ayrıcalığı okur için açıkça gözler önüne serer: *“Size karşı müsamahakâr olduğumuz doğru, ancak bu rezilliğe bir son vermek zorundasınız.”*¹⁶³

Gardiyan hücre kapısını açtığında içeride kendisine söylendiği gibi üç kişi değil, yalnızca Hüseyin'i bulur. Hapishane yönetiminin olaya el atacağı düşünülererek hücrede tutulan tutukluların koğuşa dönmesine izin verilmiştir. Ancak Hüseyin, Beşinci Zindan'ın otoriterliğini reddederek kendini onlardan izole eder. Hüseyin'e zorla tutulup tutulmadığı sorulduğunda şaşırılmış gibi yaparak kendi isteğiyle kafasını dinlemeye geldiğini söyler. İkna olmayan ancak elinden başka bir şey de gelmeyen gardiyan diğerlerine dönerek şöyle söyler: *“Gerçekten bu tuhaf olayla beni şaşırttınız. Birine var gücünüzle zulmediyorsunuz, biz ona yardım eli uzattığımızda ise o bizden sanki uyuz köpeklermişiz gibi kaçıyor.”*¹⁶⁴

Daha sonra yönetimle iş birliği yapan casusun, Beşinci Zindan'ın lideri Selam'ın sağ kolu olan Abdulkерim olduğu ortaya çıksa da bu bilinmeden önce casuslukla suçlanan Aziz olur. Müdürün yanına çağrıldığı son seferinde masumluğunu

¹⁶² el-'Azzâvî, a.g.e., s. 49.

¹⁶³ A.e., s. 68.

¹⁶⁴ A.e., s. 70.

ispatlaması için kendisinden Beşinci Zindan'da olan bitenden yönetimi haberdar etmesi istenir. Bu talebi reddeder ve onlardan biri olmadığını kanıtlamak için casusluk yapmak zorunda olmadığını söylese de gardiyanlar koğuş arkadaşları arasında Aziz'in hapishane idaresi adına çalıştığı fikrini yayar. Bu durum neticesinde Aziz, arkadaşları tarafından darp edilir. Bir süre revirde kalır, ardından tekrar yönetim tarafından çağrılır. Akıllanıp akıllanmadığı sorulan Aziz ile gardiyan arasında tartışma yaşanır ve Aziz bu defa kendini savunmak için karşı koyar. Güvenlik güçlerine karşı koymanın cezası olarak 3 No'lu Hapishane'ye nakledilir. Aziz burada, iktidarın siyasi mahkumları sindirerek varlığını sürdürme araçlarından biri olan işkence odasını tecrübe eder.

Aziz, tekrar Beşinci Zindan'a iadesi gerçekleştiğinde Abdülkerim'in ifşa olduğunu ve gerçeklerin ortaya çıktığını öğrenir.

Haksızlığa uğrayan ve suçsuz yere tutuklanan Aziz için en başından beri asıl mesele adaletin sağlanıp serbest bırakılmasıdır. Yönetimin kendisini çağırdığı her seferde nihayet yapılan hatanın fark edilip masum olduğunun anlaşıldığını düşünür, ancak hiçbir zaman düşündüğü gerçekleşmez ve hakkında bir iddianame dahi düzenlenmeden yıllarını içeride geçirir. Bu yıllar içinde suçsuz yere tutuklu kalan içerideki bu masumların, zaman geçtikçe birbirinin celladına dönüştüğünü fark eder. Aziz'in keşfettiği bu gerçek, siyasi düşünce ve eylemleri nedeniyle özgürlükleri ile beraberinde insana ait birçok ihtiyacı gasp edilen mağdurların, hapishanede aynı kaderi paylaşan diğerlerine karşı otoriter ve bu otoriteyi kullanarak kendi yönetimlerinin çıkarı için hapishane içinde minyatür baskıcı bir rejim yaratmasıdır.

Aziz romanın sonlarına doğru kurbanın cellada dönüşmesine dair net ve kesin bir yargıya varır: *“Tüm mesele şu ki kurban ancak öyle ya da böyle en sonunda cellada dönüştüğünde rolünü tamamlamış oluyor.”*¹⁶⁵

Aradan iki yıl geçtikten sonra Beşinci Zindan'a ilk geldiğinde tanıştığı tutuklular birer birer ya serbest bırakılmış ya da çeşitli sebeplerle başka hapishanelere gönderilmişlerdir. Son yetkili tutuklu da hapishaneden ayrılırken Beşinci Zindan'ın

¹⁶⁵ el-‘Azzâvi, a.g.e., s. 129.

liderliğini Aziz’e emanet ettiğini söyler: “*Hapishanenin liderliğini sana devretmeye karar verdik. Lütfen reddetme, senden başka güvenebileceğimiz kimse kalmadı.*”¹⁶⁶

Aziz, onca zaman sonra hala kendisini onlardan biri olarak görmemesine rağmen kendisine Beşinci Zindan’ın sorumluluğu devredildiğinde bunu kabul eder ve yeni gelen tutuklulara kendisini oranın lideri olarak tanıtır. Buradan anlaşılmaktadır ki artık özgürlüğüne kavuşma umudunu yitirmiştir. Roman sonlanırken Aziz’le yeni gelen bir tutuklu arasında geçen diyalog, Aziz’in başından beri mücadele ettiği iktidara ve onun tutukluyu dönüştürme gücüne karşı direncinin kırıldığını açıkça ortaya koyar:

“- Serbest kalmak istiyorum. Benim gibi masum birini neden tutukladılar ki?
Ezeli bir gerçeği onar gibi cevap verdim:
- Bunun bir önemi yok. Önemli olan şu an bizimle buradasın, öyle değil mi?”¹⁶⁷

2.2.2. Siyasi İzlekler

Roman kahramanı Aziz Mahmud Said, tutuklanma nedenini anlatırken tatilini geçirmek üzere Kerkük’ten Bağdat’a geldiğini söyler. Böylece olayların Irak’ta geçtiği anlaşılır. Okur, bu bilgi haricinde ülkeye ve yönetimine dair herhangi bir veri elde edemez. Roman boyunca Aziz’in muzdarip olduğu iktidara ya da olayların yaşandığı yıllara dair herhangi bir bilgiye rastlanmaz, ancak güvenlik güçlerinin işleyişi ve adaletin rejimin ayakta kalması için göz ardı edilmesi gibi yazarın politik meselelere dair eleştirileri, doğrudan olmasa da kimi zaman yalnızca bir olay ile kimi zaman da bir karakterin söylemleri üzerinden okunabilir. Ne var ki romanın içinden gerçek dünyaya atıf yapıldığını söylemek zordur.

Romanın başından sonuna kadar okurun karşısına devlete ait kurumların liyakat ve adaletten uzak karar ve tutumlarına dair sahneler çıkar. Daha ilk sayfalarda anlamsızlık ve saçmalığın hâkim olduğu olaylar yaşanmaya başlanır. Tatilini geçirmek için geldiği Bağdat’ta bir kafede oturan Aziz, polis baskını üzerine tutuklanıverir. Cezaevi aracında polisin “Dünyanın düzenini bozdunuz, bunun bedelini ödemek zorundasınız” diyerek tehdit etmesi sıradan bir devlet memuru olarak Aziz’in bile kendi kendini sorgulamasına ve hiçbir şey yapmamış olmasına rağmen gerçekten suçlu

¹⁶⁶ el-‘Azzâvi, a.g.e., s. 163.

¹⁶⁷ A.e., s. 165-166.

olup olmadığını düşünmeye başlamasına sebep olur. “Ne yaptım ki ben?” diye sorar polise ve “Bilmiyor musun sanki? Pekâlâ, vardığımızda bilmeni sağlarız” cevabını alır. Ancak Aziz başına gelenleri kabullenip mücadele etmekten vazgeçene kadarki süre boyunca hapishane yönetimi tarafından her çağrıldığında kendisine suçunun ne olduğu, neden hapishanede olduğu sorulur. Adalet sağlayıcı makamlar, adaleti yerine getiren ya da adaleti sürdürmekten sorumlu olan kurumlar dahi Aziz’in neden tutuklandığını bilmez. Ne var ki eğer kendisini tutukladılarsa mutlaka bir suç işlemiş olması gerektiğine inanırlar ve her seferinde bu suçu er ya da geç bulacaklarını söylerler, ancak bulamazlar.

Yirmi ayını suçsuz yere hapishanede geçiren Aziz için masum olduğunu söylemek artık anlamsız hale gelir ve tavırları müstehzi bir hal alır. Öyle ki yeniden yönetime çağrıldığında sorumlu gardiyan artık kendisine bir suç isnat edilmesi gerektiğini, böylece hapis yatacağı sürenin belli olacağını ve hem kendileri hem de Aziz için her şeyin kolaylaşacağını söylediğinde onlara alaycı bir üslupla ne gibi bir suç işlemiş olmasını dilediklerini sorar.

Aziz muhaliflikle suçlanır, dolayısıyla rejim karşıtı ve vatan haini olarak kabul edilir. Bu nedenle özgürlüğü gasp edilir, işkence görür ve masum olduğunun ortaya çıkmasına dair inancını yitirir. Nitekim Beşinci Zindan’a ilk girdiğinde Selam’a suçsuz olduğunu söylemiş, karşılığında ise aralarında nice masumların olduğu cevabını almıştır. Aziz’in yaşadığı ve şahit olduğu tüm bu olan biten, iktidarı ve onun kendi aygıtlarını koruma iç güdüsünün sonuçlarıdır.

Romanı kendi içinde değerlendirdiğimizde olayları eserin dışındaki dünyaya bağlayan verilere erişemeyiz, ancak yazar Fazıl el-‘Azzâvî’nin hayatını bilmek romanın anlaşılmasında yardımcı olur. Irak’ta 8 Şubat 1963 devriminde tutuklanan ve üç yıl hapis yatan el-‘Azzâvî¹⁶⁸, o dönemlerde Bağdat Üniversitesi’nde İngiliz Dili ve Edebiyatı bölümü öğrencisi ve öğrenci hareketlerine katılan siyasi bir aktivisttir. Devrimciler tarafından devrik lider Abdulkerim Kasım’a karşı ayaklanmaya zorlanır,

168 “Mev’id fi’l-Mehcer: Fazıl el-‘Azzâvî”, (Çevrim içi) <https://www.aljazeera.net/programs/a-date-in-exile/2008/1/23/%D9%81%D8%A7%D8%B6%D9%84-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B2%D8%A7%D9%88%D9%8A>, 04 Mayıs 2023.

ancak el-‘Azzâvî bunu kendi davası olmadığı gerekçesiyle reddeder.¹⁶⁹ Iraklı asker Abdülkerim Kasım, 1958’de Haşimî rejimini devirerek ülkenin başına geçer.¹⁷⁰ Yardımcısı olarak atadığı yine bir asker olan Abdusselam Arif, Mısır Cumhurbaşkanı Cemal Abdunnâsır liderliğinin etkisi altında kaldığında Kasım ile araları açılır. 1963’te bir askeri darbe ile Kasım devrilir ve yerine Arif geçer.¹⁷¹ Yazar el-‘Azzâvî bu dönemde Irak halkının ikiye ayrıldığını söyler: Kasım taraftarları ve onun muhalifleri.¹⁷²

Tüm bu tarihi bilgiler ışığında romana tekrar göz atıldığında gerçek yaşamın yansıması olay, karakter, zaman ve mekanlarda görülebilir. Roman kahramanı Aziz’in kendisini tesadüfen ait olmadığı bir savaşın ortasında bulması ile iktidarla muhalifleri arasındaki kutuplaşmanın kurbanı olması, dönemin Irak’ının toplumsal ve siyasal durumunu kurmaca yoluyla okura aktarmaktadır.

2.2.3. Kişiler

Beşinci Zindan’ın kahramanı Aziz Mahmud Said, devlet memurudur ve yoğun geçen çalışma yılının ardından tatilini geçirmek için Kerkük’ten Bağdat’a gelir, ancak oturduğu ve tatilinin tadını çıkardığı bir kafede tutuklanır. Okur, roman boyunca Aziz’in kişisel hayatı ya da özelliklerine dair ayrıntılı bilgiye ulaşamaz, öyle ki böyle bir ihtiyaç da hissetmez. Nitekim romanın ana eksenini, Aziz’in maruz kaldığı haksızlığın ardından yaşadığı fikri ve ruhsal çatışmaları ile bu çatışma neticesinde yaşadığı dönüşüm oluşturur. Yazar Fazıl el-‘Azzâvî romanın başından itibaren okura bu dönüşümü okuyacağı fikrini yerleştirir.

Aziz ümitvar bir karakterdedir. Ne için tutuklandığını bilmediği o ilk dehşet anında dahi bu yaşadıklarının hayatında yeni bir macera olacağını düşünerek kendini

¹⁶⁹ Muhammed Rıza Nasrullah, “Mukâbeletu Fazıl el-‘Âzzâvî Me’a Muhammed Rıza Nasrillah fi Bernâmeci (Hezâ Huva) ‘Âm 1997 Milâdiyyen”, (Çevrim içi), <https://www.youtube.com/watch?v=8FSliAaaTUo> (04 Mayıs 2023).

¹⁷⁰ Cleveland, a.g.e., s. 363-64.

¹⁷¹ Muharrem Erenler, “Irak”, **Modern Orta Doğu Siyasi Tarihi**, Haz. Hasan Öztürk, İstanbul, **Bilgesam Yayınları**, 2016, s. 152-53.

¹⁷² Muhammed Rıza Nasrullah, “Mukâbeletu Fazıl el-‘Âzzâvî Me’a Muhammed Rıza Nasrillah fi Bernâmeci (Hezâ Huva) ‘Âm 1997 Milâdiyyen”, (Çevrim içi), <https://www.youtube.com/watch?v=8FSliAaaTUo> (04 Mayıs 2023).

teselli eder. Karşı karşıya olduğu bu belaya gardını aylar boyunca indirmez, tutukluluk halinin bozulması ve serbest bırakılması için mücadele eder.

Bir önceki başlıkta incelediğimiz Yusuf İdris'in Kara Asker romanının kahramanı siyasi aktivist olan Şevki'nin aksine Aziz'in siyasetle ilgilenmemesi, hatta siyaseti sevmemesine rağmen siyasi tutuklu olarak hapsedilmesi, Beşinci Zindan'ın dikkate değer eleştirilerinden biridir. Romanda sıradan bir vatandaş aracılığıyla iktidarın bireye verebileceği telafisi imkânsız zararlara ve uyguladığı baskı politikalarıyla yarattığı muhalefetin iç yüzüne ışık tutulur.

Yapılan hatanın anlaşılıp yakın zamanda serbest bırakılacağına inanan Aziz, bir süre hapishanede olduğunu kimseye haber vermez. Annesini, erkek kardeşini ve arkadaşlarını boş yere telaşlandırmak istemez, ancak zaman ilerledikçe serbest bırakılmasına yönelik tüm çabalarına rağmen hiçbir sonuç elde edememek Aziz'in direncinin kırılmasına neden olur. Bu kırılma anında devreye Selva girer. Aziz, koğuş arkadaşı Mun'im'in kız kardeşi Selva'ya âşık olur. Umutsuzluğa ve yoksunluğa Selva'yı düşünerek tahammül eder hale gelir, hatta koğuş arkadaşları tarafından darp edilirken dahi onu düşünür.

Selva ile iletişimlerinin kopması ve onun evlendiğini öğrenmesinin ardından umutsuzluğu daha da artar. Aziz, okurun da net bir şekilde görebildiği gibi tahammülsüz ve **sarkastik** bir kişiliğe bürünür. Muhatabını kandırıyor olmaktan ya da sırf onu kandırabiliyor olmaktan haz duymaya başlar. Romanın sonunda hapishane yönetimine en başından beri onları kandırdığını ve gerçekten de rejim karşıtı bir muhalif olduğu yalanını söyler.

Bu romanın önemli karakterlerinden biri de hapishanenin siyasi mahkumlarının tutulduğu bölüm olan Beşinci Zindan'ın lideri Selam'dır. Aziz'in otuz beş yaşında olduğunu tahmin ettiği Selam, düzenli olarak siyasi toplantılar düzenleyerek hapishanede dahi muhalifleri beslemeye devam eder. Yeni gelen tutukluları kendi içlerine alabilmek için onlara ilk aşamada hoşgörülü davranır. Nitekim Aziz, Beşinci Zindan'a hiçbir eşyası olmadan geldiğinde ona ihtiyaç duyacağı her şeyi vermiş ve yaşananlar üzerine çok düşünmemesini tavsiye etmiştir. İçine düştüğü durumla hiçbir alakası olmayan Aziz'e yabancı olduğu dünyayı Selam öğretir, ancak onun bir lider olarak politikalarını sorgulamaya başlaması ve bir süre sonra Aziz'in hapishane yönetiminin casusu olduğu iddiasıyla bu iki tutuklunun arası

açılır. Selam, hem hapisanede belli bir özerkliğe sahip olması hem de dışarıdaki nüfuzlu tanıdıkları sayesinde Beşinci Zindan'da kendisine muhalefet edenlere yaptırım uygulayabilecek pozisyonda bir karakterdir.

Aziz'in Beşinci Zindan'daki yakın arkadaşı Mun'im karakteri ise siyasi muhalefetin iç yüzünü açık etmesiyle roman için önem kazanır. Devrimin insan devrimi olması gerektiğine; ahlaki, iktisadi, siyasi ve insana ait her boyutta devrim gerçekleşmedikçe değişimin hiçbir önemi olmadığına inanan Mun'im, başta Selam karakteri olmak üzere içerideki muhalefetin samimi olmadığını, onun gibi insanların içlerindeki boşluğu doldurmak için kahramancılık oynadığını savunur. Serbest bırakıldıktan bir süre sonra Aziz'i ziyarete gelen Mun'im, geri dönüşü mümkün olmayan bir umutsuzluğa gark olmuştur. Dışarıdaki yaşamı gördükten sonra gerçekleştirmeyi hayal ettikleri devrimin bir hayalden ibaret olduğunu anlamıştır. Aziz'e dert yanarken hiç gelmeyecek olan geleceği beklemekten yorulduğunu ifade eder.

Mun'im'in kız kardeşi Selva ile Aziz birbirlerine âşık olurlar. Selva, onları kader mahkumları olarak görüp acımaz; Mun'im ve Aziz gibilerini birer direnişçi olarak kabul eder. Bu tavrıyla Aziz'i etkiler. Ne var ki bir süre sonra ziyaretleri kesilir ve zengin biriyle evlendiği haberi gelir. Selva karakterindeki birbiriyle çelişen bu gelişmeler romanın gidişatına uyum sağlar. Umut ve umutsuzluğun doğurduğu boşvermişlik çatışma halindedir.

Yusuf ve Hüseyin, romanın diğer muhalif karakterleridir. İkisi de eğitimli insanlardır; Yusuf bütün gününü kitap okumakla geçirir, Hüseyin ise öğretmendir. Her ikisinin de Selam ve Beşinci Zindan'daki işleyişe yönelik söylemleri eleştireldir ve okur için olayların netlik kazanmasını sağlayan yan karakter görevleri vardır.

Selman ise korkak mizaçlı bir mahkumdur. İktidara da muhalefete de boyun eğen bir karakterdir ve bu nedenle Selam onun dizginlerini elinde tutmak için üzerinde korkutma ve sindirme politikaları uygular. Ancak Selman'ın pasifliğinin makul gerekçeleri de vardır. Bunların en önemlisi evli ve çocuk sahibi olmasıdır. Romanın farklı bölümlerinde evli ve çocuklu tutuklular için hapisanenin çok daha zor bir tecrübe olduğuna dair yorumlar yer alır.

Son olarak Mustafa karakteri de yazar Fazıl el-Azzâvî'nin bu romanıyla ortaya koyduğu toplumsal ve politik eleştirilerini anlamak bakımından önemlidir. Mustafa

pek parlak ve etkili bir karakter değildir, ancak devrimin başkentinin kırsal olduğunu savunur. Kırsala dönmedikçe öze dönülemeyeceğine inanır. Diğer muhalif karakterlere kıyasla Mustafa'nın romandaki varlığı, Irak toplumunun birçok kesiminden insanın temsil edildiğine işaret eder.

2.2.4. Zaman

Okur, Beşinci Zindan isimli bu romandaki olayların hangi tarihlerde geçtiğine dair herhangi bir bilgiye erişemez. Ancak roman boyunca küçük zaman dilimlerine ve Aziz'in hapisanede geçirdiği zamana dair bilgiler verilir.

Roman, akşam şehre ineli çok olmamışken ana karakter olan Aziz'in cezaevi aracında hapisaneye nakli gerçekleştirilirken başlar: “Polisin çehresi bir saatten biraz fazla bir süre önce şehri örten harika bir akşamın gölgesinde hafif koyulaşıyordu.”¹⁷³

Roman sonlandığında Aziz'in hala tutuklu olduğu anlaşılır. Başlangıçtan romanın bitişine kadar iki yıllık bir tutukluluk süresinin geçtiği şu alıntıdan anlaşılır: “Böylece iki yıllık tutukluluğun ardından eskilerden biri oldum.”¹⁷⁴

2.2.5. Mekân

Beşinci Zindan romanının ana mekânı hapisanedir. Yazar, metni ile bir siyasi hapisanede bulunmanın ne demek olduğunu anlatmak istediği için romanın farklı bölümlerinde fiziki yapıya dair ayrıntılar verir. Örneğin, hapisanenin duvarları oldukça yüksektir, uzaktan bakıldığı zaman tarihi kaleleri anımsatır. Bir kompleks olarak hapisane toplam altı zindandan meydana gelir. Bu zindanların beşincisi olayların geçtiği yerdir ki roman ismini buradan alır. Hapisane Edebiyatı'nda, fiziki bir yapı olarak hapisanelerin konumları önem arz eder. Bazıları çölde ıssızlığın ortasındadır, bazıları Beşinci Zindan romanı gibi şehrin göbeğindedir.

Olayların geçtiği hapisanedeki beşinci zindan, daha önce de zikredildiği gibi siyasi tutukluların yerleştirildiği bölümdür. Siyasi suçlarla ya da suçlamalarla bu hapisaneye nakledilenler, beşinci zindana yerleştirilmek isterler. Bunun nedeni hem birlik olma isteğidir hem de beşinci zindanın sahip olduğu ayrıcalıklardır: “Herkesin

¹⁷³ el-‘Azzâvî, a.g.e., s. 5.

¹⁷⁴ A.e., s. 155.

buraya yerleşmek istediği bu zindanda bulunan bizler, hapishane idaresini şu anki haliyle gurur duyduğumuz bu insani şartlara sahip olabilmek için ikna edebildik.”¹⁷⁵

Romanın bir diğer önemli mekânı ise beşinci zindan içerisindeki hücredir. Selam ve dava arkadaşları, depo olan bu hücreyi kendilerine karşı gelen tutukluları cezalandırabilecekleri bir yere dönüştürmüşlerdir.

Son olarak 3 No’lu Hapishane de bahsedilmesi gereken bir mekandır. Gardiyan ile yaşadığı arbedenin ardından Aziz, cezalandırılmak üzere bu hapishaneye gönderilir ve burada işkence odası ile tanışır.

Romanın sonunda Aziz, Beşinci Zindan’ın bulunduğu hapishanenin kendisi doğmadan önce var olduğunu ve muhtemelen öldükten sonra da var olmaya devam edeceğini söyler. İlk bakışta sıradan ya da gelişigüzel bir düşünce gibi anlaşılan bu sözler, kendi zamanından önce de sonra da bu dört duvar arasında nice masumların hayatlarının zayi olacağını hissettirmesi açısından aslında oldukça dokunaklıdır.

2.2.6. Anlatım Biçimi

Çoğu siyasi Hapishane Edebiyatı kurmacası gibi bu romanı da toplumcu gerçekçi bir eser olarak tanımlayabiliriz. Yazar Fazıl el-‘Azzâvî, bağımsız bir devlet olduktan sonra Irak’ın siyasi durumunun sonuçlarından biri olan siyasi hapishanelerin gerçeğini kurmaca yoluyla anlatmak ister. Roman boyunca fasih Arapça kullanır. Metnin dili yalın ve anlaşılırdır.

¹⁷⁵ el-‘Azzâvî, a.g.e., s. 63.

2.3. Abdurrahman Munîf'in Şarku'l-Mutavassıt İsimli Romanı

“Altı...
Sonumu gerçek kılan o alçak saat,
kesinleştiren, sonlandıran.
O vakitten önce adamdım,
ondan sonra başka bir şey oldum.”¹⁷⁶

Abdurrahman Munîf,¹⁷⁷ Türkçeye “Akdeniz’in Doğusu” olarak çevrilebilecek bu romanını 1972’de yazsa da ancak 1975’te yayımlatabilir. Roman, hem hapishane içini hem de mahkûmun serbest kalmasından sonraki süreci anlatması bakımından Hapishane Edebiyatı literatürü için önemli bir kaynaktır. Bunun yanı sıra Munîf, iki anlatıcılı bir aktarım dili tercih ettiği için roman yapısal açıdan da bu edebiyat dalında nadir rastlanan bir yöntemle sahiptir.

Bu roman hapishane sonrasında geçmesine rağmen baş kahraman Recep, olayların akışına hapishane anılarını dahil eder ve bu **flashback** tekniği ile ana zaman bölünmüş olur. Böylece roman aynı anda hem içeriği hem de dışarıyı anlatır hale gelir.

Altı bölümden oluşan romanın bir bölümünü Recep anlatırken, hemen ardındaki bölümü kız kardeşi Enîse devralır. Munîf, Evrensel İnsan Hakları Bildirgesi’nden farklı yedi maddeye yer vererek romana başlar. Bu maddelerin sayıları sırasıyla şöyledir: Birinci, ikinci, üçüncü, beşinci, onuncu, on ikinci ve on üçüncü maddeler.

¹⁷⁶ Abdurrahman Münif, **Akdeniz’in Doğusu**, çev. Ayşe İspir Kurun, İstanbul, Ketebe Yayınları, 2018, s. 41.

¹⁷⁷ Abdurrahman Munîf, 1933’te Ürdün’de doğar. Babası Suudi Arabistanlı, annesi ise Iraklıdır. 1952’de Bağdat Üniversitesi Hukuk Fakültesi’ne kaydolur ancak siyasi eylemlere katıldığı için üniversiteden kovulur. Irak’ta Baas Partisi’ne üye olur ve dönemin iktidarına muhalif olduğu için ülkeden sürgün edilir. Aynı nedenlerle Suudi Arabistan vatandaşlığından da çıkarılmıştır. Munîf’in bu yersiz yurtsuzluğunun izleri ileriki sayfalarda inceleyeceğimiz Şarku’l-Mutavassıt isimli romanında yansımaları bulur. Her ne kadar Irak iktidarına muhalif olsa da 2003’teki Amerikan işgalinde ülkesinden yana tavır almış ve emperyalizme karşı durmuştur. Hayatını doğru bildiklerini söylemek ve bu yüzden çoğu zaman sürgünde yaşamak zorunda kalarak geçiren Munîf, 2004’te Suriye’de vefat etmiştir. Modern Arap romancılığının önemli temsilcilerindendir. Şarku’l-Mutavassıt, Mudunu’l-Milh ile el-Eşcâr ve İğtiyâlu Merzûk isimli romanları en bilinenleridir. Yazar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: “Abdurrahman Munîf”, (Çevrim içi), <https://www.aljazeera.net/encyclopedia/2014/9/25/-عبد-الرحمن-المنيف>, 15 Mayıs 2023; Hatice Erbay, “Gerçeklik ve Kurgusalılık Bağlamında Bir Abdurrahman Munîf Romanı: Sibâku’l-mesâfâtî’t-tavîle”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XXXI, No. 2, 2022.

Bu eseri Hapishane Edebiyatı için önemli hale getiren belki de en önemli unsur, Munîf'in hiç hapishane tecrübesi olmadan Arap Hapishane Edebiyatı'nın en bilindik simalarından biri haline bu eseriyle gelmesidir. Nitekim kitaba yazdığı ön sözde, bu romanın 1975'te yayımlanmasının ardından diğer benzer içerikli birkaç eserle birlikte "Hapishane Edebiyatı" adlı bir dalın kurulmasına ön ayak olduğunu söyler. Akdeniz'in Doğusu'nun ardından 1991'de yayımlanan **el-Ân ve Hunâ... Şarku'l-Mutavassıt Marraten Uhrâ (Şimdi ve Burada... Akdeniz'in Doğusu Yeniden)** isimli romanını yazar. Arap ülkelerinin geneline hâkim olan istibdat ve şiddetle ilgili ilk romanında eksik bıraktıklarını benzer bir hikayeyle bu defa bu romanında dile getirmeye çalışır.

Türkçede Munîf'in bu eseri ile ilgili iki yüksek lisans tezi bulunur. Bunlar Ülkü Tuğrul'un 2006'da hazırladığı "Abdurrahman Munîf'in Şarku'l-Mutevassıt Adlı Romanının İncelenmesi" başlıklı tezi ile Şeyma Can'ın 2022'de hazırladığı "Modern Arap Edebiyatında Cezaevi Edebiyatı ve Abdurrahman Munîf'in Şarku'l-Mutavassıt Adlı Eseri" başlıklı tezidir.

Ayrıca Hatice Erbay'ın 2015'te hazırladığı "Abdurrahmân Munîf'in Sibâku'l-Mesâfâti't-Ṭavîle Adlı Eserinin Roman Tekniği Bakımından İncelenmesi" başlıklı yüksek lisans tezinden hareketle kaleme aldığı "Gerçeklik ve Kurgusalılık Bağlamında Bir Abdurrahmân Munîf Romanı: Sibâku'l-mesâfâti't-ṭavîle" isimli makalesi ile Adnan Arslan'ın 2017'de hazırladığı "Abdurrahman Münif'in Romancılığı" başlıklı doktora tezi de Munîf'in yazını ve ileriki sayfalarda ele alacağımız Akdeniz'in Doğusu isimli romanını daha iyi değerlendirebilmek için önemli kaynaklardır.

Roman 2018 yılında Ayşe İspir Kurun çevirisiyle Ketebe Yayınları tarafından Türkçeye "Akdeniz'in Doğusu" adıyla kazandırılmıştır. Eser ayrıca Fransızca, İtalyanca, Almanca, Farsça ve Sırpçaya da çevrilmiştir.

2.3.1. Romanın Özeti

Roman, baş kahraman Recep'in hapishaneden çıkmaya karar verdiği günü anlatmasıyla başlar. *"16 Ekim Salı günü, akşam saat altıda her şey sona erdi. Hapishane müdürünün odasında dört kişiydiler ve onlardan sadece ikisini tanıyor,*

diğer ikisini ise ilk defa görüyordum. Müdür ‘Serbest bırakılman için onay geldi. Yarın öğleden önce özgür olacaksın,’ dedi.”¹⁷⁸

Okur, çok geçmeden beş senedir hapishanede olduğunu öğrendiği Recep’in serbest kalmasından memnuniyet duymadığını anlar. Daha önce de kendisine teklif edilen ama onun reddettiği, siyasi düşüncelerinden vazgeçtiğini ifade eden belgeyi nihayet imzalar. Bunu sağlık durumu artık hapishane şartlarına el vermediği için yapar ve roman boyunca hem kendisini hem zihninde yaptığı konuşmalarda tanıdıklarını hem de sanki roman okurunu; bu kararı, elinde olmayan sebeplerle verdiğine ikna etmeye çalışır. Hapishane idaresi, Recep’e serbest bırakıldıktan sonra kendileri adına çalışması için teklif yapar. Üniversite öğrencileriyle ilgili bir ya da iki haftalık raporlar tutmasını isterler, ancak Recep sağlığının buna izin vermeyeceğini bahane ederek teklifi reddeder.

17 Ekim Çarşamba günü hapishaneden çıktığında doğruca evine gider. Onu kız kardeşi Enîse karşılar. Kız kardeşinin tavrından Recep’in hapishaneden çıkacağını bilmediği anlaşılır. Recep’in tek isteği uyumaktır.

“Uyumak için döndüm. Başlangıçta yatağın kokusu harikaydı, yüzümü örttüm, gözlerimi kapattım ve nefes alıp verdim. Bu yatağın benim olması imkansızdı, öldü bu yatağın sahibi. Koku değişti, şimdi iyot kokuyordu, hastane kokuyordu, örtümün başımın üzerinde kalmasını istemedim, yastığı düzeltiltim, uyumaya çalıştım, fakat düşünceler delice kafamda uçuşmaya başladı.”¹⁷⁹

Evinde, artık kendisine yabancı gelen eski yatağında yatarken koğuş arkadaşlarının o anda ne yaptıklarını düşünür. Bu andan itibaren geriye dönüş başlar ve Recep’in beş yıllık mahkûmiyet hayatı boyunca yaşayıp şahit oldukları okur için yavaş yavaş görünür olur.

11 yıl hapse mahkûm edilen Recep ile beraberindekiler siyasi nedenlerle hapishanededirler. Herkese, siyasi görüşlerini terk ettiklerini yazan belgeyi imzalamaları karşılığında serbest bırakılmayı vaat ederler. İdare ile bu anlaşmayı yapanlar ertesi gün serbest bırakılır ve onlar hapishaneden çıkmadan bu anlaşma diğer tutuklulara yansıtılmaz. Ardından yapılan tören bir ritüeldir ve o törende anlaşma

¹⁷⁸ Münif, **a.g.e.**, s. 11.

¹⁷⁹ **A.e.**, s. 15.

yaparak özgür kalan kişi bir başarı hikayesi olarak tüm tutuklulara anlatılır. Bu törenin amacı daha çok tutuklunun anlaşıma yapmasını sağlamaktır. Ancak geride kalanlar, pes edip gidenleri hain olarak görürler ve bu durum halihazırda aynı koğuşı paylaştıkları tutuklular idare tarafından çağrıldıklarında ya da başka bir sebeple koğuştan ayrılıp da dönmeleri uzun sürdüğünde onlara şüphe ile yaklaşımlarına sebep olur. Nitekim Recep de hapishanedeki son gecesinde arkadaşlarındaki bu kuşkuyu sezer:

“Son gece adeta ölü bir doğum gibi zordu. Kolumdaki saat durdu, sonun geldiğini bildiren, kara, felçli bir taş haline geldi. Korku kaplıyordu her yanı, beni yaşatmayacaklarını düşündüm. Bir saniye uyusam üzerime çullanıp öldürecekler gibi geliyordu. (...) Tekrar yüzleri incelemeye koyuldum. Neden gözler bu kadar derinden parlıyordu? Onlar kış ve yaz gecelerinde huzur bulduğum o gözler değildi, kesinlikle benzemiyorlardı. Şimdi daha çok muhafız gözleri gibi duruyorlardı; şüpheli, arsız, düşmanca.”¹⁸⁰

İkinci bölümde anlatıcı rolünü Recep’in kız kardeşi Enîse devralır. Bu bölüm boyunca Recep’in tutuklanma süreci, hapishanede sağlığının kötüleşmesi, o içerideyken annesinin vefatı ve hapishaneden çıktıktan sonraki davranışları anlatılır. Enîse, annesinin sağlığının güvenlik güçlerinin hakaret ve şiddeti sonucunda kötüleştiğini anlatınca, Recep büyük bir sinir krizi geçirir. Birinci bölümde iç muhasebesiyle boğuşan Recep’in gerçek hisleri bu kriz anında anlaşılır. Kendine vurmaya başlayan Recep bir yandan da çılgılık atarken onu Enîse’nin kocası Hamit sakinleştirmeye çalışır.

Annesi öldükten sonra onun oğlu için olan mücadelesini Enîse sahiplenir: *“Annemin ölmesinin ardından Recep için bir kardeşten daha fazlası olmaya karar verdim. Aynı anda hem annesi hem ablası oldum, bunun için benim yaşımdaki bir kadının dayanabileceğinden daha fazla dayandım...”*

Bu bölüm Recep’in, çıkmak istediği “ufak” bir yolculuk için ailesiyle vedalaşmasıyla sona erer. Ancak davranışları ve sözleri ebediyen onlardan ayrılıyor gibidir.

Üçüncü bölümde anlatıcı rolünü tekrar üstlenen Recep yaptığı gemi yolculuğunu anlatır. Aşilus isimli gemide dahil olduğu sohbetlerde Fransa’ya gittiği

¹⁸⁰ Münif, a.g.e., s. 22

anlaşılır. Aşilus'un içindeki mekanlar Recep'e hapishaneyi hatırlattığı için bu bölümde, gördüğü işkenceli sorgulamaları zihninde döndürür durur.

Dördüncü bölümde Recep'in Enîse'ye gönderdiği mektuplardan ilk önce Yunanistan'da ardından Milano'da olduğu anlaşılır. Vedalaşmalarının üzerinden üç ay geçmiştir. Orada insanlar arasında yabancılık çektiğini söylese de ardından bu yaşantıya alışabileceğine inandığını söyler.

Bu bölümün en önemli olayı Enîse'nin kocası Hamit'in sorgulanmasıdır. Recep'in yurt dışına çıktığını öğrenen polis, Hamit aracılığıyla Recep'e baskı yapmak ister. Recep hapishaneden çıkarken kendisinden istihbarat adına çalışması istenmiş, ama o sağlığını gerekçe göstererek bu isteği reddetmiştir. Israrcı olan yetkililer, ona iki ay mühlet tanıdıklarını ve sonrasında görevinin hazır olduğunu söylemişlerdir. Serbest kalmasının ardından üç ay kadar geçmişken istihbarat gerçekten de dediğini yapar ve Recep'in peşine düşer. Bir sorgulama sırasında Hamit'e söylenen şu sözler durumu özetler:

“Sen de biliyorsun ki Recep siyasetten elini eteğini çekti. Artık onun sadece bizimle ilişkisi var. Fakat yine de her şeyin onun davranışlarına bağlı olduğunu bilmen gerekiyor. Artık uzakta olduğunu ve elimizin ona ulaşamayacağını sanmasın. Yoo, böyle düşünürse çok büyük hata yapar... Gelecekte her şeyden sen mesul olacaksın. Sen kefil oldun ona, öyle değil mi?”¹⁸¹

Zaman ilerledikçe istihbarat, baskısını artırır ve Hamit'i Recep ülkeye dönmezse hapsetmekle tehdit eder. Üstelik Recep'in gittiği günden beri öğrencileri iktidara karşı ayaklanmak için kışkırttığını iddia eder.

Hamit tutuklanır ve dört gün boyunca alıkoyulur. Bunu bir uyarı olarak kabul etmesini isterler: “İlk olarak düşün ve bir hafta sonra geri gel,”¹⁸² Ancak Hamit için mesele artık kişiselleşmiştir. Enîse kocasını ilk başlarda etliye sütlüye karışmayan, işinde gücünde biri olarak tarif eder. Ancak Recep'i bahane ederek kendisini hedef haline getiren iktidara karşı Hamit'in tavrı değişmeye başlar: “Dinle Enîse, artık bu dava, benim davam, bu benim için artık bir şeref meselesi. Bu kadar bayağı

¹⁸¹ Münif, **a.g.e.**, s. 122.

¹⁸² **A.e.**, s. 148.

*olacaklarını düşünmemiştim. Şimdi tuzağa benim düşmemi istiyorlar, Recep yerine Hamit. Recep olmasa bile onlar bin tane problem uydurabilirler.”*¹⁸³

Bu bölüm, Recep’in Enîse ile beraber bir roman yazma isteğini dile getirmesiyle biter. Hayalindeki romanı şöyle açıklar:

“Tabii ki, konunun birçok ve farklı farklı uzantıları olması gerekiyor: hatıralar, duygular, ilişkiler ve diğerleri ve tabii ki farklı bir açıdan bakmamız gerekiyor. Bu farklı açı, konuyu tüm yönleriyle görmemiz için zaruri. Yine, konu birçok zaman dilimiyle bağlantılı olursa yeni bir şey olur. (...) İtirazlarla yüzleşmek için karmaşıklıktan uzak durmalı, itiraf etmeliyiz. İtiraf, sıradan küçük kelimelerle, herkesin her şeyi kurallara ve onlardan kaynaklanan olanaklara ve önceki tecrübeye aldırmandan itiraf... Böylece yeni bir biçime ulaşacağız.”¹⁸⁴

Recep’in ağzından yazılan bu beşinci bölümde onun içsel hesaplaşmalarına tüm yönleriyle yer verilir ve kötüleşen sağlığının onu hapishanede ölüme terk etmesine karşı geliştirdiği direncin mantığı açıklığa kavuşturulur:

“Ölüm çağıldamasının vücudumda ilerlediğini hissediyordum. O çılgınca fikir, kafamda depreşti: bu hayata gözlerimi yummadan önce son sözlerimi söylemek. Hapiste söylemek istediğim sözcükleri söylememe izin verilmeyecek, vatanda kalsam da konuşturmayacaklar, anlaşıp gitmekten başka çare kalmadı önümde. Önceden hastalık vardı... Sonra ölüm. Bir şey söylemeden mi öleyim? Ya anlaşıp? Hayır, siyasetle uğraşmayacağım, başka alanlarda yapacaklarım var. Son silahım bir sözcük, olur ya benim ve onlar için belki bir şefkat atışı olur ve birlikte ölürüz.”¹⁸⁵

“... kanımda ilerleyen bu gizli budalalık, bana ölmekten başka bir şey yapabileceğimi söyledi. Hapis bir anda bir mezara dönüştü ve ben mezarda kalmamak için silkeliniyordum.”¹⁸⁶

Yazmak ile olan ilişkisini şöyle ifade eder:

“Karşı konulamaz bir yazma fikri ele geçirdi beni. Mahzenlerde, karanlıkta ve kurgu bir hayvan gibi insanların kalpleri üzerine diz çöken o sarı binanın duvarları arkasında neler döndüğünü insanlara söylemem lazım. Sözcük, silahların sonuncusu... Ondan

¹⁸³ Münif, **a.g.e.**, s. 149.

¹⁸⁴ **A.e.**, s. 154.

¹⁸⁵ **A.e.**, s. 161.

¹⁸⁶ **A.e.**, s. 164.

daha güçlüsü olmayacak. Çünkü o, kanları kirlenmiş, anneleri ölmüşlerin silahı, bir şey yapmak isteyen çocukların silahı.”¹⁸⁷

Bu bölümün sonunda Recep, Hamit’in başına gelenleri öğrenir ve “Kimsenin benim sahte özgürlüğümün bedelini ödemesini istemiyorum!”¹⁸⁸ diyerek evine döner.

Altıncı ve son bölüme Enîse, Recep’in öldüğünü söyleyerek başlar. Ülkesine döndükten sonraki süreci anlatır; polis Recep’i almaya gelir. Recep üç hafta tutuklu kaldıktan sonra eve döner. Ancak maruz kaldığı işkence sonrası gözlerini kaybetmiştir ve bedeni gördüğü şiddete daha fazla direnemeyerek pes eder. Recep’in vefatının ardından Hamit tekrar tutuklanır. Enîse onun bir sene dört aydır içeride olduğunu söyler.

Roman, Enîse’nin Recep’in geride bıraktığı kağıtlarını yayımlamaya karar vermesiyle son bulur:

“Recep’in kağıtlarını okudum, çok ağladım okuduğumda. İsteddiği gibi ona bir anne olamadığım için daha çok ağladım... Şimdi bilmiyorum onların yurtdışına çıkarak, yayınlanmasına izin verirsem hata mı etmiş olurum? Recep yaşasaydı kızardı, bundan eminim. Zira onları yakmamayı istedi benden ve ben yapmadım. Şimdi içindeki tüm hatalara ve haykırıışlara rağmen bütün insanlar okusun diye dışarı çıkmasına izin verişime Recep’in razı olacağını veya bunu yapmamı isteyeceğini sanmıyorum... Fakat size dediğim gibi ben hatalı bir kadını... Bizzat Recep’in yolunu izlemek istiyorum: işleri sonuna kadar zorlamak... Kim bilir belki bir şeyler olur sonrasında...”

Bu son bölümle anlaşılır ki roman boyunca Recep’in konuştuğu bölümler onun yazdıklarıdır. Enîse de onun bıraktığı yerden devam eder hikâyeyi anlatmaya.

2.3.2. Siyasi İzlekler

Bu romanda Munîf, bilinçli olarak olayların geçtiği bir ülke ismi zikretmez. Bu tercihini romana yazdığı ön sözde açıklar. Yazara göre, şiddet ve siyasi hapisane, Arap ülkelerinin genelinin problemidir ve bu nedenle bu olguyu tüm ülkeleri zan altında bırakacak şekilde kaleme almayı uygun görür. İlk ağızdan edindiğimiz bu bilgi ışığında bu romanı belli bir ülkenin siyaseti bağlamında tahlil edemeyiz. Ancak bu, bizim tezimiz açısından olumlu bir durum olarak değerlendirilebilir. Nitekim bu

¹⁸⁷ Münif, **a.g.e.**, s. 163.

¹⁸⁸ **A.e.**, s. 191.

kimliksiz roman, birinci bölümde açıkladığımız Arap Hapishane Edebiyatı'nın tanımı, kapsamı ve özelliklerinin tek bir eserle örneklendirilmesi imkanını doğurur.

Romanın kahramanı Recep, çok okuyan ve yazan bir üniversite öğrencisidir. Kız kardeşi Enîse'nin anlattığına göre üniversitenin ileriki yıllarında söz ve davranışlarında değişiklikler meydana gelir. Artık okuduğu kitapları saklar, onlardan söz etmez. Bir süre sonra da eve yüzü kanlar içinde gelmeye başlar. Anlaşılır ki muhalif öğrenci eylemlerine katılmaktadır. Roman boyunca Recep'in hangi siyasi ideolojide olduğuna dair bilgi verilmez. Ancak temel savunusu "özgürlük" ve "ekmek"tir. Bu iki kavram okurun zihninde komünizm çağrışımı yapar. Nitekim tezimizin birinci bölümünde Arap Hapishane Edebiyatı'nın iki büyük siyasi grubundan biri olarak komünistlerden bahsetmiştik. Diğer yandan Recep'in ve ailesinin yaşantısına baktığımızda dini herhangi bir öğretinin yansıması görülmez. Böylece romanda zikredilmese bile onu komünist bir öğrenci olarak konumlandırmak gerekli olmasa bile yanlış da olmayacaktır.

Siyasi hapishane bu romanda da gözetim, istihbarat ve şiddet üçgeni etrafında şekillenir. Muhalif olduğu tespit edilenler muhbirler aracılığıyla deşifre edilerek tutuklanırlar. Romanda bu durumun vurucu bir örneğine rastlanır. Recep'in annesinin cenazesinde konuklardan biri Hamit'e orada bulunan insanları sorar. Hamit cevap verdikçe sorular detaylandırılır. Daha sonra bu kişinin istihbarat toplamaya çalıştığı anlaşılır.

Hapishane bir şiddet yuvasıdır. Recep de dahil olmak üzere tutuklular itirafçı olmaları için işkenceye maruz bırakılırlar. Romanda birçok işkence türünden bahsedilir.

Cellatlar, işkence ile tutuklunun direncini kırmaya çalışırlar. Pes edenler davalarını iktidarın affına nail olmak karşılığında satarlar. Recep'in dahil olduğu grup liderinin şu sözleri durumu özetler niteliktedir: "*Baştan bilmeniz gerekiyor. Yol, uzun ve zordur. Yapamayacağını hisseden şimdi söylesin. Şimdi vazgeçerse kimseyi kınamayız. Fakat tutuklanma ve hapsin ardından herhangi bir itiraf, devriliş sizi hain kılar. Ele vermiş, pes etmiş olursunuz. Ne dediğimi duyuyor musunuz?*"¹⁸⁹

¹⁸⁹ Münif, a.g.e., s. 101.

İktidarın güvenlik güçlerinin eylemlerindeki keyfilik de bu romanda Hamit örneği üzerinden yer edinir. Hapisten çıktıktan sonra yurt dışına giden Recep'i ülkeye dönüp iktidar adına çalışmasını sağlamak için istihbarat, kız kardeşinin kocası Hamit'i kullanır. Recep ülkeye dönmezse Hamit tutuklanacaktır. Ancak Hamit'in siyasetle en ufak bir ilgisi yoktur. Tek yaptığı karısının kardeşi Recep'in yanında olmaktır. Recep ülkeye döner, tekrar tutuklanır ve gördüğü işkenceler yüzünden ölür. Onun ölümünden sonra Hamit'i tutuklarlar. Onun şu sözleri ülkesinin siyasi atmosferini ifşa eder: *“İnsanın bu lanet ülkede huzur içinde yaşaması mümkün değil. Siyasetle uğraşan da uğraşmayan da, bu sistemi seven de sevmeyen de kurtulamıyor. Zıvanadan çıkmış bu ülke, yerle bir olması lazım.”*¹⁹⁰

Recep ve Hamit, siyasi hapishanenin insanı dönüştürme gücüne örnek olarak verilebilecek iki karakterdir. Recep söylemek istediklerini artık dile getiremeyecek bir konumda olduğu için iktidarla iş birliği yaparak serbest kalan, ancak belki yazarak bir değişim yaratabileceği inancına tutunan biridir ve hapishane bu anlamda direncini kırmış gibi görünse de onu mücadeleyi başka bir şekilde sürdürmeye itmiştir. Hamit ise siyasetle ilgilenmeyen bir kişilikten, özgürlüğünü gasp eden ve onuruna savaş açan iktidara karşı mücadele vermenin bir şeref meselesi haline geldiği söyleyen birine dönüşür. Roman, Recep'in ölümü, Hamit'in tutuklanmasıyla bittiği için kötü bir sona sahip gibi görünür, ancak bu karakterlerin dönüşümleri irdelendiğinde özgürlük ve direniş kavramları üzerinden romandan olumlu sonuçlar da çıkarılabilir.

Değinmekte fayda gördüğümüz son husus ise yazarın, Recep'in Doğu'dan çıkarak Batı'ya gidişiyle Doğu'ya dair bir öz eleştiride bulunmasıdır. Recep tedavi olmak için gittiği Avrupa'daki bürokrasinin ve işleyişin sistemli olmasından bahseder: *“... işler burada da ülkemizdeki gibi işliyor sandım. Burada her şeyin bir sistemi var...”*¹⁹¹

Sonuç itibarıyla bu başlıkta doğrudan bir ülkenin siyasetini konu edinemesek de bu romanı, bundan önce eserler incelediğimiz Mısır ve Irak ile üçüncü bölümde birer eser tahlil edeceğimiz Suriye, Ürdün ve Fas'ın siyaset-edebiyat ilişkisinin temsilcisi olarak görebiliriz.

¹⁹⁰ Münif, **a.g.e.**, s. 133.

¹⁹¹ **A.e.**, s. 136.

2.3.3. Kişiler

- **Recep:** Romanın kahramanı Recep İsmail, üniversiteden henüz mezun olan siyasi bir mahkûmdur. Annesi ve kız kardeşi sahip olduğu en değerli insanlardır. Babası hayatta değildir, abisi Esat ise onu siyasete bulaştığı için reddetmiştir.

Hapishaneye girdiğinde ilk zamanlar onu hapse mahkûm eden düşüncelerini hırsıyla savunmaya devam eder, onlardan vazgeçmesi karşılığında serbest kalmayı aklının ucundan bile geçirmez. Ancak annesinin vefatıyla maddi ve manevi olarak yıkılır. Annesi, onun iktidara direnç gösterebildiği en güçlü dayanağıdır ve onun yokluğu bu direnci kırar: *“Ahh ilk yıllarda ne kadar güçlüydim... O senelerde bir insanın dayanamayacağı dayığa, aşağılanmaya dayandım, sustum, annem öldükten sonra her şey değişti bende: acılar, ölümden ve özgürlükten korku, nefret. Yeni bir insan oldum.”*¹⁹²

Recep karakterinde roman boyunca öne çıkan özellik, yaptığı vicdan muhasebesi ve duyduğu pişmanlıktır. Özgürlüğü gasp edilerek 11 yıl hapse mahkûm edilen, işkence gören, annesini kaybettikten sonra bu işkencelere direnemez ve bedeni iyileşemez olan Recep, davasını reddederek dışarı çıkmak zorunda kalır. Ancak artık özgürlükte bir anlam bulamayıp yolunu kaybetmişçesine yaşamaya başlar. Bu nedenle onu tanıyan ve unutmak istediği her şeyi ona hatırlatan çevresinden kaçmak ister ve bir yolculuğa çıkar.

Recep hapishaneden çıktıktan sonra kendini yalnızlaştırmaya çalışır. Kimseyle konuşmak ya da tanışmak istemez. Yolculuk yaptığı gemide bir grup sohbetinin ortasında bulur kendini ve ilk fırsatta oradan kaçır. Kendisiyle sohbet etmek isteyen genç kızla karşılaşmamak için gemide köşe kapmaca oynarken kız için şunları söyler: *“Daha fazla kapatabilir miyim kendimi odama? Onunla karşılaşmaktan kaçınabilir miyim? Önceden yaptığım gibi susmaya devam edebilir miyim? Bıkmayacak kendine bir arkadaş aramaktan, herkes arıyor arkadaş, tek istemeyen benim. Gördüğüm, bildiğim yeter.”*¹⁹³

-**Anne:** Cumâne Suvân’a göre anne figürü, hapishanedeki kişi için güç, direnç ve şefkat kaynağıdır.¹⁹⁴ Recep’in annesi de onun hapishanede direnebilme nedenidir.

¹⁹² Münif, **a.g.e.**, s. 37.

¹⁹³ **A.e.**, s. 96.

¹⁹⁴ Suvân, **a.g.e.**, s. 169.

Belgeleri imzalayıp özgür kalan insanlara şahit oldukça annesi onun onurunu koruması gerektiğini ve dayanmasını telkin eder. Annesi bir gün hapishanede oğlunun serbest kalmasına kendinden geçerek sevinen bir anne için şu sözleri söyler: “*Anneymiş... Ne iğrenç bir anne, bugün çıktı oğlu, grubunu satıp imza atmasının ardında.*”¹⁹⁵

Ancak annesinin Recep’e olan tutumu o hapishaneye girmeden önce böyle değildir. Eve yüzü gözü kan içinde geldiği bir gün ondan siyaseti bırakmasını ister. Tutuklanan yakınlarından bahseder ve Recep’i hapishanede görmek istemediğini söyler. Bunun üzerine Recep şöyle sitem eder: “*Maşallah, benim erkeklerden bile daha güçlü bir annem var; eğer hapse gidersem emin, içim rahat bir şekilde, gözyaşı, bağrıışmalar olmadan giderim zannediyordum. Sen ise şimdiden, daha hapse girmeden beni tehdit ediyorsun.*”¹⁹⁶

Annesinin vefatının ardından sağlığı kötüleşen ve iktidara karşı inadı kırılan Recep, kendisinden istenen belgeyi imzalayarak serbest kalır.

-Enîse: Recep, kız kardeşi Enîse’nin annesi neyi temsil ediyorsa onun tam tersi olduğunu söylese de okur, Enîse’nin sözü devraldığı bölümlerde kardeşi için giriştiği mücadeleyi ilk ağızdan öğrenir. Nitekim okur Recep’in hikayesini, daha doğrusu yazdığı ama yayımlamaya ömrünün yetmediği romanını Enîse’nin onun ölümünden sonra neşretmesi sayesinde okuyacaktır. Bu bağlamda Enîse, Akdeniz’in Doğusu romanı için oldukça kritik bir rol oynar. O olmasaydı ve kardeşinin romanını onun telkin ettiği gibi yakıp da yayımlamasaydı, bugün hem gerçekte hem de kurguda böyle bir romandan bahsedilemezdi.

-Hüda: Recep’in sevgilisi Hüda karakteri onun hapishanedeki tutumu için en az annesinin rolü kadar önemlidir. Ancak ailesi 11 yıl hapse mahkûm edilen bir adamı kızlarına uygun görmedikleri için onu baskı yaparak başka biriyle evlendirmeye çalışır. Bu ilişkinin en yakın tanığı Enîse, meseleyi şöyle özetler: “*‘Kaçayım mı Enîse? Recep’ten başkasıyla evlenmek istemiyorum.’ diye sordu bana. Fakat Recep uzaktı, imkansızdı. Ailesi ise peşini bırakmıyor, etrafını kuşatıyordu ve kurtulamadı.*”¹⁹⁷ İlk başlarda bu evliliğe direnmeye çalışan Hüda, ailesine galip gelemeyerek evlenerek çocuk sahibi olur. Recep tüm bunları bilmesine rağmen hapisten çıktıktan sonra dahi

¹⁹⁵ Münif, **a.g.e.**, s. 62.

¹⁹⁶ **A.e.**, s. 74.

¹⁹⁷ **A.e.**, s. 65.

Hüda'dan haber almayı umut eder. Enîse'den Hüda'nın kendisini sorup sormadığını öğrenmek ister. Kısa aralıklarla annesinin vefatı ile Hüda'nın evlenmesi onu hapishanede zayıf düşüren gerçeklerdir.

-**Nuri:** Recep'in işkencecilerinden biri olan Nuri, roman boyunca birçok kez kendisinden bahsedilen bir karakterdir. Nuri'den özellikle bahsetmesinin nedeni, ikisi arasında bir meydan okumanın var olmasıdır. Recep onun şiddete meylinin nedenini *"Nasıl bir şeytan ruhu yaşayabilir ki insanın içinde?"*¹⁹⁸ sorusu ile çözmeye çalışır. Nuri'yi şöyle tarif eder: *"Nuri; kısa, iri gözlüydü, alt dudağı ağır ve sarkmış, kulakları ise belalı bir kırmızılığa bürünmüştü. Ceketini çıkardığında göbeği ortaya çıkar ve daha kısa görünürdü. Gömleğinin kollarını sıvadığında gür kara kıllar şelale gibi fişkırdı ellerinin üzerinden."*¹⁹⁹

2.3.4. Zaman

Okura romanın ne zaman, hangi tarihte geçtiği bilgisi verilmez. Recep içinde bulunduğu zaman diliminden bahsederken yolculuk yaptığı gemi Aşilus'tadır. Daha sonra bu yolculuğu boyunca geçmişini anlatır ve anılarına ara verdiğinde tekrar şimdiki zamana dönerek okuru gidişattan haberdar eder. Örneğin romanın başında gemi henüz Yunanistan'a varmamışken, ilerleyen sayfalarda "Aşilus günleri geride kaldı."²⁰⁰ diyerek zamanın geçmiş olduğuna işaret eder.

Recep ve dolayısıyla roman için önemli iki tarih vardır. Peş peşe gelen bu iki gün, romana hâkim olan iç hesaplaşmayı başlatan zamanlardır.

"17 Ekim Çarşamba günü eşyalarımı kahverengi çantaya yerleştirerek, hapishaneden ayrılıyordum.

16 Ekim Salı günü, akşam saat altıda her şey sona erdi. Hapishane müdürünün odasında dört kişiydiler ve onlardan sadece ikisini tanıyor, diğer ikisini ise ilk defa görüyordum. Müdür 'Serbest bırakılman için onay geldi. Yarın öğleden önce özgür olacaksın,' dedi.

Şaşırmadım. Çünkü istedikleri bedeli tam olarak ödemiştin ve geriye sadece hapishaneden ayrılmam kalmıştı."²⁰¹

¹⁹⁸ Münif, **a.g.e.**, s. 109.

¹⁹⁹ **A.e.**, s. 111.

²⁰⁰ **A.e.**, s. 159.

²⁰¹ **A.e.**, s. 11.

Roman boyunca kısa zaman aralıklarına da yer verilir. Örneğin Recep'in kız kardeşi Enîse, diğer tutuklu yakınlarına kardeşiyle övünürken şöyle söyler: “*Kardeşim Recep İsmail, üç ay yedi gün tecrit hapsinde kaldı.*”²⁰²

2.3.5. Mekân

Daha önceki başlıklarda da zikrettiğimiz gibi yazar Münîf, belirli bir mekân adını vermekten imtina eder. Ancak romanın adının “Akdeniz’in Doğusu” olması, metin boyunca da Akdeniz’in doğu kıyılarına atıflarda bulunulması ve Doğu-Batı karşılaştırması yapılması olayların Doğu’da geçtiğini gösterir.

Recep’in kaldığı hapishaneye dair net bir bilgi verilmese de konumunun çölde olduğu, Enîse’nin kardeşini her hafta görmeye gittiğini anlatırken söylediği şu cümleden anlaşılır: “*Çöl taraflarındaki o lanet yere giderken Hamit’in benden boşanma ihtimali ile yüzleşiyordum.*”²⁰³

Recep, hapishanede bir koğuşa yerleştirilmeden önce mahzende tutulur. Koğuşa geçtiğindeki mutluluğunu şöyle ifade eder: “*O odaya koyulduğumuzda yeniden doğduğumu hissettim. Yedi aydır bu katillerden başka kimseyi görmemiştik. Mahzende delilikle savaşıyordum.*”

Mahzenler tutuklular için tecrit hapsi cezası olarak kullanılır: “*Sekiz kişiydik, mahzen küçüktü, öyle küçüktü ki ne oturabildik ne uyuyabildik.*”²⁰⁴

Ancak Recep’in “büyük kafesler” olarak tarif ettiği bu koğuşlar, asgari düzeyde dahi insani yaşam standartlarını karşılayamaz haldedir: “*On dört adamdık... On dört... Evet, tam on dört. Sadece ayakta durarak sığabilirdik odaya, tam anlamıyla ayakta durarak. Bedenler sıkıştırılmıştı. Ter kokusu, ağız kokuları, uzun saçlar, kan lekelerinin altında tortulaşmasıyla kararmış tırnaklar...*”²⁰⁵

Roman için önemli diğer bir mekân ise Recep’in yolculuk yaptığı Aşilus isimli Yunan gemisidir. Nereden demir aldığı bilinmeyen bu gemi Yunanistan’a uğrayarak oradan İtalya’ya, ardından Recep’in ineceği durak olan Fransa’ya ulaşır.

²⁰² Münîf, **a.g.e.**, s. 61.

²⁰³ **A.e.**, s. 60.

²⁰⁴ **A.e.**, s. 119.

²⁰⁵ **A.e.**, s.113-4.

Geminin içini tarif eden çok fazla bilgi yoktur. Ancak Recep'in Aşilus'u hapishaneye benzetmesi önemlidir: *“Aşilus'taki her şey o günleri hatırlatıyor. Dün ambarlara indim. Yakıt, erzaklar ve yarı aydınlık koridorlarda hareket eden belli belirsiz şekillerden başka bir şey görülmeyen adamlar...”*²⁰⁶

2.3.6. Anlatım Biçimi

Toplam altı bölümden oluşan romanın bir bölümünü Recep anlatırken, diğer bir bölümünü kız kardeşi Enîse anlatır. Böylece okur Recep'in kendi hakkında anlatmadıklarını kız kardeşi aracılığıyla öğrenirken her iki karakterin de farklı bakış açılarından yararlanarak hikâyenin başka başka taraflarını da açıklığa kavuşturur. Diğer yandan bu iki anlatıcılı yöntemle roman gibi uzun bir metnin monotonluğu da kırılmış olur.

Roman, Recep'in monologlarıyla zenginleşir ve dokunaklı bir anlatıma dönüşür. Çünkü Recep'in yaşadıklarından duyduğu acı, hayal kırıklığı ve öfke kendini en iyi bu monologlarda açık eder. Kimi zaman, güvertesinde durduğu Aşilus'a seslenir, yeri gelir zihninde eski koğuş arkadaşlarıyla ya da annesi ve kız kardeşiyle konuşur.

Hapishane Edebiyatı eserlerinde sık rastlanan bir olgu olarak argoya, Münîf'in bu romanında da sıkça rastlanır. Ancak yazar bu argo ifadeleri sansürleyerek vermeyi tercih eder ve bunların yerine noktalar kullanır.

Münîf, bu romanında **flashback** tekniğini anlatısının temel unsuru yapar. Şimdi ile geçmiş o kadar iç içedir ki özellikle Recep'e ait bölümlerde hapishane anılarıyla içinde bulunduğu zaman arasındaki geçişi takip etmek zorlaşır. Ancak bu durum roman için olumsuz bir etki meydana getirmez, aksine metne heyecan kattığı için okuma zevkini artırır.

Bu roman fasih Arapça ile kaleme alınmıştır. Abdurrahman Münîf'in diğer romanlarındaki diyaloglarda ammice unsurlara rastlanmasına rağmen bu romandaki diyaloglarda fasih dil tercih edilmiştir. Münîf'in yazınının dil yapısını incelemek adına, Adnan Arslan'ın “Modern Arap Romanında ‘Diglossia’, ‘Çiftdillilik’ Abdurrahman Münîf Örneği” başlıklı 2018’de yayımlanan makalesine bakılabilir.

²⁰⁶ Münîf, **a.g.e.**, s. 103.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1980 SONRASI ARAP HAPİSHANE EDEBİYATI

İkinci bölümün girişinde de zikrettiğimiz gibi 1980 sonrası dönemde Arap ülkelerindeki hükümetlerin yönetim tarzları hayatın birçok alanı gibi edebiyatı da etkilemiş, bir nevi edebiyatta yansımaları bulmuştur. Diğer yandan yine bu dönemde ideolojik çatışmaların hem iktidarla halk hem de halkın kendi arasında şiddetlendiği görülür. Tüm bunlara ek olarak dünyada gerçekleşen İran Devrimi ve Sovyetler Birliği'nin dağılması gibi etkisi geniş çaplı olan olaylardan da Arap ülkelerinin iç ve dış siyasetinin etkilendiği anlaşılır. Daha ileri tarihlerde Amerika'nın Irak'ı işgali ve Arap Baharı olarak isimlendirilen kitlesel ayaklanmaların başlaması da yine ülkelerin hükümetlerinin yönetim anlayışlarını ve halklarıyla olan iletişim üsluplarını etkilediğinden dolayı edebiyat için de kritik ve dikkate alınması gereken olaylardır.

Tezimizin bu son bölümünü de yine farklı üç ülkeden üç eserle sınırlayacağımız için yukarıda zikredilen ve daha da çeşitlendirebileceğimiz siyasi olayların hepsinin edebiyattaki tezahürünü inceleyebilmemiz mümkün değildir. Bu üç eser ise şunlardır; Suriye'den Mustafa Halîfe'nin el-Kavka'a, Ürdün'den Haşim Garâyibe'nin el-Kıttu'l-lezî 'Allemenî't-Tayarân isimli romanları ile Fas'tan Muhammed Musaddak b. Hadrâ'nın Tezmâra 234 isimli otobiyografisidir. Bu eserler ilk defa sırasıyla 2008, 2011 ve 2014 yıllarında yayımlanmış olmalarına rağmen ele aldıkları olaylar 1970'li yılların sonu ile 1980 ve 1990'lı yılları kapsar. Eserler bu yönden siyasi izlekler başlıklarında irdelenecektir.

3.1. Mustafa Halîfe'nin el-Kavka'a İsimli Romanı

“Kelimenin tam anlamıyla hapisten çıktığım söylenebilir mi? Sanmıyorum.

(...) Hapishaneyi benimle mezara kadar götürecek miyim?”²⁰⁷

Suriyeli yazar Mustafa Halîfe'nin²⁰⁸ Türkçeye **Kabuk**²⁰⁹ olarak çevrilebilecek romanı **el-Kavka'a**, hapishane yaşamını ve tutuklu bulunan roman kahramanının o içerideyken akmaya devam eden, ancak adapte olamadığı hayat ile arasında serbest kalmasının ardından doğan çatışmayı tema edinir. Anlatıcı aynı zamanda romanın kahramanıdır, bu nedenle tüm yaşananlar birinci tekil kullanılarak anlatıcının bakış açısından aktarılır. Günlük şeklinde kaleme alınan romanda anlatıcı, adını zikretmez. Bu nedenle biz de romanın tahlili boyunca kahramandan “anlatıcı” olarak bahsedeceğiz.

²⁰⁷ Halîfe, **a.g.e.**, s. 380.

²⁰⁸ 1948'de Suriye'nin Halep şehrinde doğan yazar Mustafa Halîfe, lise birinci sınıftayken bir grup arkadaşıyla beraber iktidardaki Sosyalist Baas Partisi aleyhine slogan attıkları suçlamasıyla tutuklanır ve ailelerin devreye girmesiyle birkaç gün sonra serbest bırakılır. Bir sene sonra ise Suriye Sosyalist Partisi'nin alt kuruluşlarından olan İttihâdu's-Şebâbi'l-Demokratiyye'ye (Demokratik Gençler Birliği) katılarak siyasetle doğrudan ilgilenmeye başlar. Fransa'ya sinema eğitimi almaya gider ve ülkesine döndüğünde tutuklanır. Bu defaki tutuklanma nedeni Râbitatu'l-'Ameli's-Şuyû'i (Sosyalist İşçi Birliği) ile olan bağlantısıdır. Bu tutuklama sonucunda yaklaşık on dört yılını başta Tedmur Hapishanesi olmak üzere çeşitli hapishanelerde geçirir. Hapisten çıktıktan sonra ülkeyi terk etmesi yasaklanır. 2006'da yasak kalktığında ilk önce Birleşik Arap Emirlikleri'ne ardından Fransa'ya gider. Halihazırda Paris'te ikamet etmektedir. Yazar, 2016'da Beyrut'ta Dâru'l-Âdâb yayınevinden çıkan ikinci romanı Raksatu'l-Kubûr'da (Mezarların Dansı) ülkenin siyasi geçmişi üzerinden Suriye toplumunu işler. Mezarların Dansı'nda da Suriye hapishanelerinden bahsetse de romanın ana teması hapishane değildir ve Halîfe hapishaneden bahsedilmeden Suriye ile ilgili konuşulamayacağına inanır. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Hâlid Selâme, “Muellifu'l-Kavka'a li DW Arabiyye: er-Rivâye Leyset İncile's-Sevrati's-Sûriyye”, (Çevrim içi), <https://web.archive.org/web/20210526075157/https://www.dw.com/ar/%D9%85%D8%A4%D9%84%D9%81-%D8%A7%D9%84%D9%82%D9%88%D9%82%D8%B9%D8%A9-%D9%84%D9%80dw-%D8%B9%D8%B1%D8%A8%D9%8A%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B1%D9%88%D8%A7%D9%8A%D8%A9-%D9%84%D9%8A%D8%B3%D8%AA-%D8%A5%D9%86%D8%AC%D9%8A%D9%84-%D8%A7%D9%84%D8%AB%D9%88%D8%B1%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B3%D9%88%D8%B1%D9%8A%D8%A9/a-48333358>, 29 Ocak 2023; es-Satru'l-Avsat, “Varakatun Sağîra Hevet bi Mustafa Halîfe Halfe Kudbân Mu'takalât Hâfiz el-Esed Kable 4 'Ukûd”, (Çevrim içi), https://www.youtube.com/watch?v=G7i3I_x2HCo&list=PLEJzECf1VapDq_s9d_d0njLEeUBfeocqd&index=2, 01 Şubat 2023.

²⁰⁹ Yazar romanına “Kabuk” ismini verme sebebine metin boyunca birkaç bölümde işaret eder. Suçsuz yere kapatıldığı hapishanede kendisine karşı cephe alanlar anlatıcıyı içine, kabuğuna çekilmeye mecbur bırakır. Diğer yandan anlatıcının hapishaneden çıktıktan sonra hayatı bıraktığı gibi bulamadığında da bu defa ikinci bir kabuk yaratması gerekir ve kendisine yer bulamadığı kalabalıklar içinde bu kabuğa çekilir.

Günlüklerden oluşan romanda olaylar kronolojik bir şekilde ilerler, ancak on dört yılı aşkın bir süreyi kapsayan zaman diliminde yaşananlar günü gününe yazılmaz, bazen birkaç gün bazen ise altı ay sonrasında bahsedilir. Eser, Hapishane Edebiyatı alanında günlük biçiminde yazılmış bir kurmaca olması bakımından öne çıkar.

Ailesi Hristiyan kendisi ateist olan anlatıcı, dini bir cemaat olan Müslüman Kardeşler'e mensup olma suçuyla tutuklanıp yaklaşık on üç yılını hapishanede geçirir. Siyasetle ilişkisi olmayan bir sinemacı olarak yaşamını sürdürürken hayatının ve gençliğinin bir "yanlış"²¹⁰ yüzünden çalınmasına öfke duyar ve bu durum romanın üslubuna hâkim olur. Nakledildiği hapishanelerde gördüğü işkence ile diğer tutuklular tarafından dışlanması, hapishane şartlarının insanlık dışı olması gibi nedenlerle içeride geçirdiği süre boyunca maddi ve manevi olarak başka bir insana dönüşen²¹¹ anlatıcının günlüklerinin tonu agresiftir. Hapishane Edebiyatı eserleri -özellikle de kurmaca olanları- çoğu zaman dil ve üslup açısından benzerlik gösterir. Eserlerin içeriğinde yer alan işkence sahneleri ve hapishane şartlarına dair ayrıntılar, okur üzerinde etki bırakan unsurlardır. Bu nedenle olacaktır ki yazarların, yaşananları dramatikleştirmek için edebi kaygı duymadıkları görülür.

Mustafa Halîfe, bu romanı 2003'te bitirmiş, ancak dönemin hükümeti yayımlanmasına izin vermediği için kitap ancak 2008 yılında Dâru'l-Âdâb tarafından Lübnan'da basılabilmektedir.²¹² Roman, Mana Yayınları tarafından Türkçeye **Salyangoz: Suriye Zindanları** ismi ile çevrilmiştir. İngilizcede ise **The Shell: Memoirs of a Hidden Observer** ismiyle Interlink Books tarafından yayımlanmıştır.

²¹⁰ Ne Müslüman Kardeşler ne de diğer herhangi bir cemaat ya da örgütle bağı olmadığı anlaşıldığında kendisine, tutuklanması ve hapsedilmesinin bir yanlışlık sonucu olduğu söylenir. Bu konuya "Romanın Özeti" başlığında değineceğiz.

²¹¹ Hristiyan yetiştirilmiş bir ateist olan anlatıcının işkence altında Allah'a kendisini kurtarması için yalvarması ya da yaklaşık on üç yılını beraber geçirdiği Müslüman Kardeşler cemaatinin üyeleri sayesinde Kur'an'dan birçok sure ezberlemesi ve namaz kılmayı öğrenmesi hapishanenin kişiyi olmadığı birine dönüştürme gücünü özetleyen en iyi örnekler olabilir. Tüm bu somut dönüşümlerin yanı sıra bir de hapishane dışındaki özgür insanların içeride olan bitene kayıtsız görünen yaşantılarının, anlatıcının iç dünyasını alt üst etmesinden de söz edilmelidir. Anlatıcı için hayatın olağan akışıyla ilerleyememesi, söz konusu dönüşümün bir parçasıdır.

²¹² Mehdi Emin el-Mebrûk, "Rivâyetu'l-Kavka'a: Sicnu Tedmur es-Sahrâvî el-Mur'ib Keenneke Terâhu", (Çevrim içi),

<https://doc.aljazeera.net/reports/2020/3/8/%D8%B1%D9%88%D8%A7%D9%8A%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D9%82%D9%88%D9%82%D8%B9%D8%A9-%D8%B3%D8%AC%D9%86-%D8%AA%D8%AF%D9%85%D8%B1-%D8%A7%D9%84%D8%B5%D8%AD%D8%B1%D8%A7%D9%88%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%B1>, 01 Şubat 2023.

Ayrıca roman Almanca, Norveççe, İtalyanca, İspanyolca, Fransızca ve Kürtçeye de çevrilmiştir.

Kabuk, **Suriye Devrimi'nin İncili** yakıştırması ile de anılır, ancak yazar Halîfe bu nitelemeyi doğru bulmadığını ve Suriye'de yaşananlarının binlerce kitabın ifade edebileceğinden çok daha derinlikli olduğunu söyler.²¹³

3.1.1. Romanın Özeti

Roman; anlatıcının, sevgilisi Suzan ile Paris Orly Havaalanı'nda kendisini altı yılın ardından ülkesi Suriye'ye döndürecek uçağı beklediği sahne ile başlar. Tüm roman tarihlere ayrılarak günlük biçimde yazılmış olsa da bu giriş niteliğindeki üç sayfaya tarih düşülmemiştir. Nitekim okur romanı bitirip bu sayfalara döndüğünde anlatıcının hikâyenin bittiği yerden romanı yazmaya başladığını anlar. Hapishanelerde geçen on üç küsur yılın ve mahrumiyetin ardından serbest bırakılan bir insanın hayatın akışına dahil olamamasının anlatıldığı bu roman, anlatıcının yaşadıklarının onda dünyaya ait hiçbir şeye ilgi gösterecek takat ve istek bırakmadığını, bu nedenle içe dönmesi ve yaşadıklarını sindirmesi gerektiğini söylemesiyle sonlanır. Böylece roman başlar ve içe dönmenin yazıyla gerçekleştiği anlaşılır.

Kitabın bu ilk bölümünde anlatıcı kendisi hakkında ve ilerleyen sayfalarda okurun ne ile karşılaşacağına dair hemen her şeyden kısaca bahseder. Okur, anlatıcının ailesinin Hristiyan Araplardan olduğunu, akrabalarının çoğunun Paris'te yaşadığını, kendisinin sinema eğitimi almak için altı yıl önce Paris'e geldiğini, ancak artık ülkesi için çalışmak ve üretmek istediğini öğrenir. Bu “eve dönme” arzusu yine bir Arap olan sevgilisi Suzan ile ilişkilerinin bitmesine de neden olur. Zaten roman bu ayrılık sahnesi ile açılır. Anlatıcının kendisini Suzan'a ifade ettiği şu paragraf, okur için onun niyetini, duygularını ve romanın ilerleyen sayfalarında yaşadıklarını anlamlandırmak için önemlidir:

“Suzan, ülkemi ve şehrimi, şehrimin caddelerini, kuytu köşelerini seviyorum. Bu boş bir romantizm de değil, aksine onurlu bir duygu. Mahallemizdeki eski evlerin duvarlarındaki yazılar hala aklımda. O yazıları seviyor ve özlüyorum. Bu ilk neden.

²¹³ Hâlid Selâme, “Muellifu'l--Kavka'a li DW Arabiyye: er-Rivâye Leyset İncile's-Sevratî's-Sûriyye”, (Çevrim içi), <https://web.archive.org/web/20210526075157/https://www.dw.com/ar/-مدؤلف-الوقعة-/a-48333358>, 29 Ocak 2023.

İkincisi, ben bilinen, tanınan bir yapımcı olmak istiyorum. Kafamda birçok proje, birçok plan var. Hayallerim büyük. Fransa’da hep bir yabancı olacağım, herhangi bir göçmen gibi çalışacağım, daha iyisini reva görmeyecekler bana. Hayır... Hayır bunu istemiyorum. Ülkemde söz hakkım var... Hiç kimse benden daha üstün değil ve az bir çabayla kendimi ispatlayabilirim. Bu bir yana, memleketin bana ve benim gibilere ihtiyacı var. Bu yüzden dönme kararım kesin...”²¹⁴

Bu bölümün romana dair verdiği en önemli bilgi, günlüklerin hapishanede yazıldığı ancak aynı zamanda hapishanede kalem kâğıda erişmenin imkânsız olduğu bilgisidir. Bu tezatlık hemen giderilir ve anlatıcı, yaşadıklarını bir gün yazmak dileğiyle tarihleri zihnine kazıdığını açıklar. Bu zihni yazım yöntemini siyasal İslamcılarının geliştirdiğini söyler ve koğu arkadaşlarından birinin on binden fazla isim ezberlediğinden bahseder. Bu isimler mahkumlara, onların ailelerine, memleketlerine, tutuklanma tarihlerine vb. aittir. Romanın ilerleyen sayfalarında anlatıcının koğu arkadaşlarının neredeyse hepsinin Müslüman Kardeşler cemaatine mensup olmak suçuyla hapsedildiği yazar. Bu insanların -onlara mahkumlar diyemiyoruz, çünkü birçoğunun ne mahkemesi görülmüş ne de haklarında bir soruşturma yürütülüyordur- içinde hafız olanların sayısı fazladır. Bu nedenle anlatıcının bahsettiği bu zihni yazım yöntemini, yaşadığımız dünyanın gerçeklik sınırlarını aşan bir olgu olmaktan çıkarabiliriz. Ancak her hâlükârda, yazar Mustafa Halîfe, okurun gerçeklik algısını zedeleyen ve ona “bu nasıl gerçek olabilir?” diye sorduran birçok içeriği, romanın kurmaca bir edebi tür olması nedeniyle makul bir zemine ve gerçek dünyanın mantık sınırları içine yerleştirmek sorumluluğundan kurtulmuş olur. Hapishaneyi anlatan literatürün gerçeklikle olan ilişkisini ve çıkmazlarını, birinci bölümün ilgili başlığında ele almıştık.

Anlatıcı Suriye’ye döndüğü 20 Nisan’da havaalanında tutuklanır. Sonradan öğrendiğine göre dönüşünden üç yıl önceye tekabül eden bir zaman diliminde Paris’te o da öğrenci olan ve anlatıcıyı tanıyan biri, Suriye’nin ilgili makamlarına bir rapor yazarak anlatıcının ülkeye ve başkana muhalif sözler sarf ettiğini şikâyet eder. İşte o gün gelmiş ve en büyük suçlardan sayılan, vatan hainliği olarak kabul edilen muhalefet etme suçuyla tutuklanmıştır. Anlatıcı istihbarat birimine teslim edilir. Doğrudan

²¹⁴ Halîfe, **a.g.e.**, s. 8.

başkentteki istihbarat merkezine götürülen anlatıcı o andan itibaren bir gözlemci olarak yaşamaya başlar.

Anlatıcı istihbarat merkezinde işkenceli sorguya tabi tutulur. Havaalanında tutuklandığı andan itibaren kendisine hiçbir açıklama yapılmaz ve doğrudan işkenceye maruz bırakılır. İşkence odasında ilk önce başka tutukluların işkencelerini izler, onlarınkinin bitmesinin ardından kendi sırası gelir. Az sonra işkence görecekt olmayı bilmenin yanı sıra başkalarınınkine şahit olmasını sağlamak da tutukluya uygulanan başta türde bir işkencedir. Burada uygulanan işkence, tutuklunun ayakları havada kalacak şekilde araba lastiğine sıkıştırılarak kırbaçlanmasıdır. Kırbaçlama sorguyu yürüten yetkilinin arzusuna göre zincir veya kayış ile yapılır.

İşkence sırasının kendisine gelmesini beklediği esnada anlatıcı, okuru Arap siyasi hapishane yaşantısının özüne dair düşünmeye davet eden ilginç bir yargıya varır. Kendisine tek ayağı üzerinde beklemesi söylenmiştir. Sol ayağının üzerinde durmaktan yorulduğunda sağ ayağının üzerine geçebileceği bir an kollar. O anı yakaladığında ve yaptığını cellatlar fark etmediğinde, hapishanede kişinin elde edebileceği en büyük zaferin ancak bu kadar büyüklükte olacağını ileride öğreneceğim, der. Nitekim romanın ilerleyen sayfalarında “bu büyüklükteki zafer”lere birkaç kez atıf da yapar. Örneğin kum fırtınasının çıktığı bir gün, oturup yatmak için yeterli mekânın zor bulunduğu, hayati ihtiyaçların asgari düzeyde dahi karşılanmadığı koğuşun demir parmaklıklarına bir gazete kâğıdı yapıştır. İçeride bulundukları yıllar boyunca tek bir satır okumayan ve dışarıdan, dünyadan herhangi yeni bir haber alamayan tutuklular için bu gazete parçası büyük bir mutluluk kaynağı olur. Anlatıcı bu olayı ya da istihbaratın kendisini başka bir hapishaneye teslim ettiğinde kol saatini gardiyanlardan saklamayı başararak içeri sokabilmesini de kazanılabilmesi en mümkün zaferler arasına dahil eder.

Sorgusunun ardından seksenden fazla kişinin kaldığı yirmi beş metrekaarelik hücreye konulur. Altı yılın ardından ülkeye adım attığı ilk anda tutuklanan yazar için hücrenin o hali inanılması güçtür ve oradakilere neden orada olduklarını sorar. Sorusuna soruyla karşılık verilir: Ülkede neler olup bittiğini bilmiyor musun? Uzun süredir yurt dışında olduğunu ve henüz on dört saattir ülkede bulunduğunu söylemesinin ardından kendisine Müslüman Kardeşler cemaatine mensup olan herkesin tutuklandığı anlatılır. Anlatıcı Fransa’dayken Müslüman Kardeşler

meselesine dair birkaç şey duyduğunu ancak ilgilenmediğini ifade eder. Gençliğinde Marksist düşünceye, sosyalist olan dayısı nedeniyle yakın olduğunu, ancak siyasetle bağının hiçbir zaman güçlü olmadığını dile getirir. Mesele ile ilgili hiçbir alakasının olmadığını kanıtlamak için ailesinin Hristiyan, kendisinin ise ateist olduğunu söyler. Ancak ileride bir kere daha yapacağı bu hata, hapishane tecrübesini olacağından iki kat daha fazla sancılı geçirmesine neden olur. İstihbarat hapishanesinde ve daha sonra sevk edileceği Çöl Hapishanesi'nde masumluluğunu ifade etmek için inançsız olduğunu söylediği andan itibaren “kâfir” etiketi alına yapışır ve kendisini mutlak bir yalnızlığın içinde bulur. Hatta Çöl Hapishanesi'nde, yaşamasına izin verilmesinin günah olduğuna inananlar tarafından ölümle tehdit edilir.

İstihbarat gözetiminde geçirdiği üç gece boyunca bir yanlışlık olduğunu ve bu yanlışlığı düzeltecek birilerinin çıkıp gelmesini bekler. Bu “yanlışlık” kavramı hapishane edebiyatı eserlerinde yer alan ortak bahislerdendir. Öyle ki ikinci bölümde incelediğimiz Beşinci Zindan isimli romanın kahramanı Aziz de tutuklanmasının bürokrasinin düşebileceği bir hata olduğunu ve bunu normal kabul ettiğini söyler, yeter ki birileri çıkıp “bir yanlışlık yapılmış, artık özgürsünüz” desin. Umudunu uzun bir süre de korumayı başarır, ancak roman, ilgili bölümde de bahsedildiği üzere bu umudu boşa çıkarır şekilde ilerler.

Anlatıcı dördüncü günün sabahı beraberindeki tüm tutuklularla Çöl Hapishanesi'ne nakledilir. Hapishanenin tabelasında Bakara Suresi'nin Türkçeye “*Ey akıl sahipleri! Kısasta sizin için hayat vardır. Umulur ki (bu hükme uyarak) korunursunuz.*”²¹⁵ olarak çevrilebilecek yüz yetmiş dokuzuncu ayeti yazılıdır. Anlatıcı bu tabelaya girerken ve on üç sene sonra çıkarken dikkat çeker.

Çöl Hapishanesi'nde yaşantısı işkence ile başlar. Müslüman Kardeşler'e mensup olup Amerika ve İsrail'e casusluk yapmakla suçlanır, ancak ne onu tutuklayanların ne de cellatların bu suçlamaları için dayanakları vardır. Tüm suçlamaları reddederek ailesinin Hristiyan kendisinin ise ateist olduğu gerçeğini yineler, ancak bu yetkililer için bir anlam ifade etmezken koğu arkadaşları için iki farklı etikete neden olur: kâfir ve hapishane adına çalışan bir casus. Aradan seneler

²¹⁵ Halil Altuntaş, Muzaffer Şahin, **Kur'an-ı Kerim Meâli**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011, s.33.

gececek ve casus olmadığı anlaşılabacaktır, ancak neredeyse herkesin Müslüman Kardeşler'den olduğu bir koğuş cemaatinin içinde Allah'a inanmayarak yaşamının karşılığı, serbest kalana kadar hem dışarıdaki hem içerideki hayattan izole bir şekilde yaşamak zorunda kalması olacaktır. Koğuştakiler için o adeta hiç kimsedir. Davranışlar ve söylemler onu sürekli göz ardı eder.

Çöl Hapishanesi'nde gördüğü "hoş geldin işkencesi"nden sonraki altı buçuk ayı revirde bilinçsiz bir halde geçirir. Tekrar koğuşuna döndürüldüğünde onunla bir tek o da tutuklu olan Doktor Zâhî ilgilenir. Zâhî, iyileştikten sonra artık kendisi ile iletişim kurmayacağını, çünkü koğuştakiler tarafından dışlanmak istemediğini söyler.

Koğuştaki ve hapishanedeki günlük yaşamı, ritüelleri ve zorunlulukları öğrenmeye başlar. Anlatıcı içerideki yaşantıyı farklı başlıklar altında ayrıntısıyla anlatır: Tıraş, Hakaret, Koğuş, Yemek, Fedailer ve Banyo. Hapishanede pazartesi ve perşembe günleri mahkeme ve idam günüdür. Bu günlerde mahkemeye çıkacak ve idam edilecek kişiler koğuşlardan toplanarak avluya çıkarılır. Mahkemede davalar en fazla bir-iki dakika sürer. Çoğu zaman ne delil ne soruşturma vardır ve tutuklu için hüküm verilmiş olur. Anlatıcının iktidarla arası iyi olan ve o hapisteyken bakan olan dayısı, yıllar içinde tüm nüfuzunu kullanıp da anlatıcının meselesine nihayet ilk elden müdahale edebilene, yani içeride on üç seneyi aşkın süre geçirene kadar anlatıcı mahkemeye çıkarılmaz. Anlatıcı için bu belirsizlik hali de üzerinde uygulanan soyut işkencelerden biridir. Kendisine "nereye kadar?" sorusunu sık sık sorar. Bu belirsizlik hali giriş bölümünde bahsettiğimiz anlatının agresif sesini açıklayan diğer nedenlerden biri olabilir. İktidar mekanizmalarının on üç yıl boyunca kendisini müzmin bir beklenti içinde yaşamaya mecbur etmesi, uğradığı haksızlığın yarattığı öfkeyle birleştiğinde yazarın sesi bilinçli ya da gayriihtiyari bir şekilde agresif çıkabilir.

Genç ve gaddar hapishane müdürü bir gün avluya topladığı mahkumların üzerine rastgele ateş açtırır. Bu kitlesel katliamın sonucunda on dört tutuklu ölürken, onlarcası da yaralanır. Daha sonradan öğrenilecektir ki müdürün bu eylemi, aldığı bir tehdit mektubu üzerinedir. Mektupta hapishanedeki Müslüman Kardeşler cemaatine işkence edilmeye devam edildiği takdirde karşılığının müdürün hayatı olacağı yazar. Müdür tutuklulara seslenerek bundan sonraki her tehditte bu toplu cinayetlerin tekrarlanacağını söyler.

Anlatıcı ve beraberindekiler bilinçli işkence ve katliamların kurbanları olmaya devam ederken tüm hapishaneyi kısa sürede ele geçiren bir salgın hastalıkla da mücadele etmek zorunda kalırlar. Tutukluların temiz su ve hijyen malzemelerine erişimlerinin kısıtlı olması, yetersiz beslenmeden kaynaklı zayıf düşen bağışıklıkları, koşullarda olması gerekenden fazla insan bulunması gibi hapishane şartları nedeniyle ortaya çıkan ve yine bu nedenlerle önüne geçilemeyen salgın için tutuklu doktorlar mücadele ederler. Bu salgın süresince her koşuttan yaşamını yitirenler olur.

Yiyecek sorunu on ayı aşkın süre boyunca devam eder. Tutuklular bu zaman dilimini “açlık yılı” ilan ederler. Kış ayının çetin şartlarında verem hastalığı da baş gösterir. Yeterli yemek taleplerinin daha fazla önüne geçemeyen hapishane idaresi bu defa koşullara yiyebileceklerinden çok daha fazla öğünler gönderir. Bu durumun neticesi olarak herkesin birbirinin ayak ucunda yattığı, gezinmenin ve birbirini ezmeden bir yerden bir yere gitmenin mümkün olmadığı koşullarda bayat ekmekler birikmeye başlar. Anlatıcı bu ekmek yığınlarının koşutta adım atacak yer bırakmadığını söyler. Koşuttakiler toplanarak ekmeklerden nasıl kurtulabileceklerini görüşürler. Nitekim hapishanenin hiçbir yerinde, israfın önlenmesi gerekçesiyle çöp kutusu bulundurulmaz. Ekmeğin kutsal kabul edilmesi nedeniyle birçok kişi itiraz etse de en sonunda ekmeklerin ıslatılarak tuvalet deliğinden atılması için koşunun ileri gelenleri fetva verir ve ekmeklerden bu yöntemle kurtulunur.

Anlatıcının koşuttaki mutlak yalnızlığı ve izole yaşamı bir olay ile değişmeye başlar. Apandisit rahatsızlığından acil ameliyata alınması gereken bir hasta için Doktor Semîr kollarını sıvar ve hapishane şartlarında mümkün olan ameliyathaneyi hazırlamak için herkesten yardım ister. Anlatıcı ameliyat için yeterli araç gerecin toplanmasını izlerken bunca senedir aralarında gözlemci olarak yaşamasına ve ayrıntıları görme becerisini çok geliştirmesine rağmen bu insanların sahip oldukları şeyleri belirli ihtiyaçlar için gerekli eşyalara dönüştürmelerini gözden kaçırmış olmasına şaşırır. Öyle ki insanların birden iğne, iplik, yağ ve hatta alkol bile çıkarmalarını hayranlıkla izler. Ancak neştere ya da neşter haline getirilebilecek her türlü metale ihtiyaç vardır. Anlatıcı hapishaneye girerken güvenlikten saklamayı başardığı saatini hiç düşünmeden çıkarıp Doktor Semîr’e uzatır. Bu an, koşuttaki herkesin anlatıcıya karşı şefkat duymaya başladığı ve içlerinden birinin ilk defa kendisiyle insanmışçasına konuştuğu tarihi bir andır. Doktor, küçümsemeden ve

aşağılamadan anlatıcının gözlerine doğrudan bakarak “teşekkür ederim” der. Ameliyat başarılı geçer ve hasta kısa bir sürede de iyileşir. Ancak ameliyattan bir yıl sonra avlu mahkemesinden çıkan kararla, büyük bir yoksunluk içinde hayatı kurtarılan hasta, idam edilir.

Anlatıcının neştere dönüştürülen saatini verdiği olaydan sonra kendisine yönelik tavırlarda yumuşama olur ve insanlar onunla iletişim kurmaya başlar. Doktor Nesîm de anlatıcıyla yakınlaşanlardandır. Anlatıcı, arkadaşlıkları ilerledikçe Nesîm ‘in de dini yaşantısının Ramazan ayıyla sınırlı olduğunu ve ne bir siyasi parti ne de bir dini cemaatle bağının olduğunu öğrenir. Aralarında geçen şu diyalog romanın ana kahramanı olan anlatıcının uğradığı haksızlığın istisna olmadığını göstermesi açısından önemlidir:

“-Eğer durum dediğin gibiyse seni neden tutukladılar?
-Bu soruya sen cevap verebilseydin ben de verebilirdim.”²¹⁶

Buna ek olarak koğuştaki yine siyasi nedenlerle tutuklanan dört bedevi de ülkedeki hukuksuz tutuklamalara örnek olarak verilebilir. Casuslara yardım etme iddiasıyla tutuklanan bedevilerin bu suça karşı savunmaları, kendi yaşam tarzlarıdır. Çölde yaşayan bu insanlar uzun çöl yolculuklarında mola vermek isteyenleri kim olduklarını bilmeksizin çadırlarında ağırlarlar. Sabah olduğunda kendi yollarına giden bu yolcularla hiçbir bağlarının olmadığını söyleseler de mevcut iktidar bu savunmayı güvenilir bulmaz.

Nesîm de Fransa’da eğitim görmüştür. Bu nedenle anlatıcı ile çoğu zaman Fransızca iletişim kurar. Böylece istedikleri konularda rahatça konuşabilirler. Anlatıcı ve Nesîm koğuştaki herkesin dikkatini çekecek şekilde yakın arkadaş olur. Tüm günü beraber geçirirler. Ancak hapishanede yaşanan elim bir hadise, Nesîm’in psikolojisini alt üst eder. O olaydan sonra kaygı bozukluğunun neden olduğu krizler geçirmeye başlar ve ancak ilaçla gündelik yaşama ayak uydurabilir. Anlatıcı, Nesîm’in bu halini “içinde bir şeyler ölmüş gibi” diye tarif eder. Hapishanenin insanın içindeki “bir şeyler”i öldürmüş olma durumu birçok Hapishane Edebiyatı eserinde karşımıza çıkar.

²¹⁶ Halife, a.g.e., s. 222.

Örneğin ikinci bölümde ele aldığımız Yusuf İdris'in Kara Asker romanında da kahraman Şevki, hapishaneden çıktıktan sonra bambaşka birine dönüşmüştür, ancak bunu yalnızca üniversite zamanlarından arkadaşı olan anlatıcı görür. Anlatıcı Şevki'nin gözlerindeki boşluktan ve karanlıktan bahseder. Aynı şekilde bu romanda da anlatıcının tarif ettiğine göre Doktor Nesîm de yaşam sevincini kaybetmiştir. Anlatıcı da bir süre sonra, hapishanede yaklaşık on dört yılını tamamlamasının ardından serbest kaldığında aynı ruhsal durumu tecrübe edecektir.

Yakın bir zamanda bakan olan dayısının, dosyasını doğrudan devlet başkanına ulaştırmasıyla sonuçlanan süreçte anlatıcı serbest bırakılır. Ancak özgürlüğüne kavuşması için başkana minnettarlığını sunan bir mektup yazmak zorundadır. Siyasetle hiçbir bağı olmamasına rağmen hayatından neredeyse on dört yılı çalınan, insanlık dışı şartlara maruz bırakılan ve unutulması mümkün olmayan olaylara şahit olan anlatıcı için artık direnmenin bir anlamı vardır ve direnir. Mektubu yazmayacağını, başkana kendisinden gençliğini çaldığı için teşekkür etmeyeceğini söyler. Devreye yeniden dayısı girerek mektubu anlatıcının abisine onun adına imzalatır. Ne var ki bu serbest bırakılma süreci oldukça sancılı geçer. Çöl Hapishanesi'nden çıktıktan sonra her biri devlete ait üç farklı güvenlik biriminin hapishanesinde aylar geçirir. Bir birimden ötekine gönderilen anlatıcı sonradan öğrenecektir ki her birim kendi üstünlüğünü kanıtlamak için anlatıcıyı ayrı ayrı sorgulama ve bir önceki birimin elde edemediği bilgilere ulaşma peşindedir: Anlatıcının hangi örgüte üye olduğu bilgisi. Ancak anlatıcının hepsine söylediği aynıdır, hiçbir örgüte ya da cemaate mensup olmadığını defaatle dile getirir. Anlatıcı kendi aralarında yarışan bu birimlerin kurbanıdır yalnızca.

Anlatıcı, Çöl Hapishanesi'nde serbest bırakılacağını öğrendiğinde muhatabına yönelttiği “madem bir suçum yoktu, neden beni on iki sene hapsettiniz?” sorusuna “o seneleri unut, bir yanlışlık olmuş. Sorumlusu biz değiliz” cevabını alır. Özgür bir adam olarak sokaklara, evine, ailesinden geri kalanlara döndüğünde nasıl yaşayacağını bilemez. Doğup büyüdüğü şehirde çalışmadan, okumadan, kimseyle iletişim kurmadan bir hayalet gibi gezinir. Kendisinden sonra ilan edilen genel afı serbest kalan Nesîm'le dahi görüşme isteği duymaz. Ancak ortak bir arkadaşları aracılığıyla bir araya geldikleri gün Nesîm ona bir sürprizi olduğunu söyleyerek evine götürür.

Binanın önüne geldiklerinde anlatıcıdan kapıda beklemesini ister. Bir zaman sonra evin üst katından kendini anlatıcının önüne atarak intihar eder.

Roman hapisten çıkmasının ardından bir yıl geçmişken anlatıcının dışarıda olan biten hiçbir şeyin kendisini ilgilendirmediği ve yalnızca kendi kabuğuna çekilmek istediğini söylemesiyle sonlanır. “Kabuğa çekilmek” anlatıcının roman boyunca sık kullandığı bir tabirdir. Çöl Hapishanesi’nde inançsızlığından ötürü dışlanmasıyla başlayan yalnızlık dolu yıllar boyunca bir savunma mekanizması olarak kabuğuna çekilen bir kaplumbağa gibi yaşar.

3.1.2. Siyasi İzlekler

Okur, roman boyunca olayların hangi ülkede geçtiğine dair net bir bilgiye ulaşamaz. Ancak anlatıcının Fransa’dan ülkesine film çekmek için döndüğü, yurt dışında olduğu yıllarda devlet başkanına hakaret ettiği iddiasıyla tutuklandığı, başkentteki istihbarat hapishanesinden Çöl Hapishanesi’ne nakledildiği ve buradaki hücrelerin Fransız yapımı olduğuna dair veriler bulunur. Tüm bunlara ek olarak bahsi geçen ülkede çok sayıda tutuklamaların gerçekleşmesi ve bunun sonucu olarak hapishanelerde yer kalmaması, daha fazla tutukluya yer açmak amacıyla ortak banyoların koğuşlara çevrilmesi Müslüman Kardeşler denen bir dini cemaatin terör örgütü ilan edilmesi neticesindedir. Altı yıldır ülkesinden uzak olan ve havaalanına ayak basar basmaz tutuklanan anlatıcının koğuş arkadaşlarına sorduğu “neden buradasınız?” sorusunun karşılığı şu şekilde olur: “*Buradaki tüm bu insanları görüyor musun? Hepsi çok iyi Müslümanlar ve ülkelerinde İslam savunuculuğu yapan kimseler. Bu bir imtihan kardeşim, imtihan. Allah-u Teala’nın bir imtihanı.*”²¹⁷

Diğer yandan roman boyunca yer yer sosyalizm vurgusu da yapılır. Anlatıcı lise yıllarında Marksist düşünceye merak saldıgını ve bunda sosyalist partili dayısının büyük rol oynadığını söyler. Romanın sonlarına doğru anlatıcının hapishaneden çıkmasını sağlayacak kişi de dayısıdır. Güvenlik birimleri dayısından “sosyalist ama vatansever” bir sima olarak bahseder. Anlatıcı hapishanedeysen dayısı bakan olmuş, başkan ve onun iktidarıyla siyasi ilişkilerini geliştirmiştir. Anlatıcı hapishaneden çıkarılıp üç farklı güvenlik birimine teslim edildiğinde tutuklanmasına neden olan

²¹⁷ Halife, a.g.e., s. 23.

rapor da ortaya çıkar. Bu raporda, Fransa'daki arkadaş grubunda bulunan ancak anlatıcının yakın olmadığı ve yıllar sonra adını duyduğunda şaşırdığı sosyalist bir muhalif olan Antoine isimli şahsın, onu bir teröriste çevirdiği iddia edilir. Kendisini sorgulayan polisin şu cümleleri durumu iyi izah eder:

“Şu Antoine’un ne kadar tehlikeli bir insan olduğunu biliyorsun. Rejim karşıtı bir sosyalist, yani dayın gibi değil o. Dayın sosyalist olmasına rağmen oldukça milliyetçi ve sağduyulu bir adamdır. Ona saygımız sonsuz, ama Antoine... Antoine bir ajan! Antoine bir vatan haini! Belli ki seni de devlete karşı kışkırtan o, öyle değil mi?”²¹⁸

Romanın farklı bölümlerinde geçen ifadelerden anlaşılan odur ki ülke bir başkan tarafından yönetilen cumhuriyet ülkesidir. Anlatıcının dayısının bakan olduğunun bilinmesi de bu yargıyı kuvvetlendirir. Ancak tutukluların belli aralıklarla avluya çıkarılıp devlet başkanını öven ve yücelten sloganlar atmaya zorlanması (“Canımız kanımız başkana feda olsun, kahrolsun emperyalistlerin ajanı Müslüman Kardeşler”²¹⁹), anlatıcının tutuklanma nedeni olarak devlet başkanı ve rejim hakkında olumsuz konuştuğu iddiası ve hapisten çıkmak istiyorsa başkana minnettarlığını belirten bir mektup yazmasının istenmesi gibi örnekler diktatör bir yönetim anlayışına işaret eder.

Diğer yandan hapishanede tutukluların namaz kılması yasaktır ve idama götürülen mahkumların ağızları tekbir getirememeleri için bağlanır. Öyle ki bir tutuklu hapishanede öldürülenlere “şehit” dediği için idam edilir.

Yukarıda zikredilen tüm bu örnekler okura bu baskıcı rejimin hangi ülkeye ait olduğuna dair doğrudan bir bilgi vermese de Orta Doğu’nun yakın siyasi tarihine dair ön bilgisi olan bir okur, anlatılanları birbirleriyle harmanlayarak olayların Suriye’de geçtiği varsayımında bulunabilir. Nitekim Suriye’nin işkenceleriyle meşhur Tedmur Hapishanesi **es-Sicnu’s-Sahrâvî (Çöl Hapishanesi)** olarak bilinir. Romanın dünyasına sadık kalmak amacıyla biz tahlil boyunca Tedmur yerine Çöl Hapishanesi ifadesini kullanmayı tercih ettik. Romandaki sosyalizm bahsi de okurun zihninde Sosyalist Baas Partisi ile yönetilen Suriye’yi doğrudan çağrıştıran bir veridir.

²¹⁸ Halife, **a.g.e.**, s. 299.

²¹⁹ **A.e.**, s. 193.

Bugünkü Suriye Cumhuriyeti Devleti'nin yakın siyasi tarihi araştırıldığında bu toprakların birçok işgale ve iktidar çatışmasına maruz kaldığı görülür. Sykes-Picot anlaşması uyarınca Fransa egemenliğine giren Suriye toprakları, tam bağımsızlığını 1946'da elde etmiştir.²²⁰ Devletleşme tecrübesi olmayan bağımsız Suriye'de, kurulduğu andan itibaren birçok darbe gerçekleştirilmiş, birçok siyasi parti kurulmuş ve asker kökenli siyasetçiler ülkenin yönetimini ele geçirmek için mücadele etmiştir. Sosyalizm diğer Arap ülkelerinde olduğu gibi Suriye'de de geniş taraftar bulmuş ve Suriye Komünist Partisi ile Baas Partisi ülkenin siyasi gidişatına yön veren önemli iki parti olmuştur. Adını Arapçada "diriliş" anlamına gelen kelimedenden alan Baas da sosyalist vizyona sahip bir parti olarak ortaya çıkmıştır.²²¹ Baas Partisi'nin önde gelenleri 1963'te yaptıkları askeri darbe ile iktidarı ele geçirmiş ve Baas "Suriye siyasetinde en güçlü aktör olarak yerini" almıştır.²²² Suriye'de günümüze kadar sürecek siyasi "istikrar"ın sağlanacağı darbeyi ise kendisi de Baas Partisi'nden olan Hâfız el-Esed gerçekleştirmiştir. 1970'te iktidarı ele geçiren el-Esed, 2000'de sağlık sorunları nedeniyle hayatını kaybetmiş ve aynı yıl yerine oğlu Beşşâr el-Esed geçmiştir.

Hâfız el-Esed, Baas'ın içindeki eski üyeleri ya tutuklatmış ya da sürgüne göndermiş ve hükümet makamlarına akrabalarını ve tanıdığı kimseleri getirerek iktidarını güçlendirmiştir. el-Esed eğitim sistemini de dönüştürmüş ve okullar Baas ideolojisinin aşılandığı öğrenim merkezleri haline gelmiştir.²²³ Suriye'de uzun yıllar sürecek bir istikrarın başlayacağı bu dönemde Alevi azınlığın oluşturduğu ordu, ülkedeki Baas Partisi muhaliflerini tasfiye etmeye başlamıştır. Bu durum Baas Partisi'nin iktidarı ele geçirdiği 1963'ten itibaren sistematikleşmiştir.²²⁴ Böyle bir sistemin sonucu olarak "*devlet boğucu, verimsiz ve baskıcı bir yapı*" haline gelmiştir.²²⁵

1928'de Mısır'da Hasan el-Bennâ öncülüğünde bir İslami cihat hareketi olarak kurulan Müslüman Kardeşler, Cumhurbaşkanı Cemal Abdunnâsır'ın yönetimiyle karşı

²²⁰ Shatlyk Amanov, "Suriye", **Modern Orta Doğu Siyasi Tarihi**, Haz. Hasan Öztürk, İstanbul, Bilgesam Yayınları, 2016, s. 104.

²²¹ Cleveland, **a.g.e.**, s. 360-363.

²²² Amanov, **a.g.e.**, s. 115.

²²³ Cleveland, **a.g.e.**, s. 447.

²²⁴ Amanov, **a.g.e.**, s.118.

²²⁵ Cleveland, **a.g.e.**, s. 447.

karşıya gelmesinin sonucunda 1954'te Mısır'da yasa dışı ilan edilmiştir.²²⁶ Müslüman Kardeşler'in Suriye şubesi de bu süreçte siyasi faaliyetlerini durdurmuştur. Müslüman Kardeşler, 1958'de kurulan Mısır ve Suriye'nin oluşturduğu Arap Birliği'nin 1961'de dağılmasını desteklemiş ve ara verdikleri siyasi faaliyetlerine tekrar başlamışlardır. *"1963'te Baas Partisi'nin tekrar iktidara gelmesinden sonra teşkilatla rejim arasında günümüze (2000) kadar süren bir sürtüşme"*²²⁷ ve *"partisinin laikleştirme eğilimlerine karşı İslami protesto patlamaları yaşanmaya"*²²⁸ başlamıştır. 26 Haziran 1980'de Hâfız el-Esed'e yönelik başarısızlıkla sonuçlanan bir suikast düzenlenmiş ve bu girişimin karşılığı olarak 5000 Müslüman Kardeşler üyesi tutuklanmış ve öldürülmüştür.²²⁹ Birçok rejim muhalifi grup bir araya gelerek "el-Cebhetu'l-İslâmiyye (İslam Cephesi)"yi kurmuştur. el-Esed iktidarı, İslam Cephesi'nin Suriye'nin 1982'de Hama şehrindeki ayaklanmasına öldürücü bir şiddetle karşılık vermiştir. Tarihe Hama Katliamı olarak geçen olayın halktaki karşılığı şu şekilde özetlenebilir: *"Hama'daki olaylar Suriye toplumunu korkudan ürpertmişti. Hafız Esad diğer muhtelif muhaliflerine, rejimin iktidarda kalmak için elindeki bütün gücü ne pahasına olsun kullanacağını göstermişti."*²³⁰

Görülen o ki Suriye'nin yakın siyasi tarihi ile romandan elde edilen belli başlı veriler örtüşmektedir. Suriye'de Baas Partisi ile Müslüman Kardeşler'in çatışması partinin iktidara gelmesiyle şiddetlenir ve bu çatışma el-Esed rejimi ile zirve yapar. Gerçeklerle romanın kurmaca dünyası arasında paralellik kurulmak istenirse cemaat mensuplarının tutuklanma, işkence görme ve öldürülme olaylarının 1980'li yıllarda yaşandığı söylenebilir. Diğer yandan romanın kahramanı anlatıcı Müslüman Kardeşler üyesi olmaktan tutuklansa da daha sonra öyle olmadığı anlaşılabilecek bu defa başka cemaat ya da örgütlere mensup olmakla, İsrail ve Amerika adına çalışmakla suçlanacaktır. Hem romandaki hem de gerçek hayattaki iktidar, yalnızca Müslüman Kardeşler'i değil, kendi otoritesine karşı potansiyel tehdit olarak gördüğü herkesi cezalandırarak toplumdaki aykırı sesleri sindirme politikası uygular. Nitekim Suriye

²²⁶ İbrâhim el-Beyyûmî Ganim, "İhvân-ı Müslimîn", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXI, İstanbul, 2000, s. 580-583.

²²⁷ Hilal Görgün, "İhvân-ı Müslimîn: Mısır Dışındaki İhvân-ı Müslimîn Hareketi: Suriye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXI, İstanbul, 2000, s. 583-586.

²²⁸ Cleveland, **a.g.e.**, s. 450.

²²⁹ Görgün, **a.g.m.**, s. 583-586.

²³⁰ Cleveland, **a.g.e.**, s. 451.

Cumhurbaşkanı Hâfız el-Esed, 1980’de Müslüman Kardeşler ile ilgili 49 sayılı kanunu ilan eder. Bu kanunun ilk maddesine göre Müslüman Kardeşler’e mensup olan herkes suçlu kabul edilecek ve idamla cezalandırılacaktır. Kanunun diğer maddeleri cemaat üyelerinin af durumları ile ilgilidir. Bu kanunun yayımlanmasından sonraki ilk bir ay içinde cemaatten ayrıldığını yazılı olarak beyan edenler aften yararlanabilecektir.²³¹ Romanın kahramanı da ancak yazılı beyan verdiği takdirde serbest bırakılır.

Dönemin Suriye iktidarının, muhalifleri sindirme politikaları arasında alıkoymak ve hapsetmek, ardından işkence uygulayarak tutukluları yıldırma vardır. Bu noktada romanda bahsi geçen ve Suriye’nin Tedmur şehrinde yer alan Çöl Hapishanesi karşımıza kritik bir mekân olarak çıkar. Daha önce de zikredildiği gibi Suriye’nin en meşhur hapishanelerinden olan ve işkence odalarıyla bilinen Tedmur Hapishanesi, çölde bulunması nedeniyle “Çöl Hapishanesi” olarak anılır. Humus şehrinin çöllerinde konumlanan Tedmur, henüz manda yönetimi altındayken Fransızlar tarafından askeri kışla olarak inşa edilir. Yetmişli yıllardan itibaren ise siyasi tutukluların alıkonulduğu ve işkence gördüğü bir hapishaneye dönüşür.²³² Tutuklular, hapishanenin çölün ortasında bulunması nedeniyle dış dünyadan tamamen koparılmıştır. Daha önce incelediğimiz diğer Hapishane Edebiyatı eserlerinde dikkat çeken husus, hapishanelerin şehrin içinde olması nedeniyle tutuklu ve mahkumların hayatın akışına şahit olarak demir parmaklıklar ardında yaşamaya devam etmek zorunda olmalarıydı. Bu defa ise mekâna bütünüyle bir yoksunluk hali hakimdir. Nitekim tutukluların çıkan kum fırtınasında bir gazete parçasına eriştiklerinde verdikleri tepkinin şiddeti, bu yoksunluk halinin insan üzerindeki etkisini gözler önüne serer.

3.1.3.Kişiler

- **Anlatıcı:** Romanın kahramanı anlatıcı, henüz günlüklere başlamadan okurun zihninde kendisi hakkında doğabilecek sorulara cevap verir. Hristiyan bir ailenin ateist oğludur. Fransa’ya altı yıl önce sinema eğitimi almak için gider, ancak artık tanıdığı,

²³¹ Ayrıntılı bilgi için bkz.: “el-Kânûn 49 li ‘Âm 1980 el-Mute‘allık bi İhvâni’l-Muslimîn” (Çevrim içi), <http://www.parliament.gov.sy/arabic/index.php?node=201&nid=6716&ref=tree&>, 04 Mayıs 2023.

²³² Amnesty International, “Syria: Torture, Despair and Humanization in Tadmur Military Prison”, (Çevrim içi), <https://www.amnesty.org/en/documents/mde24/014/2001/en/>, 04 Şubat 2023.

bildiği, çocukluğunu geçirdiği sokaklarda üretme arzusuna karşı koyamadığı için ülkesine dönme kararı alır. Anlatıcının sevgilisi Suzan, onun bu kararına endişeyle yaklaşır ve dikkatli olmasını tembihler.

Anlatıcı kendisini siyasetle uğraşmayan ve tüm dikkatini sinemaya veren biri olarak tanımlar. Bu yüzden ülkeye dönmesinden üç sene önce hakkında ülkesinin ve devlet başkanının aleyhine konuştuğunu iddia eden bir raporun hazırlanması, onun için çok şaşırtıcıdır.

Anlatıcı karakterinin en önemli özelliği yaşadığı zihinsel değişimdir. Romanın başındaki “etliye sütlüye karışmayan sıradan insan” profilinden, uğradığı haksızlık karşısında direnen ve baş kaldıran bir kişiye dönüşür. İçeride geçirdiği yılların ardından kendisini artık “görmüş geçirmiş biri”²³³ olarak tarif eder. Bu değişim işkence esnasındaki tavırlarında ve soruşturmacılara verdiği cevaplarda gözlemlenir, ancak en bariz örneği serbest kalması için devlet başkanına övgüler dizen ve kendisini bağışladığı için ona minnet duyduğunu yazan mektubu imzalamayı reddetmesidir. Özgürlüğünün bedeli olarak uğradığı haksızlığın ve şiddetin görmezden gelinmesine boyun eğmez.

Diğer yandan hapisneden çıktıktan sonra hayata ayak uydurmakta zorlanması da karakterin yıllar içindeki gelişimini gözlemlemek için önemlidir. Diğer insanlar ile arasında derin bir uçurum olduğunu hisseder. İnsanların beklentisini karşılayamamak onu öfkelenendirir: “*Rahat bırakın beni. Sizden hiçbir şey istemiyorum.*”²³⁴

Tanıdıkları tarafından evlenip yuva kurmaya teşvik edilse de aynı evin içinde ikinci bir kişiyle yaşama fikri anlatıcı için katlanılmaz bir düşüncedir: “*Evlilik mi? Aman Allah’ım! Yatağımı, yemeğimi, tuvaletimi, kokumu paylaşacağım bir insan... Bunu sadece düşünmek bile yoruyor, başımı döndürüyor.*”²³⁵

Hapishanede onu tehlikelerden koruyan kabuğunun bir ikincisini, dışarıda da edinir, ancak bu defa çekildiği bu kabuk bir hiçlikten meydana gelir:

²³³ Halife, a.g.e., s. 294.

²³⁴ A.e., s. 364.

²³⁵ A.e., s. 365.

“Çöl Hapishanesi’ndeki çift taraflı korkum tehlikelerden korunduğum kabuğumu yarattı. Burada -hapistekilerin özgürlük dedikleri dünyada- başka tür bir korku, bir bulantı, bir tiksinti var. Bunların hepsi daha sert, daha sağlam, daha karanlık başka bir kabuk meydana getirdi. Çünkü ilkinde daha iyisi için bir umut vardı. Bu kabuktaysa bir şey yok, hiçlikten başka!”²³⁶

- **Doktorlar:** Roman boyunca tutuklu ve mahkûmlar arasındaki doktorlar ön plana çıkarlar. Bu doktorlardan özellikle ikisi anlatıcının hayatında önemli yer edinir: Zâhî ve Nesîm. Anlatıcı hapishaneye girdiğinde gördüğü işkence ile yaklaşık altı ay revirde kalır ve bu süre zarfında kendisi ile Doktor Zâhî ilgilenir. Koğuşa döndükten sonra da anlatıcı eski sağlığına kavuşana dek onunla ilgilenir. Bu nedenle Zâhî’nin tüm hapishaneyi kuşatan bir salgın hastalıktan yaşamını yitirmesi, anlatıcıda yıkıcı bir etki bırakır.

Anlatıcının Çöl Hapishanesi’nde geçirmekte olduğu günlerin gidişatını değiştiren ve mutlak yalnızlık haline son veren bir karakter olması nedeniyle Doktor Nesîm, roman için kritik bir değerdedir. Nesîm de Fransa’da eğitim görmüştür. Anlatıcı ile Nesîm Fransızca konuşarak iletişim kurar ve anlatıcı, bu durumun Fransa’daki yaşantısını hatırlattığı için keyiften başını döndürdüğünü söyler. Nesîm’in din ile ilişkisi yalnızca Ramazan ayında oruç tutup namaz kılmaktan ibarettir. Ne siyasetle ne de herhangi bir cemaatle ilişkisi vardır, ancak polis tarafından aranan aşırı sağcı abisi yüzünden o da anlatıcı gibi asılsız suçlamalarla tutuklanır. Ailesinin zoruyla tıp okuyan Nesîm, aynı zamanda resim ve şiirle ilgilenir. Anlatıcı onu “hassas kalpli” diye niteler. Gerçekten de Nesîm yaşanan bir idam hadisesinin ardından kendini kaybeder ve ancak psikolojik ilaçlar kullanarak iletişim kurulabilir hale gelir. Anlatıcı hapishanedeki tek arkadaşının içine kapanarak günden güne yok olup gittiğini söyler, artık çoğu zaman konuşmaz olmuşlardır. Serbest bırakılmalarının ardından ikisi de hapishanede yaşadıkları ve şahit olduklarını hayatın içine konumlandırıamaz ve topluma uyum sağlayamaz. Nitekim Nesîm, bu çıkmazı trajik bir şekilde nihayete erdirir ve anlatıcının gözü önünde kendini evinin binasından atarak yaşamına son verir.

- **Fedailer:** Gücü kuvveti yerinde, yapılı ve fiziksel acı eşiği yüksek bir grup tutuklu ve mahkûmdan oluşan fedailer, yaşlı ve hastaların yerine işkence gören ya da gardiyanların keyiflerince verdikleri cezaları üstlenen gönüllülerdir. Öyle ki anlatıcıyı

²³⁶ Halife, a.g.e., s. 380.

sevmemelerine ve kafir olarak görmelerine rağmen bir defasında onun yerine işkence görmek için kendilerini gardiyanların önüne atarlar.

- **Soruşturmacılar:** Roman boyunca anlatıcı, on üç yılı aşkın bir süre boyunca bulunduğu dört hapisane ve götürüldüğü güvenlik merkezinde birçok soruşturmacı tarafından sorgulanır. Bu soruşturmacıların ortak özelliği gerçeği öğrenmek gibi bir amaçlarının olmamasıdır. Çoğu, anlatıcıyı onun kim olduğunu dahi bilmeden sorgular ve istediği cevapları alamadığında cellatlara talimat vererek işkence uygulatır. Soruşturmacıların nihai hedefi, amirlerine tatmin edici cevaplar götürebilmektir. Bu cevaplar arasında, tutuklunun hangi parti, cemaat ya da örgüt üyesi veya hangi ülkenin ajanı olduklarını itiraf etmeleri vardır. Anlatıcı, Çöl Hapishanesi'nden sonra nakledildiği ancak hangi birime ait olduğunu bilmediği bir hapisanede, oradaki tutuklulardan ülkede başkana bağlı birçok güvenlik birimi oluşturulduğunu ve her birinin diğeriyle “terörist”leri tespit etme konusunda yarış halinde olduğunu öğrenir. Öyle ki, bir soruşturmacı anlatıcıyı sorguladıktan sonra onu başka bir birime aktaracağını, ama kendisine itiraf etmediklerini onların sorgusu altında itiraf ederse anlatıcının peşini bırakmayacağını söyleyerek tehdit eder.

- **Gardiyanlar:** Çoğunluğunu askerlik görevini yerine getirenlerin oluşturduğu hapisane gardiyanları, romanda ön planda olan karakterler değildir. Göründükleri zaman ise okurun karşısına sert, merhametsiz ve acı çektirmekten haz duyan karakterler olarak çıkarlar. Örneğin, bir gardiyan öldürdüğü bir fareyi rastgele seçtiği bir tutukluya yedirir. Diğer yandan gardiyanların hakaret ve küfürleri de onların karakteristik özelliklerindedir. Anlatıcı, gardiyanların özellikle anne, kız kardeş ve eş üzerinden hakaret etmelerini sorgular:

“Kendi kendime sorguluyordum: Bu yalnızca bir eğlence mi, yoksa bir yöntem mi? Bu konuya odaklanmalarındaki motivasyonları cinselliğin çıkmazı ve gardiyanların sahip oldukları gücü mahpuslar üzerinde kullanarak bastırmaya çalıştıkları doğruluk mu? Yoksa kadın aracılığıyla insanı yıkmak ve aşağılamak için çalışılmış bir yöntem mi?”²³⁷

²³⁷ Halife, a.g.e., s. 91.

- **Hapishane Müdürleri:** Anlatıcı roman boyunca iki hapishane müdüründen bahseder. İlki otuzlu yaşlarda, sarışın bir gençtir. Anlatıcı onun kendisine güveni olmadan ve gergin bir şekilde konuşan biri olduğunu söyler. Ancak bu bilginin hemen ardından müdürün tehditler savurduğu tutukluların üzerine ateş açılması emrini verdiği ve bu toplu katliam neticesinde on dört tutuklunun yaşamını yitirdiğini anlatır. Bu eylemin amacı içerideki ve dışarıdaki muhaliflere gözdağı vermektir.

Uzun boylu ve kırklarında olan diğer müdürün davranışları ise nispeten daha anlayışlı ve samimidir.

- **Anlatıcının Dayısı:** Bir kurtarıcı rolünde olan dayı karakteri farklı bir çatışmayı gündeme getirir, ancak anlatıcı romanda bunun üzerinde durmaz. Öyle ki anlatıcının dayısı, onun reddettiği sınırsız ve sorgulanamaz bir güce sahip iktidarın parçasıdır ve bu güç sayesinde onu hapishaneden çıkarır. Anlatıcı içerideyken dayısı bakan olmuş, devlet başkanı ile ilişkilerini geliştirmiş ve yeğeninin dosyasını bizzat başkanın kendisine sunabilmiştir.

3.1.4.Zaman

Günlük şeklinde yazılan bu roman için zaman, metnin yapı taşıdır. Roman on dört yılı aşkın bir süreyi kapsar. Bu sürenin yaklaşık on iki yılı Çöl Hapishanesi'nde geçer, ardından anlatıcının bir yıl kadar süren güvenlik birimlerinin hapishaneleri arasında gidip geldiği bir dönem vardır. Anlatıcı özgür kaldığı anı şöyle ifade eder: *“Nihayet... Artık özgürüm. Yolcusu olduğum uçağın başkent havaalanına varmasından bu yana on üç yıl, üç ay, üç gün geçti.”*²³⁸

Serbest kalmasının ardından kaleme aldığı günlükler ise bir yıllık zaman dilimine aittir. *“Şimdi, işte tam bir yıl geçti. Herhangi bir şey yapma arzum hiç yok.”*²³⁹

Daha önce de zikredildiği üzere günlükler, söz konusu on dört yılda günü gününe yazılmaz. Anlatıcının hapishane tecrübesini özetleyen ve önemli olaylara dikkat çeken günler kaleme alınır.

²³⁸ Halife, a.g.e., s. 343.

²³⁹ A.e., s. 383.

3.1.5. Mekân

Bu roman boyunca okurun karşısına çeşitli mekanlar çıkar, ancak romanın ana mekânı Çöl Hapishanesi'dir. Nitekim anlatıcı on iki yılından biraz fazlasını burada geçirir, bu nedenle hapishaneye, özellikle de kaldığı koğuşa dair ayrıntılar oldukça fazladır.

Anlatıcı Çöl Hapishanesi'nden önce üç gün istihbarat biriminin başkentteki hapishanesinde tutulur. Yine bir kez daha, serbest bırakılmadan hemen önce son bir sorgulama için buraya getirilir. Burası şehir merkezindedir ve çocukluğunun geçtiği aile evine çok yakın bir konumdadır. Anlatıcı, Çöl Hapishanesi'nden buraya nakledilirken caddelerin tanıdık gelmeye başlamasıyla geçmiş anılarını düşünür. Diğer yandan çölün ıssızlığından şehrin kargaşasına geçiş, ruh halini sarsar.

“Araba trafik ışıklarında durdu. İnsanlara bakıyorum. Yüzlerini okuyorum. Bu kayıtsızlık da neyin nesi? Acaba aralarından herhangi biri Çöl Hapishanesi'nde neler olup bittiğini biliyor mu? Acaba kaç önemliydi? Siyasetçilerin hakkında konuştuğu halk bu mu? Dillerinden düşürmedikleri, göklere çıkardıkları, ilahlaştırdıkları? Ama, bu yüce halkın ülkede yaşananları bilmemesi makul mü? Eğer bilmiyorlarsa, bu bir felaket. Yok, eğer bilip de bunu değiştirmek için bir şey yapmadılarsa, bu daha büyük bir felaket.”²⁴⁰

Hapishane bir mekân olarak kendi başına tecrit halidir. Romandaki Çöl Hapishanesi ise sakinlerine herhangi bir insani etkileşimi sağlamamak üzere kurgulanmış bir mekandır. Kuş uçmaz, kervan geçmez, şehir merkezine yüzlerce kilometre ötede bir alanda yer alır. Anlatıcı henüz günlüklerine başlamadan önce okura bu hapishanenin genel bir krokisini çizer.

“Çöl Hapishanesi'nde yazmak için ne bir kâğıt ne de bir kalem bulunur. Sıfır avlusunun yanı sıra yedi avlusu; otuz yedi koğuşı ile numaralandırılmamış birçok koğuşı, beşinci avludaki Fransız usulü hücreleri olan; belli aralıklarla duvarları arasında on binlerce mahpusu barındıran bu kocaman hapishanede, ülkedeki en çok üniversite mezununu barındıran bu hapishanede mahpuslar -bazısı yirmi yıldan fazla geçirmiştir- ne bir kâğıt ne bir kalem görmüştür.”²⁴¹

²⁴⁰ Halife, a.g.e., s. 279.

²⁴¹ A.e., s. 9.

Roman boyunca okur, anlatıcının aktardığı olaylar aracılığıyla hapishanenin ve koğuşun fiziki özelliklerine dair tasvirleri ayırt eder, ancak anlatıcı bu mekanları yer yer doğrudan da tarif eder.

Romanın düğümünün çözülmeye başladığı sayfalarda anlatıcı ve romanın dünyası için önemli bir mekân olan es-Sicnu'l-Cebelî (Dağ Hapishanesi) ortaya çıkar. Anlatıcı buraya Çöl Hapishanesi'nden çıktıktan sonra tutulduğu üç farklı güvenlik biriminin hücrelerinden getirilir. Dağ Hapishanesi'nin şartları daha önce kaldığı hapishanelerle kıyaslandığında oldukça iyidir. Nitekim anlatıcıya koğuş sakinleri tarafından şimdiye kadar görmediği şefkat ve anlayış dolu bir ilgi gösterilir. Yeni kıyafetler ve sabun verip yıkanmasına müsaade ederler. Tüm bunların ardından anlatıcının sorduğu soru dikkate değerdir: “Cennet mi burası?”²⁴²

Bu başlığı sonlandırmadan önce anlatıcının Fransa'dan özlem ve hevesle dönmek istediği için ayrıldığı evinden bahsetmek gerekir. Ev son kertede, anlatıcı gibi bir geçmişe sahip bir karakter için farklı boyutlarda anlamlar ifade eder. Bunlardan belki de en önemlisi yaralarını sarabileceği bir mekân olmasıdır. Ancak anlatıcı serbest bırakılıp da evine döndüğünde annesi ve babasının vefat ettiğini öğrenir. Evde kimse olmadığı için bir süre kapının önünde bekler. Kapıda kalmıştır. Bir müddet sonra abisinin kızı Lina'nın kocası gelir ve ondan olan biteni öğrenir. Ev artık o ev değildir. Anlatıcının serbest kaldığını öğrenen eş dost ona artık temiz sayfa açması, ileriye bakması gerektiğini tavsiye eder. Ancak anlatıcı kendisi için bir gelecek göremez. Hapishane, etrafındaki insanlarla kendisi arasında kalın duvarlar örmüştür.

3.1.6. Anlatım Biçimi

Anlatıcı romanını günlük şeklinde yazsa da, daha önce de bahsettiğimiz gibi bu günlükleri hapishanede kaleme almaz. Yaşadıklarını günbegün zihnine kaydeder ve yıllar içerisinde bu becerisini geliştirir. Serbest bırakıldığında hapishane tecrübesini yazmaya başlar. Roman boyunca geçmişte yaşadığı olaylardan bahsetmesinin yanı sıra içinde yaşadığı ana dair duygu ve düşüncelerini parantezler içinde dile getirir.

Romanın dili fasihtir, ancak birçok Hapishane Edebiyatı kurmacasında olduğu gibi karakterler arasındaki diyaloglar yerel lehçe ile kaleme alınır. Bu durumun bir

²⁴² Halife, a.g.e., s. 326.

istisnası Ebu'l-Ka'ka' isimli karakterde yaşanır. Bir dini cemaat lideri olan bu karakter herkesle fasih Arapça konuşmayı tercih eder. Öyle ki anlatıcı, onunla yaşadığı bir problem neticesinde kendisini koğuş önünde ifade etmeye çalışırken gayriihtiyari fasih konuşmaya başladığını fark ederek bu haline şaşırır.

Romanın anlatım biçimine dair dikkat çeken diğer bir husus, anlatıcının gerek kendi söylemlerinde gerek diğer karakterlerin konuşmalarında **sarkastik** bir dil kullanmayı tercih etmesidir. Anlatıcı böylece romanın tahliline başlamadan önce zikrettiğimiz metnin tonundaki agresifliği pekiştirir.

3.2. Haşim Garâyibe'nin el-Kıttu'l-lezî 'Allemani't-Tayarân İsimli Romanı

“Ben neden buradayım da siz oradasınız?”²⁴³

Türkçeye **Bana Uçmayı Öğreten Kedi** olarak çevrilebilecek bu roman, Arap Hapishane Edebiyatı içerisinde hapishane yaşantısını anlatan eserler arasına dahil edilir, ancak olayların geçtiği mekân siyasi bir hapishane değildir. Yine de yazar Haşim Garâyibe²⁴⁴ siyasi bir mahkûm olan kahraman aracılığıyla Ürdün iktidarının muhalifleri nasıl sindirdiğini ve hapishane şartlarını kurmaca yoluyla mercek altına alır. Bir kurgu ürünü olmasına rağmen romanın gerçeklerle nasıl ve ne kadar örtüştüğünü “Romanın Siyasi İzlekleri” alt başlığında ele alacağız.

İlk olarak 2011 yılında Ürdün’de Fadâât li’n-Neşr ve’t-Tevzî‘ tarafından yayımlanan romanın olayları 1977 yılında geçer. Ancak her ne kadar doğrudan söylenmese de verilen parçalar birleştirildiğinde romandaki zaman diliminin 1978’e kadar uzandığı söylenebilir. Yazar romanın bir bölümünde kendini doğrudan metne dahil ederek okurun okumakta olduğu sayfaları otuz üç yıl önce yazdığını söyler. Buradan hareketle yazarın konuştuğu zamanın 2010’lu yıllar olduğu çıkarılabilir.

²⁴³ Garâyibe, a.g.e., s. 32.

²⁴⁴ 1953’te Ürdün’ün İrbid şehrinde doğan Haşim Garâyibe, ilk ve ortaöğretimini burada aldıktan sonra 1970’te Bağdat Üniversitesi’ne girmiş ve 1974’te Dış Teknisyeni olarak mezun olmuştur. İrbid gibi küçük ve imkanları kısıtlı bir şehirden çıkıp bir metropol olan Bağdat’ta yaşamak Garâyibe’nin kültürel ve politik bilincini geliştirmiştir. Orada Irak Sosyalist Partisi ile tanışmış ve öğrencilik yılları boyunca partide aktif görev almıştır. Mezuniyetinin ardından Ürdün’e dönen ve memleketi İrbid’de yeni açılan Yermük Üniversitesi’ne 1976’da sosyalizm propagandası yapmak için kaydolan yazar, ertesi yıl aynı nedenle tutuklanarak on yıl hapis cezasına mahkûm edilmiş, ancak 1985’te çıkan genel af ile serbest kalmıştır. Annesi ve dedesinin anlattığı hikayelerle büyüyen ve kitaplarla küçük yaşta tanışan yazar, ilk öyküsünü Bağdat’ta öğrenciyken yayımlamıştır. Ürdün’e döndüğünde çeşitli yerel gazete ve dergilerde düzenli olarak öyküleri ve makaleleri yayımlanmıştır. Amman Hapishanesi’nin geniş bir skalaya sahip kütüphanesinde -ancak kendi siyasi görüşlerine yönelik kitaplar yasaktır- vaktini geçirdiğini ve her ne kadar zorlu olsa da hapishanede kendini çok geliştirdiğini söyleyen Garâyibe, içeride de yazmayı sürdürmüştür. Öyle ki hapishanede üç tiyatro oyunu yazmış ve onları **Selâsu Mesrahiyyât Urduniyye (Üç Ürdün Oyunu)** başlığıyla derleyerek yayımlamıştır. Yazıyla bağımlı hiçbir şartta koparmamış ve öğrenci yurtları, hapishane ya da çalıştığı laboratuvarlar gibi birbirinden farklı atmosfere sahip birçok mekânda yazmayı hep sürdürmüştür. Haşim Garâyibe kendi zamanında sosyalizmin iyi ideallerle hareket ettiğine, kendisinin de bu ideallere inanarak öncelikle kendini ifade edebilmek, ardından insanlara faydalı olabilmek amacıyla yazdığını, ancak aşırı solun gerçek devrimci hareketlerin önünü kestiğine hala inanmaktadır. Kitapları başta İngilizce olmak üzere çeşitli dillere çevrilen yazarın kurmaca ve kurmaca dışı birçok eseri bulunmaktadır. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: “el-Edîb Hâşim Garâyibe: Hikâyeti”, el-Urdun el-Yevm, (Çevrim içi), https://www.youtube.com/watch?v=5_yu9PWl4S4, 20 Kasım 2022.

Hatta yazarın romanı hapishanede yazmaya başladığı düşünülürse kitabın yayın tarihi olan 2011 yılından bahsettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim yazar Haşim Garâyibe de romanın kahramanı ‘İmâd ile aynı yıllarda hüküm giymiş ve hapishanede birçok kitap kaleme almıştır. Garâyibe’nin, romanın otobiyografik bir eser olduğunu ilk ağızdan dile getirmesine ihtiyaç duyulmadan bu çıkarım yukarıdaki bilgiler ışığında rahatlıkla yapılabilir.

Kurguyla gerçeğin iç içe geçtiği romanda üç farklı sesin varlığından söz edilebilir. Bunlar; ilahi bakış açısıyla olayları aktaran anlatıcı, yalnızca tek bir bölümde kendini açık eden yazarın kendisi ve monologlarıyla roman kahramanı ‘İmâd’dır.²⁴⁵

Henüz Türkçe çevirisi bulunmayan roman, İngilizceye 2017’de Michigan State University Press tarafından **The Cat Who Taught Me How to Fly** adı ve **An Arab Prison Novel** alt başlığıyla çevrilmiştir.

Romanın isminde yer alan “Kedi” kelimesi, ‘İmâd’ın hapishanedeki yakın arkadaşlarından birini temsil eder. Öyle ki o çevikliği ve maceraperest karakteri nedeniyle kediye benzetilmiş ve bu lakapla anılır hale gelmiştir. Hapishanenin gizli açık her yerini bilen ve hapishaneden kaçıp tekrar kendi iradesiyle geri dönmeyi alışkanlık haline getiren Kedi’nin özgürlük bağlamında uçuş eylemiyle ‘İmâd’ı neden ve nasıl etkilediğini tahlilimizin “Karakterler” alt başlığında ele alacağız.

3.2.1. Romanın Özeti

Toplam yirmi bir farklı başlıktan oluşan bu roman, konuya doğrudan kahramanın hapishanede gördüğü işkenceden bahsederek başlar ve böylece okura ileriki sayfalarda ele alacağı meselenin ciddiyetini hissettirir. Komünist olan roman kahramanı ‘İmâd, tehlikeli bulunan siyasi düşünceleri ve eylemleri nedeniyle tutuklanır ve üç ay Ürdün istihbaratına ait tutukevinde kalır. Romanın farklı bölümlerinde bu süre zarfında işkence gördüğüne dair birçok ifade bulunur.

²⁴⁵ Cemâl Mukâbile, “el-Kıttu’l-lezî ‘Allemenî’t-Tayarân li Hâşim Garâyibe: Mezîc beyne’r-Rivâye ve’s-Sîre Zâtiyye ve’l-Muzekkerât”, (Çevrim içi), <https://alrai.com/article/485102/%D9%85%D9%84%D8%A7%D8%AD%D9%82/%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%B7-%D8%A7%D9%84%D8%B0%D9%8A-%D8%B9%D9%84%D9%85%D9%86%D9%8A-%D8%A7%D9%84%D8%B7%D9%8A%D8%B1%D8%A7%D9%86-%D9%84%D9%87%D8%A7%D8%B4%D9%85-%D8%BA%D8%B1%D8%A7%D9%8A%D8%A8%D8%A9>, 22 Kasım 2022.

Tutukevinin ardından amca oğlu ‘Assaf’ın da hırsızlık suçundan yattığı İrbid Hapishanesi’ne nakledilir. ‘İmâd, siyasi hapishanede olmamasına rağmen -koşu arkadaşlarının çoğu hırsızlıktan içeridedir- ‘Assaf sayesinde mahkumlarla çabuk kaynaşır. Öyle ki okur, ilerleyen sayfalarda hapishane müdürünün ‘İmâd’ı başkent Amman’daki siyasi mahkumların tutulduğu hapishaneye naklettirmek yerine özellikle İrbid’de tuttuğunu öğrenir. Zira iki kuzenin paşa olan amcaları İrbid’de nüfuzlu biridir ve yeğenlerinin ona yakın tutulması müdür için stratejik bir hamledir.

‘İmâd hapishaneye nakledildiği gibi müdürün yanına çağrılır. Müdür ondan Ürdün kralına saygısını sunan ve artık komünist düşünceleri reddettiğini belirten bir dilekçe yazmasını ister. Bunu henüz mahkemeye çıkmadan yaparsa askeri mahkemeye sevk edilmeyeceğini ve ceza indirimi elde edebileceğini söyler. ‘İmâd, müdürün bu teklifini babacan tavrına bağlasa da -çünkü siyasi bir tutuklunun daha az yatmasını sağlamaya çalışmasından bir çıkarı olmayacaktır- böyle bir dilekçenin altına imza atmayı kesinlikle reddeder. Müdür bu net tavrın ardından onu son kez ikna etmeye çalışır:

“– Öyleyse mahkemeye çıkacaksın.

- ...

- Hem de askeri mahkemeye...

- ...

- Ne temyiz ne de istinaf hakkın olacak...

- ...²⁴⁶

Hapishanede mahkumlar arasında hiyerarşik bir düzen vardır. En üst kademede ‘Afş grubu bulunur. Arapçada ev eşyası ya da mobilya anlamına gelen kelime, bu grubun ayrıcalıklı olarak hapishane dışından yatak döşek ve kapacak gibi eşyalara sahip olmalarına atıf yapar. Ayrıca hapishane idaresi ile araları iyidir. İkinci sırada Nevâtîr, yani gözcüler vardır. Bunlar gizli işler için köşebaşlarını tutarak gözcülük yaparlar. Üçüncü kademede mali destekleri olan en-Nuzelâ’ (mahpuslar) yer alır. ez-Zakrat isimli dördüncü grup ise birbirine yapışık bir şekilde sırt sırta uyuyan, sabahları ilk uyanan, akşam yemeğinden sonra ise hemen yatan tutuklulardır. Piramidin en aşağı katında büyükelçi lakaplı grup bulunur. Ne hapishane içinde ne de dışında kendilerine

²⁴⁶ Garâyibe, a.g.e., s. 18.

ait yerleri vardır. Onlara bu göçebelik nedeniyle büyükelçi denir. ‘İmâd ise amca oğlu ‘Assâf sayesinde doğrudan üçüncü sınıf mahkumların arasına dahil olur.

Sosyal adalet, ifade ve değişim özgürlüğü, Arap birliği ve özgür Filistin’e inanan ‘İmâd, hapishane yaşamına alışmaya başladıkça kendini sık sık geçmişini düşünürken bulur. Üniversite yılları ve ardından stajyer gazeteci olarak çalıştığı Sabah gazetesinde geçirdiği zamanları şöyle yâd eder:

“Gündüz düşleri onu hocalarıyla, sınıf arkadaşlarıyla geçirdiği derslere götürdü. es-Sabah gazetesindeki genç gazetecilerin Suriye ordusunun Lübnan İç Savaşı’na müdahale edip etmemesi gerektiğini tartıştığı gece mesailerini, o günün gazetesinin ilk örneği matbaadan gelene kadar içtikleri kahve ve sigaraları hatırladı. Gazetenin matbaa makinesinden kalma sıcaklığı gençleri her defasında sevindiriyor ve heyecanla gazetede yazılı isimlerini arıyorlardı. Günün ilk ışıklarıyla Hâşim Lokantası’nda humus, fül ve felâfel yiyip çay içtikleri şehir merkezine yollanıyor ve uyanmakta olan şehrin ayrıntılarını gözlemlene becerilerini sergiliyorlardı.”²⁴⁷

Şimdiye kadar hapishane ile ilgili okuduğu hiçbir kitabın kendisinin içinde bulunduğu şartları anlatmadığını ve onu buraya hazırlamadığını söyleyen ‘İmâd, tüm muhalifliğine rağmen içsel muhasebeye yenik düşer.

“Şu an, burada, özgürlük, bağımsızlık ve Filistin’in kurtuluşu gibi o büyük idealler aklına gelmiyordu. Dünyayı değiştirmede onun da etkin bir rol aldığı ve özgür insanlarla her yerde onu bir araya getiren insani projenin bir parçası olduğu hissi zayıflıyor ve sadece mahkumların hallerine acılamakla yetiniyordu.”²⁴⁸

‘İmâd direnişin ve devrimin demir parmaklıklar ardında geçerli olmadığını, hayatın tüm neşesinin dışarıda olduğunu ve yaşamını heba ettiğini düşünerek vehme düştüğü anlar yaşar. Dışarının idealleri içeriye yabancı kalır. Onun gibi davasına inanan bir insanın sorduğu şu soru, hapishanenin yıkıcılığı üzerine iyi bir örnektir: “Neden siz oradasınız da ben buradayım?”²⁴⁹

Ne var ki ‘İmâd bu içsel mücadelelerini kendisinden başkasına göstermez ve otoriteye karşı her türlü direniş fırsatını kullanır. 26 Nisan 1977’de ilk mahkemesi

²⁴⁷ Garâyibe, a.g.e., s. 31.

²⁴⁸ A.e., s. 31.

²⁴⁹ A.e., s. 32.

görülür. Hâkim mahkeme salonuna girdiğinde, ayağa kalkmayı reddeder. Bu protestosu karşısında tüm mahkeme dehşete düşer. Tutukluya ayağa kalkması emredilir, öyle ki hâkim salondan çıkıp tekrar girerek az önceki sahne hiç yaşanmamış gibi yapar. Ancak ‘İmâd ayağa kalkmamakta diretir. Çare ‘İmâd’ı mahkeme salonundan çıkartmakta bulunur. Gıyabında davası görülür, ardından tekrar içeriye alınır. Kendisine suçlu olup olmadığı sorulur. Suçsuz olduğunu söyler. Ancak mahkeme ‘İmâd’ı on yıl hapse mahkûm eder. Bir tutuklu olarak çıktığı hapishaneyeye mahkûm olarak geri döner.

Bağımsızlık Bayramı²⁵⁰ nedeniyle Ürdün kralı genel af ilan eder, ancak ‘İmâd’ın mahkumiyeti af kapsamında değildir. Birçoğu hırsızlıktan hüküm giyenlerin salıverilmesiyle hapishane iyice boşalır. ‘İmâd, müdürün bahsettiği dilekçeyi daha sık düşünmeye başlar ve genel affın değiştirdiği hapishane atmosferiyle dilekçeyi müdürün söylediği şekilde yazarak altına imzasını atar, ancak her gün kendine çeşitli bahaneler öne sürerek dilekçeyi idareye teslim etmeyi erteler.

‘İmâd, hapishane şartlarını protesto etmek amacıyla akşam ezanına kadar hapishane avlusunda oturma eylemi gerçekleştirir. Diğer tutukluların da ‘İmâd’a destek vermesiyle hapishane idaresi eyleme müdahale etmez. Akşam ezanıyla eylemciler koğuşlarına dönerler. ‘İmâd’ın başını çektiği böylesi kitlesel bir eylemin cezası ertesi sabah kesilir. O ve beraberindekiler hapishanenin bodrum katına kapatılarak iki gece orada tutulurlar. Bu süre zarfında hapishane yönetiminde ve koğuşlarda köklü değişimler yaşanır. Hapishane müdürü, tutuklulardan sorumlu başgardıyan ve koğuşlardan sorumlu tutukluların yerine yenileri getirilir. Belki de bu yeniliklerin en önemlisi hapishanenin adının değişmesidir. “İrbid Hapishanesi” tabelası yerine “Ürdün Haşimî Krallığı-Genel Güvenlik Müdürlüğü- Islah ve Rehabilitasyon Merkezleri Müdürlüğü-İrbid Islah ve Rehabilitasyon Merkezi” tabelası asılır.

²⁵⁰ 25 Mayıs 1946 tarihinde Britanya’dan bağımsızlığını kazanan Ürdün’de, her yıl 25 Mayıs ‘İdu’l-İstiklâl (Bağımsızlık Bayramı) olarak kutlanır. Ürdün tarihi ve Bağımsızlık Bayramı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Cengiz Tomar, “Ürdün: Tarih”, **DİA**, İstanbul, 2012, C. XXXXII, s. 354-356; “‘İdu İstiklâlî’l-Memleketi Râye Haffâka Yezhû ve Yefharu bihâ’l-Urduniyyûn”, **Vekâletu’l-Enbâi’l-Urduniyye**, (Çevrim içi), https://petra.gov.jo/Include/InnerPage.jsp?ID=2119000&lang=ar&name=archived_news, 22 Kasım 2022.

‘İmâd’ın da koğuşı değişir. Dâru’l-Beyzâ’ denilen koğuşa nakledilen ‘İmâd, siyasi mahkûm olması nedeniyle burada tutuklular tarafından kabul görmez. Bu dışlanmaya daha fazla tahammül edemeyeceği için eski koğuşuna gönderilmediği takdirde daha önce yazıp imzaladığı dilekçeyi artık teslim edebileceğini düşünür. Ne var ki burada tutukluların elit kısmını oluşturan ‘Afş grubunun yaşantısına alışmaya başlar. Nitekim artık evinden gelen yün yatağı, yorganı ve yastığı vardır.

Tam ‘İmâd’ın direniş ile kanıksama arasında mekik dokuduğu bu noktada anlatıcı, yani yazar Haşim Garâyibe kendini açık ederek metne dahil olur ve kahramanının içinde bulunduğu durumu değerlendirir. Söze “*Ben anlatıcı Haşim Garâyibe...*”²⁵¹ diyerek başlar, bu romanı otuz üç sene önce yazdığını söyler ve ‘İmâd’ın geçmişi ile ilgili bilgiler verir. Buna göre ‘İmâd, tutuklanmasından bir buçuk yıl önce üniversitede öğrenci birliği kurmaya çalışırken komünizmle tanışır. Yazar, ‘İmâd’ın şimdi ve burada tüm düşünceleri pusluyken bile otoriteye “hayır” demekte diretmesinin sebebi nedir diye sorar. Dilekçeyi vermeyerek direnme hakkını muhafaza etmeye mi çalışır? Yazarın doğrudan yönelttiği bu retorik sorular, okura ‘İmâd’a yönelik düşüncelerini tekrar tekrar sorgulatır.

‘İmâd’ın hapishanedeki yaşantısı bir görüşme günü Mühendis lakaplı koğuş arkadaşının kızı olan Mahâ’ya aşık olmasıyla değişir. Zaman algısı bozulan ‘İmâd için geceler uzar, gündüzler ise kurduğu hayallerle genişler. Artık dışarıya dair özlemlerinin arasına Mahâ’ya duyduğu aşk da eklenmiştir. ‘İmâd, Mahâ’nın üniversitesinde tanınan bir yüzdür. Öyle ki ‘İmâd’ın özgürlüğüne kavuşması için öğrenci protestoları dahi yapılmıştır. Mahâ’nın ‘İmâd’a duyduğu hayranlık günden güne aşka dönüşür.

Mahâ’nın babası Mühendis’in serbest kaldığı gün, ‘İmâd’a verdiği mektupta ilginç gerçekler ortaya çıkar. Mühendis mektubunda ‘İmâd’ın ayaklanmadan sonra geldiği Dâru’l-Beyzâ’ koğuşunu olumlu yönde değiştirdiğinden, hapishaneyi konuştuğu konularla ve düşünceleriyle daha anlamlı bir yer haline getirdiğinden bahseder. Siyasi duruşu ve devrimci hareketleri nedeniyle dışlanan ve alaya maruz kalan ‘İmâd için bu itiraf şaşırtıcıdır. Diğer yandan Mühendis önemli bir gerçeği daha açık eder:

²⁵¹ Garâyibe, a.g.e., s. 104.

“Senin yaşındayken ben de hevesli bir komünisttim ‘İmâd. Moskova’da mühendislik okurken Sosyalist Partisi’ne, Sovyetler Birliği’ne, eşitlik ve sosyalist ideallere sıkı sıkıya bağlıydım. Ürdün’e dönünce partiyi bırakıp ben de modaya uydum. Önceden içinde bulunduğum durumla alay edecek hiçbir fırsatı kaçırmıyordum. Usta bir eleştirmen olduğumdan değil, geçmiş yakamı bırakmadığından. (...)
Kendi ruhuna bir kere ihanet eden bir daha hiçbir şeye inanamaz. Sen sen ol, ruhuna ihanet etme oğlum.”²⁵²

Mahâ’nın da “yoldaş”ların arasına dahil olmasıyla ‘İmâd, daha önce hissetmediği türde bir endişeye gark olur. Mahâ’nın zarar görmemesi, davasına sahip çıkmasından daha önemlidir. Yaşadığı bu kaygı ona, istihbarat sorgusu altında gördüğü işkenceleri hatırlatır.

‘İmâd bir süre Mahâ’dan haber alamaz. Bu durumun nedenini ziyaretine gelen yoldaşlarından öğrenir: Parti, Mahâ’nın ‘İmâd ile görüşmesini yasaklamıştır. Mahâ’nın babası ise ailesiyle birlikte Amerika’ya yerleşme kararı alır. Mahâ’nın ülkeden gitmeden önce son bir kez ‘İmâd’ın ziyaretine gelmesi, gelecekte bir gün bir araya gelebileceklerine dair umudunu besler. Bu olaydan sonra ‘İmâd, başkent Amman’daki hapishaneye naklini talep eder.

“Kurtuluş Yok” başlıklı son bölümde kitaba adı verilen başlık açıklığa kavuşturularak roman sonlandırılır. ‘İmâd’ın Amman’daki hapishaneye nakil talebi kabul edilir. Nakil günü geldiğinde arkadaşlarıyla birer birer vedalaşır, ancak hapishanede bir anda yangın alarmı devreye girer ve tutuklular kendilerini bir kaosun ortasında bulurlar. Bu esnada ‘İmâd’ın hapishanenin her köşesini bilen Kedi lakaplı yakın arkadaşı, onu güvenlik sebebiyle o anda açık bırakılan kapılara doğru çekerek İrbid sokaklarına bakan hapishanenin en dış duvarına götürür. Yasaklı bölgede bulunan bu duvara daha önce de hapishane içinde çeşitli işler yaparken kaçan ve bu yüzden birçok hücre cezası alan ikili, bu defa bir ilk olarak kaçıma teşebbüs eder. Kedi, kendilerini almaya gelen arabaya ulaşmışken hapishanenin sirenleri çalmaya başlar ve kapılar kapanır. Yakalanma endişesiyle panikleyen arabanın şoförü hapishanenin surlarına çarpar. Henüz atlama fırsatı bulamayan ‘İmâd’a ise arkadan dur ikazı gelir. Silahını kendisine doğrultan muhafıza aldırmadan kendini boşluğa bırakır:

²⁵² Garâyibe, a.g.e., s. 149.

“Öne doğru eğilip doğruldu. Kafasını ve omuzlarını gövdesine kadar örten beyaz bir tüy hissetti. Kollarını açabildiği kadar açtı ve yüzünü yasemin kokan gökyüzüne çevirdi, nemli havayı ciğerlerine çekti. Parmakları üzerinde doğruldu, Mahâ'nın çilli yüzü gözleri önüne geldi. Kanatlarını çırpı ve uçtu!
Her şeyin ne kadar da basit ama derin olduğunu görebilecek kadar yükseğe uçtu.
Akşam ezanı okundu.”²⁵³

3.2.2. Siyasi İzlekler

Bana Uçmayı Öğreten Kedi romanında komünist olduğu için tutuklanan ve on yıl hapis cezasına çarptırılan ‘İmâd aracılığıyla okur, Ürdün’ün mevcut siyasal ve toplumsal hayatına dair veriler elde eder. Buradaki Ürdün’ün, romanın bir kurmaca ürünü olması nedeniyle yazarın kurguladığı bir Ürdün olduğu doğrudur, ancak özet kısmından anlaşılacağı ve ileriki başlıklarda özel olarak dikkat çekileceği üzere yazarın romanda çeşitli verilerle kurmaca dışındaki gerçek dünyaya atıf yapması, okuru farklı noktalarda eser merkezli okuma yapmaktan bir süreliğine de olsa uzaklaştırır. Nitekim meseleye dair ön bilgisi olan okur, romanda yer alan bilgilerle içinde yaşadığı dünyaya ait verilerin uyuştuğunu görür.

Romanda ‘İmâd’ın tutuklanma tarihi zikredilmese de ilk mahkeme tarihinin 26 Nisan 1977 olduğu belirtilir. Bu tarih, roman kahramanının İrbid Hapishanesi’ne girmesinden kısa bir süre sonra verilir. Diğer yandan hapishaneye nakledilmeden önce de üç ay istihbaratın tutukevinde kalır. Bu verilerden hareketle ‘İmâd’ın 1977 yılı başlarında tutuklandığı çıkarımını yapmak romanın gerçekliğine çok uzak olmayacaktır.

İlk kez hapishaneye geldiğinde ‘İmâd’dan sorumlu gardiyan ile başka bir tutuklunun gardiyanı arasında ilginç bir diyalog yaşanır. Gardiyan, meslektaşına ‘İmâd’ı kastederek ne suç işlediğini sorar. ‘İmâd’ın komünist olduğunu öğrenince tepkisi “Allah korusun...”²⁵⁴ olur. Hapishanenin müdürü de ‘İmâd’dan, Ürdün kralına bağlılığını sunduğu ve komünist düşünceleri tümüyle terk ettiğine dair bir af dilekçesi yazmasını ister. Diğer yandan hırsızlıktan, cinayetten ya da tecavüzden hüküm giymiş hapishanedeki birçok mahkûm ‘İmâd’dan cüzzamlıymışçasına uzak durur.

²⁵³ Garâyibe, a.g.e., s. 191.

²⁵⁴ A.e., s. 16.

‘İmâd’ın, kızı Mahâ’ya âşık olduğu Mühendis ise serbest bırakılacağı gün ona verdiği mektupta, onun yaşlarındayken kendisinin de eski bir komünist olduğunu, ancak Sovyetler Birliği’nden döndüğünde Ürdün’deki hâkim siyasi atmosfere ayak uydurarak davasından vazgeçtiğini yazar. Romanda daha önce ‘İmâd’ın yirmili yaşlarda olduğu söylenmiştir, buradan hareketle üniversitede okuyan bir kızı olan Mühendis’in belki yirmi yıl kadar önce aynı siyasi düşüncelere sahip olduğu varsayımını yapabiliriz. Böylece 1950’lere tekabül eden bu tarihlerde Ürdün’de komünist düşüncenin var olduğu, ancak yine bugünkü -‘İmâd’ın içinde bulunduğu zaman dilimi- gibi makbul bir siyasi sistem olmadığı anlaşılır.

Romandan edinilen bütün bu bilgiler, Ürdün’ün yakın siyasi tarihiyle örtüşür. Yazar Haşim Garâyibe, 1977-1985 arasındaki yılları İrbid Hapishanesi’nde siyasi mahkûm olarak geçirmiştir. Sosyalist Parti’ye üye olduğu suçlamasıyla on yıl hapse mahkûm edilmiş, ancak 1985’te çıkan genel af ile serbest kalmıştır.²⁵⁵ 1946’da Britanya’dan bağımsızlığını kazanan Ürdün’ün “anayasanın 2. maddesi Hâşimî Ürdün Krallığını; bağımsız, egemen, dini İslam ve yönetim biçimi irsi monarşi olan bir devlet olarak tanımlamaktadır”²⁵⁶. Kurulduğu günden beri parlamenter bir sistemin yürütülmeye çalışıldığı Ürdün’de pratikte böyle bir sistemin varlığından bahsetmek mümkün değildir. Hatta öyle ki anayasal bir hak olsa da 1957-1992 yılları arasında ülkede siyasal partiler yasaklıdır.²⁵⁷ Bu nedenle Ürdün Sosyalist Partisi de 1951’de gayriresmî bir parti olarak kurulmuş ve üyeleri faaliyetlerini gizlice yürütmüştür.²⁵⁸ Üniversite okumak için Bağdat’a giden yazar Haşim Garâyibe, orada Irak Sosyalist Partisi ile tanışmış ve 1976’da Ürdün’e döndüğünde İrbid’de bulunan Yermûk Üniversitesi’ne sosyalist aktivizmin içinde yer alabilmek için kaydolmuştur. 1977’de de bu nedenle tutuklanmıştır.²⁵⁹

²⁵⁵ “el-Edîb Haşim Garâyibe: Hikâyeti”, *el-Urdun el-Yevm*, (Çevrim içi), https://www.youtube.com/watch?v=5_yu9PWl4S4 20 Kasım 2022.

²⁵⁶ Ayhan Ceylan, “Ürdün’de Anayasal Gelişim”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. VI, No: 1-4, 2002, s. 50.

²⁵⁷ *A.m.*, s. 60.

²⁵⁸ Ahmed Mansûr, “Şâhid ‘alâ’l-‘Asr Ya’kûb Zeyâdîn me‘a Ahmed Mansûr: el-Hizbu’ş-Şuyû‘iyyu’l-Urdunî kemâ Yerâhu Ya’kûb Zeyâdîn (2)”, (Çevrim içi), <https://www.youtube.com/watch?v=IoTpShwHjK8> 22 Kasım 2022.

²⁵⁹ “el-Edîb Haşim Garâyibe: Hikâyeti”, *el-Urdun el-Yevm*, (Çevrim içi), https://www.youtube.com/watch?v=5_yu9PWl4S4 20 Kasım 2022.

Sosyal adalet, ekonomik kalkınma, kadınlara eğitim ve çalışma hakkı gibi talepleri olan dönemin Ürdün sosyalistlerinin gündemlerinde her zaman Filistin meselesi de var olmuştur. Bu durumun nedenleri arasında gerek coğrafi yakınlık gerekse sosyalistlerin emperyalizme karşı duruşları zikredilebilir. Ancak belki de en önemli neden, ulus devletçiliğin henüz yerleşmediği bu topraklardaki pan-arabist harekettir. Nitekim Cemal Abdunnâsır öncülüğünde 1958’de Mısır ve Suriye’den oluşan bir “Birleşik Arap Cumhuriyeti”nin kurulması gibi²⁶⁰, Ürdün de aynı yıl Irak’la -varlığını ancak beş ay sürdürebilen- bir Arap Birliği kurulmuştur.²⁶¹ Tüm bunların ışığında Haşim Garâyibe’nin romanına döndüğümüzde ‘İmâd’ın da özgür Filistin’e, Arap birliğine ve sosyal adalete inandığını ve bu talepleri sosyalist kimliğinin sloganı haline getirdiğini görürüz.

Tutuklanma yılları, çarptırıldıkları hapis cezası süresi, tutuklanmadan önceki yaşantıları, hapishanede yazmaya olan tutkuları gibi olgular, yazar Haşim Garâyibe ile yazdığı romanın kahramanı ‘İmâd’da ortaktır. Diğer yandan ikisinin de vatandaşı oldukları Ürdün’ün hem gerçek hem de kurmaca siyasi hayatı aynı paralelliklere sahiptir.

3.2.3. Kişiler

Romanın kahramanı ‘İmâd el-Huvvârî, komünist düşünce ve eylemleri nedeniyle tutuklanıp on yıl hapse mahkûm edilmeden önce Ürdün’de es-Sabâh gazetesinde staj yapan bir üniversite öğrencisidir. Okur tam olarak bilmese de ‘İmâd’ın yirmili yaşlarda olduğunu şuradan anlar: “*Assâf, ‘İmâd’dan iki yaş büyüktü. Ne var ki, iki yaş yirmilerinde olanlar arasında büyük fark yaratır.*”²⁶²

‘İmâd, Sosyalist Parti ile hapse girmeden bir buçuk yıl önce tanışır ve Ebû Musa isimli bir parti üyesini yoldaş edinir.

İstihbarat güçlerinin bir gece baskınıyla evine girip kendisini tutuklamasıyla başlayan işkence ve yoksunluk günleri, ona öğrenciyken okuduğu siyasi tutukluların kitaplarını hatırlatır, ancak görür ki hiçbirinde şu an yaşamakta olduklarını

²⁶⁰ Cleveland, **a.g.e.**, s. 348-350.

²⁶¹ Mustafa İsmail Kaya-Abdullah Al Shamri, “Ürdün”, **Modern Orta Doğu Siyasi Tarihi**, Haz. Hasan Öztürk, İstanbul, **Bilgesam Yayınları**, 2016, s. 285-6.

²⁶² Garâyibe, **a.g.e.**, s. 14.

okumamıştır. Siyasi bir mahkûm için hapisanenin ne olduğunu bilmesine rağmen gerçeğin kitaplardakine benzemediğini yaşayarak öğrenir.

Roman boyunca ‘Îmâd söz konusu olduğunda öne çıkan iki kavrama burada işaret etmekte fayda görüyoruz. Bunlar yasemin çiçeği ile edebiyattır. Evi, ailesi, âşık olduğu Mahâ ve özgürlüğü ile ilgili yoğun duygular hissettiği anlarda burnuna hep yasemin kokusu gelir. ‘Îmâd’ın koku ile mekân ve zaman arasında kurduğu bu ilişki, üzerine düşünmeye değer bir olgudur. Nitekim mahkûmun psikolojik durumu değerlendirilmek istenirse onun koku ile kurduğu bu ilişki, içinde bulunduğu yoğun yalnızlık ve yoksunluk duygularına karşı istem dışı geliştirdiği bir savunma mekanizması olarak okunabilir. Öyle ki bu büyümlü hatıralar herhangi bir nedenle bozulduğunda ya da işler ters gittiğinde yasemin kokusu da kaybolur.

Bir edebiyat eseri olan romanın içinde gerçek dünyadan diğer edebi eserlere atıf yapılması okura ilginç bir okuma tecrübesi sunar. Çünkü çoğu zaman söz konusu edilen eserler ve edebiyatçılar, kahramanın kim ve nasıl bir yaşantıya sahip olduğuna dair ipuçları verir. Romanda okurun karşısına sık sık Fransız pilot ve yazar Antoine de Saint Exupéry’nin **Le Petit Prince (Küçük Prens)** isimli novellası çıkar. Çocukluğundan beri iyi bir okur olan ‘Îmâd’ın çok sevdiği Küçük Prens’in yasemin çiçeğine benzer şekilde bir işlevi vardır. Öyle ki yalnızlığın karabasan gibi üzerine çöktüğü istihbarat tutukevinde kendisine Küçük Prens’ten anekdotlar anlatan yeni hücre arkadaşını “yalnızlığını dindiren”²⁶³ olarak tanımlar. Üstelik bu tutuklu, ‘Îmâd ile zıt kutuplarda olan siyasi bir İslamcıdır. İstihbarat hücresinde geçirdiği günlerde aklını ne davası ne de siyasi herhangi bir düşünce meşgul eder, zihninde bir tek Küçük Prens’i döndürür durur. Diğer yandan Richard Bach’ın **Martı Jonathan Livingston** isimli yine Küçük Prens’e benzer masalsi bir dile sahip olan anlatısı da uçmak, özgürlük ve hapsedilme kavramlarıyla ilişkili olarak romanda yer edinir.

Fransız yazar Albert Camus’nün “başkaldıran insan” tarifine uygun bir karaktere sahip olan ‘Îmâd, insana ve topluma yönelik ideallerini demir parmaklıklar ardında da yaşatmaya çalışır. Hapishaneye girdiği ilk günden itibaren mevcut şartlara yönelik eleştirilerini gardiyanlara iletir, hatta bu nedenle oturma eylemi düzenleyen, arkadaşları için sesini çıkaran biridir. Tutuklanmadan önce de bir devrimci olan

²⁶³ Garâyibe, a.g.e., s. 10.

‘İmâd’a hapishanede edindiği tecrübeler başkaldırmayı, rekabet etmeyi ve meydan okumayı öğretir.²⁶⁴ ‘İmâd, üyesi olduğu Sosyalist Parti’nin belli aralıklarla yayımladığı siyasi raporları hapishanede de takip eder. Çoğunlukla Filistin meselesi ile ilgili olan bu raporlar, Batı ve Arap ülkelerinin İsrail işgali altındaki Filistin’e yönelik eylem ve kararlarını değerlendiren ve üyelerini bu konularda yönlendiren içeriklere sahiptir. Bu okuduklarını kritik edebileceği kimseyi bulamayan ‘İmâd’ın bir devinim halindeki içsel muhasebeleri, bir roman kahramanı olarak maruz kaldığı çatışmanın onun üzerindeki etkileridir. Hapishane dışındaki yaşantısı ile içeridekinin uyuşmadığını anlar ve bu gerçek, onu dört duvar arasına mahkûm eden ideallerine olan bağlılığını test eden bir sınava dönüşür. Hapishaneyi iktidar ile toplumun yasal suç ortaklığı olarak tanımlayan ‘İmâd, “*ülkem ben içeride olduğum için mutlu mu şimdi?*”²⁶⁵ diye sorar.

Hapishanenin gündelik akışına alışırken çelişkili görünebilecek şekilde iktidarın hapishane aracılığıyla kendisini sindirmeye ve kendi çıkarlarına hizmet edecek şekilde dönüştürmesine de direnir. İlk başlarda komünist düşünceleri reddettiği bir dilekçe yazmayı reddederken ilerleyen zamanlarda bu dilekçeyi yazar, ancak ilgili makama teslim etmez. Okur, bu noktada ‘İmâd’ın kafasının karışık olduğunu ama direncinin de henüz kırılmadığını görebilir.

Roman her ne kadar trajik bir son ile bitse de hemen öncesinde ‘İmâd’ın, kendi gibi siyasi nedenlerle tutuklanmış insanlarla bir arada olabileceği Amman Hapishanesi’ne sevkini talep etmesi, düşüncelerinin netleşmeye başladığının emaresi olarak okunabilir.

Romanın kritik karakterlerinden biri de ‘İmâd’ın amca oğlu olan ‘Assâf’tır. Yazar ‘Assâf’ı zeki, yakışıklı, soğukkanlı ve hayal gücü geniş bir genç olarak tarif eder. Giyimine özen gösterdiği için lakabı **el-Lebîs**’tir. ‘Assâf karakterinin önemi ‘İmâd’dan önce hapishanede olduğu için onun içerideki yaşama alışmasını ve tutuklularla kaynaşmasını sağlamasından gelir. Hırsızlıktan içeri giren ‘Assâf, paşa olan amcasını dolandırmıştır. Diğer yandan ‘Assâf’ın, ‘İmâd’ı hapishanede gerek

²⁶⁴ Garâyibe, a.g.e., s. 131.

²⁶⁵ A.e., s. 47.

tutuklulara gerekse gardiyanlara karşı koruyup kollayan bir rolü de vardır. Bunun nedeni hem aralarındaki yaş farkı hem de ‘Assâf’ın hapisane ortamıyla tanışıklığıdır.

‘Îmâd’ın hapisanede en çok etkilendiği yakın arkadaşı ve romana da adını veren Kedi lakaplı karakter; göze çarpan herhangi bir vasfı olmayan, sıradan bir insandır, ancak kendi kişisel özellikleri üzerinden özgürlük kavramıyla kurduğu ilişki ile hem ‘Îmâd hem de romanın olay örgüsü için önemli hale gelir. Özgür ruhlu olan ve kalıbına sığamayan Kedi’nin dışarıda gidecek bir yeri yoktur, ancak yine de sürekli hapisaneden kaçır ve ardından kendi iradesiyle tekrar hapisaneye döner. Hapisaneyi adeta yuvası haline getirmiştir. Belli aralıklarla hapisanenin İrbid caddelerini görebilmeyi sağlayan yasaklı bölgesine girer, çünkü şehri izlemeyi sever. Bu kural ihlalini hapisanenin bodrumuna kapatılma cezası alacağını bilerek yapar. Karakterin büyük bir çelişkisi gibi görünen bu kendini dört duvara hapsetme ile sınırları aşma gayreti, aslında birbirini olumsuzlamaz. Çünkü Kedi, sınırları onları aşabilmek için var eden ya da bu içgüdüyle hareket eden bir karakterdir. Romanda Kedi’nin hayatına dair ayrıntılı bilgi verilmesi de iyi bir eğitim aldığı, ancak hayatın beklenmedik şekilde ters giderek kendisini ya dilenci ya da hırsız olmak arasında tercih yapmak zorunda bıraktığı anlaşılmaktadır. Hırsızlığı, onu dilencilikten daha onurlu bulduğu için seçmiştir. Kedi, ‘Îmâd’ın hapisanedeki fikri buhranlarının kaynağının içinde bulunduğu koşulları bir eğlence aracına dönüştürememek olduğunu söyler. Nitekim tam bu noktada Kedi’nin zihniyetini romandan şu alıntıyla daha iyi anlaşılabilir:

“Kedi gerçekten de tam bir kedi! Yakışıklı değil, önemli biri de değil, ama akşam işlerini bitirip döndüğünde canlılığıyla koğuşun havasını neşelendiriyor. O ve uzun hava türküleri ile hikayeleri...

Kedi koğuşta olmadığına karamsarlık ‘Îmâd’ın üzerine çabuk çöküyor. Kedi neden koğuşta değil? Çünkü görevli muhafız onu cezalandırarak bodruma kapatmıştır. Peki neden cezalandırdı? Çünkü çıkış kapasının oradaki yasak bölgeye girmiştir.”²⁶⁶

‘Îmâd, bir gün kafasını kafesinden dışarı uzatan bir kuş resmi çizer. Kuşun parçalanmış kanatları kafesin tellerinden sarkar. Bu resme yönelik söyledikleri üzerinden bir yandan Kedi’nin özgürlüğü yorumlayışı daha iyi anlaşılırken diğer

²⁶⁶ Garâyibe, a.g.e., s. 50.

yandan romanın ismi açıklığa kavuşur: “*İnsanın aslı maymun değil, iki kanatlı bir ruhtur. Ruhunu tanıdığında kanatlarına da sahip olursun!*”

Bana Uçmayı Öğreten Kedi isimli bu romanın kahramanı ‘İmâd’ın geçirdiği zor günlerde varlığıyla barışık yaşamasını Kedi sağlar.

Diğer karakterlerden biri olan Mühendis lakaplı karakteri ise, iki açıdan romanın yapı taşlarından kabul edebiliriz. İlki, ‘İmâd’ın Mühendis’in kızı Mahâ’ya âşık olmasıdır. Aşk, ‘İmâd’ın hapishane yaşantısının karakterinde yarattığı değişimler için önemli bir unsurdur. Mühendis’i önemli bir karakter yapan diğer husus ise eski bir komünist olmasıdır. ‘İmad’a verdiği mektupta onu, kendisinin gençliğinde yaptığı hatayı yapıp davasını satmaması konusunda uyarır. İnandığı değerleri reddettiğini söyleyen dilekçe konusunda tereddütleri olan ‘İmâd’ın mücadelesini değerlendirmede Mühendis’in bu hamlesi dikkate değerdir.

Gardiyanlar ve hapishane idaresi Haşim Garâyibe’nin romanında ön plana çıkmazlar. İrbid Hapishanesi tutuklularla mümkün mertebe sorunsuz geçinme anlayışıyla hareket eder, ancak insani yaşam standartlarının oldukça kötü olması nedeniyle zaman zaman tutuklularla idare arasında çatışma yaşanır. Bu çatışma halleri özellikle ‘İmâd hapishaneye geldikten sonra daha sık yaşanmaya başlar. Tutuklular ceza olarak hapishanenin pis ve insani koşullara sahip olmayan bodrumuna kapatılırlar. Koşullar mevcut tutuklu sayısını karşılayacak kapasitede değildir. Bu nedenle bazı tutuklular oturur pozisyonda uyumak zorundadırlar. Bu sorun ancak genel af ilan edilip de tutuklu sayısı azaldığında nispeten çözülür.

Diğer hapishane edebiyatı kurmacalarıyla kıyaslandığında Garâyibe’nin romanında güvenlik güçlerinin ortalamanın altında sert olması ve zor kullanmasının nedeni olarak olayların siyasi bir hapishanede geçmemesi gösterilebilir. Nitekim ‘İmâd’ın siyasi bir tutuklu -komünist bir siyasi tutuklu- olduğunu öğrenen gardiyanlar, ona karşı diğerlerine oranla daha baskıcı davranırlar.

3.2.4. Zaman

Romanda zaman kavramı gerek somut tarihler gerek bir çatışma kaynağı olarak okurun karşısına sık çıkar. Yazar ‘İmâd’ın zaman ile olan ilişkisini “*zaman, su gibi*

*mekânın şeklini alıyor*²⁶⁷ cümlesiyle tarif eder. On yıl hapis cezası alan ‘Îmâd’ın hapishanede geçirdiği yalnızca bir yıldan bahsedilir. Ancak yaşanan bir yıl ile hissedilen, aynı zaman değildir: “Çok uzun bir hayat yaşamış gibi hissediyordu, sanki bir yılda on yıl yaşlanmıştı.”²⁶⁸

Zamanın hapishanedeki göreceliği ‘Îmâd’ın davası görülmek üzere mahkeme yolunun giderken uzun dönerken kısa hissettirmesinde de kendini gösterir.

‘Îmâd’ın, İrbid Hapishanesi’nden önce istihbarat biriminin tutukevinde geçirdiği üç aylık bir dönem de vardır. Bu üç aylık zamanı işkence altında ve yalnızlığa mahkûm edilmiş halde geçirir.

Roman boyunca bazı önemli tarihlere de yer verilir. 26 Nisan 1977 olan ‘Îmâd’ın ilk mahkeme tarihini, “oruç ayının hilali göründü”²⁶⁹ ifadesinin yanı sıra Ramazan Bayramı için verilen 15 Eylül 1977²⁷⁰ tarihi örnek olarak zikredebiliriz.

Diğer yandan kısa dönemli zaman dilimlerine rastlanır. Oturma eyleminden sonra ‘Îmâd ve beraberindekiler iki gece bodruma kapatılmıştır.

Tüm bunlara ek olarak bazı mekanların tarihlerine de yer verilir. Örneğin İrbid tepesinin tarihine ya da hapishanenin içindeki diğerlerinden daha büyük olan bir koğuşun inşa edildiği zamana dair bilgiler vardır.

3.2.5. Mekân

Hapishane Edebiyatı’nda önemli tek mekân yalnızca hapishane değildir. Tutuklu için dört duvarın ötesindeki dünya da her haliyle cazibeli bir mekândır. Güneşli ya da yağmurlu hava, gürültü ya da sessizlik, sokaklarda gezen özgür bir insanın şikayetçi olabileceği her şey tutukluda özlem duygusu uyandırır:

“Güneş doğdu. Pencere aralıklarından giren güneş ışınlarıyla mutlu oldu. Altın rengindeki ışık huzmelerindeki toz taneleriyle o da parıldadı, tozlu pencerenin pervazına kadar takip etti onları. Yeni yeni uyanan şehrin gürültüsüne kulak kabarttı. Araba egzozlarından tepeye kadar ulaşan mazot kokusunu ciğerlerine çekti. Gözlerini güneşe dikti.”²⁷¹

²⁶⁷ Garâyibe, a.g.e., s. 64.

²⁶⁸ A.e., s. 172.

²⁶⁹ A.e., s. 99.

²⁷⁰ A.e., s. 106.

²⁷¹ A.e., s. 90.

Bana Uçmayı Öğreten Kedi romanında okurun karşısına üç farklı hapishane çıkar. Bunların ilki Ürdün istihbaratının tutukevi, ikincisi İrbid Hapishanesi ve üçüncüsü ise çoğunlukla siyasi tutukluların yerleştirildiği Amman Merkez Hapishanesi'dir. Ancak birinci ve üçüncü hapishane hakkında ayrıntılı bilgi verilmez. Nitekim romanın olayları İrbid Hapishanesi'nde geçtiği için asıl mekân olarak burayı kabul edebiliriz. “*Eski gri bir hapishane*”²⁷² olan İrbid Hapishanesi şehrin tepesinde yer alır. ‘İmâd, küçüklüğünde okul çıkışı bu binanın önünden geçmek zorunda olduğunu hatırlar. Hapishanenin İrbid şehrinin merkezinde bulunduğu şu alıntıyla doğrudan anlaşılabilir:

“(…) ‘İmâd her sabah el-Memlûkî Camii müezzinin sesine, her pazar Rum Kilisesi’nin çanına alışmıştı. (...) Okullar bitmiş ve lise öğrencileri hapishanenin önünden geçerek dağılıyorlardı. Sokak satıcıları salatalık, fasulye ve bamya satmak için koğuşun batıya bakan penceresi önünde itişip kakışıyorlardı. Bir satıcının karpuz, kavun ve incirlerini satmak için bağrıışları mahpuslara kadar geliyordu.”²⁷³

‘Assâf, ‘İmâd’ı hapishaneye ilk girdiğinde karşılar ve koğuşa kadar ona eşlik eder. Bu kısa tur boyunca ‘İmâd’ın içerideki yaşama dair ilk izlenimleri hoş değildir ve kendini bir mağaraya girmiş gibi hisseder. Örneğin çürük kokusunun hapishanenin karakteristik özelliği olduğunu anlar, kendi koğuşları olan güney koğuşu ile kuzey arasındaki koridorda bile tutuklular yatıp kalkar. Bir insana basmadan yürümek için özel çaba harcamak gerekir. Kendi koğuşunun her tarafında örümcekler ve pireler kol gezer. Her koğuşta dükkân denen iki bölüm vardır:

“Her koğuşta iki dükkân vardı: 1- Bakkal: Fûl, humus, sardalya, ton balığı, konsantre süt ve bisküvi kutularının olduğu kilitli küçük bir sandıktı. Bir de baş ağrısı için aspirin ve mide için fam-lax vardı. 2- Tuhafiye dükkânı: Çeşitli renklerde boncukların, iki tane ipliğin, makaraların ve farklı boyutlarda tığların olduğu büyük bir plastik poşetti.”²⁷⁴

²⁷² Garâyibe, a.g.e., s. 8.

²⁷³ A.e., s. 64-5.

²⁷⁴ A.e., s. 72-3.

Ayaklanmadan sonra yeri değiştirilen ‘İmâd, Dâru’l-Beyzâ’ koğuşuna nakledilir. Burası kare şeklinde, çatısı ahşaptan, pencereleri doğuya bakan ve önünde küçük bir avlu bulunan bir koğuştur. Yaşam standardı olarak diğer koğuşlara göre daha avantajlıdır.

Tutukluların ceza olarak kapatıldıkları bodrum ise oldukça soğuk ve pistir. Ceza aldıkları bir gün Kedi, ‘İmâd’ı “*bodrumun zemini rutubetli, üzerinde çok yatman kemiklerin için iyi olmaz*”²⁷⁵ diye uyarır.

Bu başlıkta son olarak hapishanenin yasaklı bölgesinden bahsedebiliriz. Hapishanenin dış kapısında bulunan bu yasaklı bölge, dış dünya ile iletişim kurulabilen bir mekandır. Doğrudan İrbid’in Filistin Caddesi’ne bakar. Kedi, şehri özlediğinde kaçak yollardan buraya gelir. Gardiyanlar Kedi’nin bu eylemine o kadar alışmışlardır ki onu orada yakaladıklarında sakinliklerini koruyarak içeri girmesini isterler. Nitekim romanın sonunda ‘İmâd ile Kedi’nin hapishaneden kaçma girişimi de bu yasaklı bölgede gerçekleşir.

3.2.6. Anlatım Biçimi

İlahi bakış açısı ile yazılan Bana Uçmayı Öğreten Kedi romanı Arap Hapishane Edebiyatı kurmacalarının diğer örnekleri gibi yazarın olabildiğince metinde kendini gösterdiği bir anlatıma sahiptir. Üstelik romanın **er-Râvî** isimli bölümünde yazar, doğrudan kendi olarak “ben” diliyle anlatıyı sürdürür. Bu, okur için kafa karıştırıcıdır, çünkü her ne kadar Hapishane Edebiyatının gerçekle kuvvetli bağına bilse de kurmaca bir eser okuduğunun da farkındadır ve sözü edilen her şeyin doğru olmayabileceğini her zaman aklının bir köşesinde tutar. Ancak her şeyi bilen anlatıcının kendisini kanlı canlı bir insan olarak metne dahil etmesi ve “bu sayfaları otuz üç sene önce yazdım” demesi okurun gerçek ile kurgu arasında kurduğu dengeyi sarsar. Diğer yandan bu müdahale, yazarın anlatılanların birer kurgudan ibaret olmadığını net bir şekilde okura gösterme ihtiyacı olarak da yorumlanabilir. Tüm bunlara ek olarak kitapta yazarın diliyle dipnotlara yer verilmesi de yine bu gerçeklik ve kurgu algısını sekteye uğratan unsurlardan biridir.

²⁷⁵ Garâyibe, a.g.e., s. 76.

Romanın genel dili fasih Arapça olmakla birlikte bütün diyaloglarda lehçe kullanımı tercih edilmiştir. Ancak Mühendis'in 'İmâd'a verdiği mektupta fasih Arapça kullanılmıştır. Bunun nedeni yazarın mektubu edebi bir tür olarak kabul etmesi ve kitabı bir dili daha uygun görmesi olabilir.

Gerek karakterlerini konuştururken gerekse anlatıyı kendisi sürdürürken yazar ironik dile çok sık başvurur. Örneğin İrbid Hapishanesi'nin İrbid Islah ve Rehabilitasyon Merkezi'ne dönüşme meselesini alaycı bir üslupla anlatır. Diğer yandan 'İmâd'ın duygu yoğunluğunun yüksek seviyede seyrettiği anlarda kelimeleri tekrar tekrar kullanır, böylece anların etkileyiciliği okur nezdinde de artar.

Roman boyunca 'İmâd'ın iç monologları köşeli parantez içinde verilerek metnin akışı içerisinde ayırt edilir hale gelir.

Bana Uçmayı Öğreten Kedi romanının tahlilini sonlandırırken yazarın metin boyunca, kurgunun dışındaki gerçek dünyaya ait edebiyat ve müzik gibi sanat eserlerine ya da sanatçılara yer vermesine dikkat çekmek istiyoruz. Nitekim hem kahramanın içinde bulunduğu zor şartlarda kendisine dayatılan mecburi yaşamı sanattan destek alarak sürdürmesi hem de yazarın dış dünyaya atıf yaparak okura alt metin olarak "evet, bu yaşananlar bizim dünyamızda yaşanıyor" demesi dikkate değerdir. Örneğin daha önceki başlıklarda 'İmâd'ın Küçük Prens ve Martı Jonathan Livingston hikayeleriyle olan ilişkisine değinmiştik. Diğer yandan 'İmâd bir vesile ile 'Arâr lakaplı Ürdünlü şair Mustafâ Vehbî Tel'in de elli sene önce bu hapishanede mahkûm olduğunu hatırlar. Yine bir akşam İrbid tepelerinde Mısırlı şarkıcı Ümmü Gülsüm'ün gramofondan gelen sesi yankılanır. Bunlara ek olarak, mahkûmlar farklı duygu durumlarında şiir okuyup yazarlar. Roman boyunca 'İmâd çok kez eline kalem alarak hissettiklerini dizelere döker ya da resim çizerek ifade etmeye çalışır.

3.3. Muhammed Musaddak b. Hadrâ'nın Tezmâra 234 İsimli Otobiyografisi

“-Seni neden buraya getirdiler?

-Henüz bilmiyorum.

-Nasıl? Bir şey söylemediler mi?

-Söylemediler.

-Bırak bu ayakları. Kimse buraya sebepsizce gelmez.”²⁷⁶

Hapishanede işkence ve yoksunlukla geçen ilk ayların ardından Nino lakaplı bir gardiyan, Muhammed Musaddak’a²⁷⁷ kendisinin ilk olmayıp daha önce birçok tutuklunun işkence gördüğünü, ama hepsinin de sonrasında serbest bırakıldığını, dolayısıyla bu yaşadıklarının geçeceğini ve birer hatıra olarak kalacağını söyler.²⁷⁸ İşte Tezmâra 234, bu hatıralardan oluşan bir otobiyografidir, ancak Musaddak’ın yaşadıkları kesinlikle geçip gitmiş değildir. 1985-1993 yılları arasında mahkemeye çıkarılmadan Fas’ın çeşitli hapishanelerinde işkence ve yalnızlıkla geçen bu sekiz yılı, ancak Fas Hükümeti’nin tarihle yüzleşme politikaları neticesinde Mayıs 2011’de yayımlanan otobiyografisiyle anlatabilmiştir. Tezmâra 234, kitap olarak basılmadan önce 1999’da Faslı el-İttihâd’ul-İştirâkî Gazetesi’nde tefrika şeklinde yayımlanmıştır.²⁷⁹

²⁷⁶ Musaddak b. Hadrâ’, **a.g.e.**, s. 25.

²⁷⁷ Fas asıllı Filistin vatandaşı Muhammed Musaddak b. Hadrâ, 1953 Şam doğumludur. Ailesi Filistin’deki 1948 Nekbe olaylarında evlerini terk etmek ve Suriye’ye sığınmak zorunda kalmıştır. Musaddak on beş yıl boyunca Munazzamatu’t-Tahrîrî’l-Filistîniyye’ye (Filistin Kurtuluş Örgütü) bağlı olarak örgütün silahlı birliğinde görev almıştır. Fas’a ilk defa 1982’de gitmiştir. 1985’te bir iş için tekrar Fas’a geldiğinde havaalanı güvenliği tarafından polise teslim edilmiş ve sekiz sene sürecek tutukluluk süreci başlamıştır. Bu yıllar boyunca ne mahkemeye çıkarılmış ne de kendisine resmi bir suç isnat edilmiştir. Musaddak, Faslı hiçbir partiye üye olmamasına ve siyasi aktivizm içerisinde yer almamasına rağmen tutuklandığına şaşırdığını söyler. Öyle ki güvenlik güçlerinin öğrenmek istediği, ancak gerekli bilgileri alamadığı için Musaddak’ı yıllarca hapsedip işkence uyguladığı mesele, 1985 yılındaki Achille Lauro isimli İtalyan yolcu gemisinin Filistin Kurtuluş Örgütü tarafından kaçırılmasıdır. Musaddak bu gemi kaçırma operasyonuna dahil olduğunu kabul eder, ancak kendisinden istenen bilgilere sahip olmadığını ifade eder. Yazar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Usâme Sa’dûn, “Hivâr me’a’l-Muhtatafi’l-Mağribîyyi’l-Filistîni Muhammed Musaddak b. Hadrâ’: Esrârul-İhtitâf ve’t-Ta’zîb min Tarafi’l-Bolis”, (Çevrim içi), <https://www.youtube.com/watch?v=8tGhyJl-d8w>, 4 Temmuz 2022; Hatice el-Fethî, “Kâtib Filistîni Yeksiru Hâcize’s-Samt Havle Mu’tekali Temâra’l-Mağribî”, (Çevrim içi), <https://www.alarabiya.net/articles/2011%2F05%2F23%2F150170>, 4 Temmuz 2022.

²⁷⁸ Musaddak b. Hadrâ’, **a.g.e.**, s. 75.

²⁷⁹ Usâme Sa’dûn, “Hivâr me’a’l-Muhtatafi’l-Mağribîyyi’l-Filistîni Muhammed Musaddak b. Hadrâ’: Esrârul-İhtitâf ve’t-Ta’zîb min Tarafi’l-Bolis”, (Çevrim içi), <https://www.youtube.com/watch?v=8tGhyJl-d8w>, 4 Temmuz 2022.

Tezimizin birinci bölümünün ilgili başlığında ele aldığımız gibi, Hapishane Edebiyatına ait eserler “hapishane içini” ve “hapishane sonrasını” anlatanlar olarak ayrılırlar. Muhammed Musaddak’ın bu eseri hapishane içini anlatan eserler kategorisine dahildir. Buradan hareketle, yazarın bu kitabı yazmasındaki amacı onun kendi açıklamalarına ihtiyaç duymadan da saptayabilmek mümkündür.

1985’te tutuklanan yazar yaklaşık bir yıl “daire-hapishane” olarak adlandırdığı Fas istihbaratına ait, benzetmeden de anlaşılacağı üzere şehir içerisinde sıradan bir daire olan tutukevinde hapsedilir. 1986’da asıl hikâyenin başlayacağı Temâra Hapishanesi’ne gönderilir. Kitaba da ismini veren Tezmâra ise yazarın, Fas’ın yine siyasi tutukluların hukuka aykırı olarak tutulduğu ve işkence odalarıyla nam salmış bir diğer hapishanesi Tezmamârt ile kendisinin tutulduğu hapishane Temâra isimlerinin birleşiminden türettiği bir kullanımdır. Yazar Musaddak bu isimlendirmeye Fas’ın tarihe Senevâtu’r-Rasâs (Kurşun Yılları)²⁸⁰ olarak geçen dönemine ait despot zihniyetin hala devam ettiğine dikkat çekmek ister.²⁸¹ İnşa edildiği andan itibaren bir hapishane olduğu gizlenen ve 2010’lu yılların başına kadar Fas yetkilileri tarafından varlığı reddedilen Tezmâra, bu nedenle el-Mu’takalu’s-Sırrî (Gizli Hapishane) ismiyle de anılır. Bu çerçevede Musaddak’ın otobiyografisi, dışarıdaki dünya için var olmayan bu hapishaneyi birinci elden anlatmasıyla önemli bir kaynak teşkil eder. Eserin ismindeki “234” sayısı ise Musaddak’ın tutukluluk numarasıdır. Biz bu otobiyografi ile ilgili başlıklarda, tutulduğu hapishane için yazarın isimlendirmesi olan Tezmâra’yı kullanmayı tercih ettik.

Yazar Muhammed Musaddak eserinde tutukluluk sürecini en başından itibaren hikayeleştirerek anlatır. Okur, her ne kadar bir otobiyografi okuduğunu bilse de yazarın kullandığı çeşitli anlatım teknikleri sayesinde kimi zaman bir roman okuduğu hissine kapılır, ancak yazar doğrudan otobiyografik anlatıma geçtiğinde okurun bu hissi uzun sürmez. Örneğin yazar, yaşadığı bir olayı anlatırken araya olayın faillerinin gerçek kimliklerini ifşa eden paragraflar açar. Bu paragrafların diğer bir önemi de varlığı itinayla saklanan bu hapishanenin varlığına dair delil teşkil etmeleridir. Nitekim

²⁸⁰ “Otobiyografinin Siyasi İzlekleri” başlıklı bölümde bu döneme dair ayrıntılı bilgi verilecektir.

²⁸¹ Musaddak b. Hadrâ’, a.g.e., s. 7.

yazarın verdiği isimler şeffaflıkla incelendiğinde hapishanenin varlığı ve işlevi ortaya çıkacaktır.

Anlatılanlar geçmişe dönüktür, ancak yazar bazen anlattığı olaylar için şimdiki zaman kalıbını kullanır, ya da zikredilen tarih için “bugün” ifadesini tercih eder. Bu önemli bir tercihtir çünkü Musaddak’ın yaşadıkları her ne kadar yıllar öncesine dayansa da okura yaşananların hala taze ve canlı olduğunu hissettirir. Yazar olayları kronolojik bir şekilde aktarırken bir sonraki bölümde anlatılacaklara ya da yaşanacaklara dair atıflar yapar. Eserde hapishane içinin fiziki planı ve Musaddak’a uygulanan işkence türlerinin görsellerle anlatılmış çizimlerine de yer verilir.

3.3.1. Otobiyografinin İçeriği

Yazar Musaddak otobiyografisinde tutuklanma anından hapishanede geçirdiği sekiz yılın sonunda serbest kaldığı ana kadar yaşadıklarını beş ana başlık altında ele alır. Bu başlıklar şu şekildedir: 1-Uçaktan Tayyâreye²⁸², 2-Tayyâre ve Ferrûc²⁸³ Esnasında Ebû ‘Ammâre Sorusu, 3-Yolculuk, 4-Yeni Yönetim! Fâtıma Zehrâ ve Bir Hikâye, 5-Kahrolsun Kral... Yaşasın Kral.

Yazar birinci bölümde Fas’ta bulunan V. Muhammed Havaalanı’nda güvenlik görevlilerince tutuklanması ve “daire-hapishane” olarak nitelendirdiği tutukevine nakledilmesine kadar nezarete geçirdiği günleri anlatır. Bu bölümde iki hususun öne çıktığını söyleyebiliriz. Biri, günlerce nezarete kalmasına rağmen yazarın neden tutuklandığını bilmemesi ve kendisine durumuyla ilgili hiçbir açıklama yapılmamasıdır. Üstelik oradan oraya aktarılırken kendisinden sorumlu her yeni güvenlik gücü, ona neden tutuklandığını sorar ve “bilmiyorum” cevabını aldığında

²⁸² Bu başlığın Arapçası “mine’t-Tâira ila’t-Tayyâra”dır. Başlıktaki iki kelime de uçak anlamına gelmekle birlikte yazarın daha sonraki sayfalarda açıklayacağı üzere tayyâra, mahkûmun elleri ve kollarından yatay durumdaki bir boruya paralel olarak bağlanarak aşağı sarkıtıldığı bir işkence türüne verilen addır. Yazar burada havaalanında tutuklanmasının ardından bahsi geçen işkenceye maruz kalmasına Arapçanın da izin verdiği bir dil oyunuyla atıf yapar.

²⁸³ Sözlük anlamı “piliç” olan ferrûc da tayyâra gibi bir işkence türüne verilen isimdir. Bu işkencede mahkûm demir ya da tahtadan bir şeride elleri ve kolları yan yana gelecek şekilde bağlanarak görüntüsü adeta piliç çevirmeye benzer şekilde asılır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: “Tevsîk 72 Uslûbi Ta’zîb La Yezâlu’n-Nizâmu’s-Sûrî Mustemirren fî Mumâresetihâ fî Merâkizi’l-İhticâz ve’l-Meşâfi’l-‘Askeriyyeti’t-Tâbi’a lehu”, eş-Şebeketu’s-Sûriyye li Hukûki’l-İnsân, (Çevrim içi), https://snhr.org/public_html/wp-content/pdf/arabic/Documentation_of_72_Torture_Methods_the_Syrian_Regime_Continues_to_Practice_in_Its_Detention_Centers_and_Military_Hospitals.pdf, 03 Mayıs 2023.

şaşıırır. Diğer husus ise nezaret şartlarıdır. Tutuklular burada insani olmayan şartlarda tutulurlar. Öyle ki nezarete yedinci kişi olarak giren yazar, kendine bağdaş kurarak oturacak yeri zor bulur. Nitekim, sayıları sekiz kişiye çıktığında mekânı şöyle tarif eder:

“Bu gece öncekilerden daha kötüydü. Gardiyan kapıyı kapattığında içeride sekiz kişiydik. Ben köşede bir yere yerleşmişim. Odanın en iyi, en tercih edilebilir yeri idi. Ama ortalığa oturan o zavallılar sırtlarını verecek duvarları olmadığından çok yorulacak ve birileri halinden hiç de memnun olmayan diğerlerine dayanarak uyuyacaktı.”²⁸⁴

Odanın bir köşesinde tuvalet açıktadır ve lavabonun bozuk musluğundan devamlı su damlamaktadır. Nezaretteki biri tuvalet ihtiyacını giderdiğinde oradaki herkes bu eylemden tüm duyularıyla etkilenmek zorunda kalır. Öyle ki böyle bir hadisenin ardından mahkumlardan biri nezaret kapısını yumruklayarak gardiyanlara biraz kapıyı açmaları için yalvarır.

Arap Hapishane Edebiyatı okuru için yukarıda bahsettiğimiz tutuklanma nedeninin bilinmemesi ve tutukluya bir açıklama yapılmaması ile nezarethane, koğuş, hücre gibi mekanların asgari düzeyde dahi insani yaşam standartlarını karşılamama durumu şaşırtıcı değildir. Bu türdeki hemen her eser ister kurmaca ister kurmaca dışı olsun söz konusu iki hususu içinde az ya da çok barındırır.

Otobiyografinin ikinci bölümünde yazar tutukevinde geçirdiği ilk günleri, yedi gün boyunca maruz kaldığı işkenceleri ve kendisinin ifade ettiği gibi bu işkence günlerinden sonra bir bilinmeze ve kahredici bir yalnızlığa doğru yolculuğunun başlangıcını anlatır. Musaddak, bu sıradan bir daireyi andıran tutukevine gözü bağlanarak götürülür. Yalnızca konulduğu hücrede gözünü açmasına izin verilir. Gardiyanlar ya da daha üst düzey yetkililerle görüşeceği zaman kendisine verilen göz bandını takmak zorundadır. Sıkça tutukevinin üçüncü katındaki sorgu odasına götürülür. İlk başta kendi hayat hikayesini anlatması istenir, yazar bu soruların ısınma turları olduğunu ve asıl öğrenmek istediklerinin peşine daha sonra düşeceklerini düşünür. Nitekim öyle de olur. Bir süre sonra Musaddak’ın da bir asker olarak dahil

²⁸⁴ Musaddak b. Hadrâ’, a.g.e., s. 29-30.

olduğu Gemi Operasyonu²⁸⁵ ve bu operasyonun komutanlarından Ebû Ammar²⁸⁶ hakkında bildiklerini anlatmasını isterler. Musaddak sıradan bir asker olduğunu ve operasyonla ilgili bildiği her şeyin gazetelerde zaten yazıldığını söylese de kendisine konu ile ilgili ayrıntıları sormaya devam ederler.

Gardiyanların ve tutuklulardan sorumlu diğer yetkililerin tutuklulara güvenmemesi ve hepsini birer vatan haini olarak görmesi Arap Hapishane Edebiyatı literatüründe sıkça karşımıza çıkan bir olgudur. Demir parmaklıkların ardına geçen herkes kim olursa olsun güvenilmezdir. Bu durumun nedenleri arasında sıradan memurlar olarak gardiyanlardan daha üst düzeydeki yetkililere kadar herkesin rejime -ve dolayısıyla devlete, çünkü ikisi de onlar için birdir- koşulsuz itimadı vardır. “Devlet baba”nın hedef gösterdiği herkes onun varlığına karşı bir tehdittir. Yazarı sorgulayan “kaba sesli” yetkili de Musaddak’ı lafı dolandırmak ve gerçeği söylememekle itham eder ve onu işkenceyle konuşturacağına inanır. Yazar yedi gün boyunca çeşitli işkenceler altında konuşmaya zorlanır. Bu süre boyunca bayılana kadar **tayyâra** ve **ferrûc** gibi işkencelere maruz kalır ve kırbaçlanır. İşkencelerin nasıl bittiğini hatırlamaz, gözünü açtığı her defasında kendisini hücreinde bulur. Sekizinci gün kimsenin kendisini götürmek için gelmediğini ve o günden itibaren serbest bırakılacağı 13 Temmuz 1993 tarihine kadar süren ölümcül bir tecrit döneminin başladığını söyler:

“...sekizinci günün sabahı gelmediler, ama ben yine de teyakkuz halindeydim. Sorgunun bitmesinden sonraki birkaç gün boyunca da korku ve endişe peşimi bırakmadı. Zaman geçtikçe ve ben sorguya çağrılmadıkça dosyamın süresiz olarak askıya alındığını düşünmeye başladım. Evet, sorgu ve işkence partileri bitmiş olabilirdi, ama sıkıntılar bitmemişti. Farklı bir işkence dönemi başlamıştı; yolculuğa benzeyen bir dönem. Meçhule doğru bir yolculuk... Yolculuğum şaşkınlık, yoldaşım

²⁸⁵ Ekim 1985’te Filistin Kurtuluş Örgütü’nün (FKÖ); İsrail’in 1 Ekim’de Tunus’taki FKÖ genel merkezini bombalamasına misilleme olarak Achille Lauro isimli İtalya’dan demir alan yolcu gemisini kaırması olayıdır. Otobiyografinin Siyasi İzlekleri başlıklı bölümünde bu olaya ve Fas Devleti ile ilişkisine dair ayrıntılı bilgi verilecektir.

²⁸⁶ Ebû Ammar, Filistin halk hareketinin önderlerinden Yasir Arafat’ın lakabıdır. Arafat, Filistin’de 1965’te kurulan Fetih Hareketi’nin kurucularındandır. Ayrıca 1969’da başına geçtiği Filistin Kurtuluş Örgütü’nü 2004’te yaşamını yitirene kadar yönetmiştir. Yasir Arafat hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: “Yasir Arafat: Ebû Ammar”, Vekâletü’l-Enbâ’ ve’l-Ma’lûmâtü’l-Filistiniyye, (Çevrim içi), https://info.wafa.ps/ar_page.aspx?id=5086 2 Ağustos 2022; “Munazzamatu’t-Tahrîri’l-Filistiniyye”, Al Jazeera, (Çevrim içi), <https://interactive.aljazeera.com/aja/palestineremix/plo.html>, 2 Ağustos 2022. Ebû ‘Ammâr’ın Gemi Operasyonu ile olan ilgisi Otobiyografinin Siyasi İzlekleri başlıklı bölümünde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

zincir ve kelepçelerdi. Sarıya dönmüş duvarlar arasında öldürücü bir yalnızlık ve ölü bir sessizlikle yolculuk...”²⁸⁷

Eserin üçüncü bölümünde yazarın da başlıkta ifade ettiği üzere asıl yolculuk başlar. İşkence bitmiş, bekleyiş başlamıştır. Musaddak bu bölümde tutukevinin işleyişi ve buranın önceki sakinlerini anlatır. Herhangi biriyle görüşeceği zaman hala göz bandını takmak zorundadır. Gardiyanlar birbirlerine takma isimlerle seslenir. Musaddak onların nöbet değişimlerini ezberler. Kendilerini ayak seslerinden tanır hale gelir. Bir süre sonra kime nasıl davranması gerektiğini öğrenir. Öyle ki zaman geçtikçe Nino ve el-Kahtânî lakaplı iki gardiyanla yakın arkadaş olur. Artık göz bandını takmaz olmuştur. Gardiyanlarla hücresinde oturup uzun vakitler sohbet eder. Musaddak’ın samimiyetine güvenen gardiyanlar tutukevinin işleyişi ve oranın yetkilileri gibi konularda ona karşı dürüst olurlar. Ayrıca her gün ona dünyada olan önemli haberleri aktarırlar.

Musaddak bir süre boyunca tutukevinde tek olduğunu zanneder, çünkü bir gün Yasin ile tanışana kadar yetkililer dışında kimse ile konuşmamıştır. Iraklı olan Yasin, devletine karşı Fas Krallığı adına casusluk yapar. Kimliği Irak Hükümeti tarafından ifşa olduğunda ise, Fas istihbaratına sığınır ve zorunlu olarak bu tutukevinde ikameti sağlanır. Musaddak ile tanıştığında oradaki iki buçuk yılını doldurmuştur. Normal bir tutuklu gibi değildir; kelepçe ve zincirleri yoktur. İçeride istediği gibi gezinir ve gardiyanlarla iskambil oynar. Bir süre sonra Yasin’in serbest bırakılacağı ve yurt dışına yeni bir kimlikle gönderileceği belli olur. Gittiğinde Musaddak gerçekten de tutukevinin tek sakini haline gelir.

Musaddak bir gün işkencecisiyle tekrar karşı karşıya gelir. Yeni bir işkence faslının başlayacağını düşünse de bu defa ondan yakında serbest bırakılacağını öğrenir. O andan itibaren tutukevine tam bir bayram havası hâkim olur. Musaddak’ın iyi anlaştığı gardiyanlar kendisini tebrik etmeye gelir. Ne var ki ertesi gün olur, aradan günler, haftalar geçer ama Musaddak serbest bırakılmaz. Sonradan gardiyanlardan öğrendiğine göre Yasin serbest kalıp Fransa’ya yerleştiğinde Musaddak’ın hikayesini onu kurtarmak amacıyla Fransız gazeteleriyle paylaşır. Haber uluslararası medyada yankı uyandırır. Bu nedenle Fas istihbaratı Musaddak’ı serbest bırakma kararını askıya

²⁸⁷ Musaddak b. Hadrà’, a.g.e., s. 67.

alır. Bölümün sonunda yazar içeride daha geçireceği çok seneleri olduğunu şöyle ifade eder: “Gerçekten de Yasin yaptığında haklı mıydı? Yoksa yaptığı yıkıcı yanlışla bana karşı suç mu işlemiş oldu? Gelecek yıllar bu sorulara cevap verecekti elbet.”²⁸⁸

Otobiyografinin dördüncü bölümünde Musaddak, tutukevinde geçirdiği yaklaşık bir senenin ardından, kitaba da ismini veren Tezmâra isimli hapishaneye nakledilmesini ve orada geçirdiği zamanı anlatır. Tezmâra’nın konumu ve fiziki yapısına dair oldukça ayrıntılı bilgi verir, öyle ki okur hapishaneyi gerçekten görmüşçesine zihninde canlandırabilir. Bu bölümde öne çıkan husus Tezmâra’nın yeni inşa edilen bir hapishane ve ilk sakininin de Musaddak olmasıdır. Bu bilgiyi daha oraya gelmeden tutukevindeki gardiyanlardan zaten edinmiştir, ancak içeri girdiği andan itibaren inşaat kokusu, duvar, kapı ve pencerelerin hiç zarar görmemiş olması da bu bilginin doğruluğunu gösterir. Yazar, boyu dört eni üç metre olan hücresinin duvarına, oraya geldiği ilk günün tarihini kazır: 27 Ramazan 1986. Bu tarihten serbest kalacağı 13 Temmuz 1993’e kadar evi, o hücre olacaktır.

Yine burada gardiyanlarla kurduğu yakın ilişkilerden bahseder. Tutukevindeki Nino ve el-Kahtânî gibi Tezmâra’da da ez-Za’rî lakaplı gardiyanla yakın arkadaş olur. Her ne kadar burada işkence gördüğünden bahsetmese de hapishanedeki hayatını zorlaştırmak ve ona mümkün olan tüm eziyetleri yaşatabilmek için her fırsatı kullanan gardiyanlar da vardır. ez-Za’rî’den İtalya’nın, Gemi Operasyonu’na katılanları gıyaplarında yargılamasının ardından altı buçuk yıl hapse mahkûm ettiğini öğrenir. Bu hüküm gıyabında verilmiştir, eğer mahkemeye bir avukatla çıkabilirse mahkûmiyet süresinde indirim yapılacağını bildiği için bu haber Musaddak’a umut verir. Ne var ki Fas ve Filistin arasındaki diplomatik ilişkilerin kesilmesi ve Fas Kralının radyoda Faslıların Filistinlilerle kuracağı herhangi bir ilişkinin yasaklandığını duyurması üzerine Filistin vatandaşı olan ve Filistin Kurtuluş Örgütü adına çalışan Musaddak’ın artık özgürlüğüne kavuşma umudu kalmaz.

Otobiyografinin beşinci ve son bölümünde yazarın serbest kalmak için uyguladığı riskli plan ve bu planın onu gerçekten de özgürlüğüne kavuşturması anlatılır. Bir gün nöbetçi gardiyanı hücrelerine çağırarak istihbarat başkanına bir mesaj iletme istediğini söyler. Mesaj “kahrolsun kral!”dır. Duyduklarına inanamayan ve

²⁸⁸ Musaddak b. Hadrâ’, a.g.e., s. 115.

dehşete düştüğü gözlerinden belli olan gardiyan, oradan hızlıca uzaklaşır ve yarım saat sonra Musaddak'ın dört senedir duymadığı kaba sesin sahibiyle döner: Tutukevindeki işkencecisi. Mesaj yerine ulaşmış ve cezasız da kalmamıştır. Musaddak uzun bir aradan sonra tekrar işkence odasını tecrübe eder. Burada kendisine defalarca “yaşasın kral!” dedirtilir.

İki aydan uzun bir süre sonra ileride Terörle Mücadele Birimi Başkanı olduğunu öğreneceği bir yetkili kendisini ziyaret eder. Musaddak'a bir süre önce üst makamlara ulaştırdığı mesajın nedenini sorar. O da şöyle cevap verir: *“Efendim, dört seneden fazladır şu kelepçe ve zincirlerle burada yalnızım. Dışarıdaki hayat hakkında hiçbir şey bilmiyorum. Akıbetim ne olacak onu da bilmiyorum. O yüzden bu yaşantıdan kurtulmanın en iyi yolunu yaptığım eylemde buldum.”*²⁸⁹

Yetkili ona kendilerinin de bu gerekçeyi tahmin ettiklerini söyler ve müjdeyi verir: Muhammed Musaddak b. Hadrâ' serbest bırakılacaktır. Ne var ki Musaddak'tan beklenen tepki gelmez; herhangi bir sevinç emaresi göstermemiş, şartlanmış gibi sadece kuru bir teşekkür etmiştir. Yetkili galiba tam anlamadığını, gerçekten serbest bırakılacağını, kendisini önceki yetkililerle karıştırmaması ve sözüne güvenmesini söyleyerek oradan ayrılır. Musaddak aynı müjdeyi seneler önce de almış ve bekleyiş bir işkenceye dönüşmüştür, ancak bu sefer en ufak bir özgürlük umuduna dahi muhtaçtır. Bu yüzden beklemeye başlar. Bu defa bekleyişi üç yıl sürer. 13 Temmuz 1993'te bizzat Fas kralından gelen kararla artık özgür bir insandır. 14 Temmuz sabahı Tunus Havalimanı'na iner, ancak güvenlik güçleri ülkeye girişine izin vermez: *“14 Ağustos 1993 sabahı Tunus'a vardım. Güvenlik güçleri ülkeye girmeme izin vermedi. Ben de mecburen bir Filistinliyi asla geri çevirmeyecek, hep Filistin'in yanında duracak ülkeye gittim.”*²⁹⁰

Musaddak'ın “hep Filistin'in yanında duracak ülke”den kastının Suriye olduğu sonucunu şu gerekçelerle çıkarabileceğimizi düşünüyoruz: Kral kararıyla serbest kalacağı kesinleşince babasını aramasına izin verilir. Babasından normalde Tunus'ta yaşayan karısı ve çocuklarının Şam'da olduğunu öğrenir. Nitekim İbn Hadrâ' ailesi

²⁸⁹ Muhammed b. Hadrâ', a.g.e., s. 158.

²⁹⁰ A.e., s. 165.

Fas asıllı Filistinlidir, ancak zamanında İsrail işgaliyle Suriye'ye göç etmek ve orada temelli bir yaşam kurmak zorunda kalmıştır.

3.3.2. Siyasi İzlekler

Muhammed Musaddak b. Hadrâ', 1985-1993 arasındaki yılları siyasi bir mahkûm olarak geçirir. Tunus'tan Fas'a geldiği sırada V. Muhammed Havaalani'nda tutuklanır ve birkaç günü nezarete geçirdikten sonra 11 Kasım 1985'ten 6 Haziran 1986'ya²⁹¹ kadar nakledildiği tutukevinde kalır. Ardından serbest bırakılacağı 13 Temmuz 1993'e kadar Temâra Hapishanesi'nde tutulur. Yukarıda yaptığımız dönemlendirme, Musaddak'ın neden tutuklandığının ve tutuklanma nedeninin arka planındaki dönemin siyasi konjonktürünün anlaşılması için oldukça önemlidir.

7 Ekim 1985'te Filistin Kurtuluş Cephesi (FKC) bir İtalyan yolcu gemisi olan Achille Lauro'yu rehin alır, ancak FKC'nin asıl amacı bu değildir. Cenova'dan hareket eden gemiye, ikinci durak olan Napoli'den yolcu olarak binen dört FKC üyesinin hedefi, gemi İsrail'in liman şehri olan İsdûd'a yanaştığında güvenlik güçleri ile gümrük görevlilerine ateş açmak ve mümkün olan en yüksek ölüme neden olmaktır. Yazar Musaddak'ın eserinde anlattığına göre FKC'nin böyle bir eylem planlamasının nedeni kısa bir süre önce İsrail'in, Filistin Kurtuluş Örgütü'nün (FKÖ) Tunus'taki merkezini bombalamasına karşılık misilleme gerçekleştirmektir. Ancak işler planlandığı gibi gitmez ve gemideki dört üyenin kimlikleri henüz Mısır'da Port Said'deyken ifşa olur. O andan itibaren FKC, İtalyan yolcu gemisini rehin almak zorunda kalır. İlk andan itibaren geminin kaçırılması bir terör eylemi olarak uluslararası krize neden olmaya başlar. Gemide birçok ülkeden yolcu bulunmaktadır. Bu krizin çözümü için Yasir Arafat devreye sokulur. Arafat ise FKC'nin kurucusu Ebû Abbas'ı görevlendirir. Mısır hükümeti öncülüğünde, gemi kaçırma eylemini gerçekleştiren üyeler ile Abbas'ın Mısır'da buluşması ve yine Mısır'ın resmi uçağıyla Tunus'a gönderilmeleri sağlanır.

Gemide bir kargaşa anında tekerlekli sandalyedeki Amerikalı bir Yahudi'nin FKC üyeleri tarafından vurularak öldürüldüğü bilgisini alan Amerikan Hükümeti,

²⁹¹ Yazar eserinde tutukevinden Temâra Hapishanesi'ne gönderildiği tarihi 27 Ramazan 1986 olarak vermekte, miladi takvimde ise bu tarih 6 Haziran 1986'ya denk gelmektedir.

askeri bir girişimle Tunus rotasındaki Mısır uçağını, etrafını savaş uçaklarıyla sarıp zorunlu iniş yapmaya zorlar. Ancak dönemin İtalya Başbakanı Bettino Craxi, herhangi bir Amerikan müdahalesinin İtalya-Amerika arasında diplomatik bir krize neden olacağını bildirerek Amerika'dan askeri güçlerini geri çekmesini ister.²⁹² Geri çekilen Amerikan uçaklarının ardından Ebû Abbas Tunus'a gönderilirken eylemciler İtalyan Hükümetine teslim edilmeye zorlanır. Bu eylemciler İtalyan mahkemesinde yargılanmalarının ardından farklı zaman aralıklarında hapse mahkûm edilirler.

Yazar Muhammed Musaddak da planlı olmayan bu gemi kaçırma operasyonunun arka planında yer alan FKC üyelerinden biridir. Otobiyografisinde yazdığına göre İtalyan mahkemesi bu operasyonla ilişkisi olan diğer üyeleri de gıyaplarında altı buçuk yıl hapse mahkûm etmiştir. Interpol, Fas Hükümeti'nden bu üyeleri kendisine teslim etmesini ister, ancak Fas Krallığı hiçbir Faslıyı yabancı bir devlete teslim etmeyeceğini ve söz konusu kişileri kendisinin yargılayacağını bildirir. Ne var ki Musaddak ne mahkemeye çıkarılır ne de hakkında hukuki bir süreç başlatılır. Varlığından kimsenin haberdar olmadığı Temâra Hapishanesi'nde yıllarca hukuka aykırı olarak alıkonulur ve işkence görür.

Bu noktada önemli olan diğer husus Fas istihbaratının Achille Lauro isimli yolcu gemisinin kaçırılma operasyonu ile ilgili ayrıntılı bilgiye ulaşma isteğidir. Musaddak'a, Yasir Arafat'ın bu eylemden haberdar olup olmadığına, Napoli'den gemiye turist gibi binen dört eylemcinin sahte pasaportlarının hazırlandığı Tunus'taki yer altı matbaasının konumuna dair ayrıntıları sorarlar. Musaddak FKC'nin sıradan bir

²⁹² İtalya, dış politikasının temellerini İkinci Dünya Savaşı'nın ardından bilinçli adımlarla dengeli bir yol izlemeye çalışarak Avrupalılık ve Atlantikçilik üzerine kurmuştur. Bu nedenle hem Avrupa hem de Orta Doğu ve Akdeniz ülkeleriyle ilişkilerini iyi düzeyde tutmaya çalışmıştır. Nitekim, bu yönelim neticesinde İtalya-Filistin ilişkileri olumlu ilerlemiştir. Öyle ki bu iyi ilişkiler sayesinde İtalya, uzun bir süre Filistinlilerin direniş hareketlerinin bir parçası olan terör eylemlerinin hedefi olmamıştır. 1983-1987 yılları arasında İtalya Başbakanı olan Sosyalist Partili Bettino Craxi'nin iktidara gelmesiyle İtalya'nın ılımlı Filistin politikası, İsrail-Filistin çatışmasına barışçıl bir yön vermeye doğru evrilmiştir. Gemi kaçırma operasyonunda Craxi'nin yabancı bir devleti kendi iç işlerine karıştırmama ve meseleyi hukuki standartlarla çözme çabaları, onun yürütmeye çalıştığı dengeli politikası olarak okunabilir. Bu operasyonla ilgili şu önemli ayrıntı, Craxi'nin meseleye yaklaşımını daha açık ortaya koymaktadır. Filistin Kurtuluş Cephesi'nin böyle bir operasyon gerçekleştirmesinin ardından gemideki FKC üyelerini Tunus'a teslim etme kararı alan ve bu konuda hiçbir ülkenin müdahalesine taviz vermeyen Craxi, ancak gemide bir yolcunun öldürüldüğü haberini almasının ardından dört üyenin İtalya'ya teslim edilmesini emretmiştir. İtalya-Filistin ilişkilerine dair daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Gökçen Yavaş, "İkinci Dünya Sonrası İtalya'nın Dış Politikası (1948-1990): Atlantikçilik ve Avrupalılık", **Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi**, C.VIII, No:2, 2017, s. 111-126., "Alâ Metni Achille Lauro", Al Jazeera Documentary, (Çevrim içi), <https://www.youtube.com/watch?v=j6tDvX33oW4>, (4 Ekim 2022).

üyeyi olduğunu ve böyle önemli bilgilere sahip olmadığını söylese de işkenceyle konuşturulmaya çalışılır.

Fas'ın 1956'da Fransa'dan bağımsızlığını kazanmasıyla başlayan ve 1999 yılına kadar süren bir dönem olan Senevâtu'r-Rasâs (Kurşun Yılları) Fas'ın yakın siyasi tarihi için oldukça önemlidir. Bu yıllar içerisinde ülkeyi V. Muhammed ve onun vefatının ardından oğlu II. Hasan yönetmiştir.²⁹³ Fransa hegemonyasından çıkan Fas, bağımsızlığın ardından devletleşme sürecine girmiş ve yöneticiler ülke sınırları içinde çıkan ayaklanmaları ve muhalifleri zor kullanarak bertaraf etme yoluna gitmiştir.²⁹⁴ Ancak 1999'da II. Hasan'ın oğlu VI. Muhammed'in iktidara gelmesiyle Kurşun Yılları ile yüzleşme ve mağdurlar için adaleti yerine getirme çalışmaları başlamış ve bu amaçla Heyetu'l-İnsâf ve'l-Musâlaha (İnsan Hakları ve Uzlaş Komisyonu) kurulmuştur. Komisyonun önceliğı söz konusu yıllar arasında işlenen insan hakları ihlallerinin tespiti ve sorumlularının yargılanmasıdır. Odak noktası ise hapsedilen, işkence gören, öldürülen ve kaybolan muhaliflerdir. Fas'ın işkence odalarıyla meşhur bir diğey hapishanesi olan Tezmamaârt'ın kurbanlarından Faslı yazar Ahmed el-Merzûki, Musaddak'ın otobiyografisine yazdığı ön sözde, bu hapishaneye dair ulusal ve uluslararası birçok soruşturmanın yürütölüp hakkında raporlar yazıldığını ve kurulan komisyonun hapishaneden sağ kurtulan eski tutukluları, cellat ve sorumlularla yüzleşmeleri için masaya davet ettiğini, ancak bu girişimden bir sonuç alınamadığını söyler.

Kurşun Yılları boyunca yalnızca siyasiler, aydınlar ya da öğrenciler değil sıradan halkın da muhalif tavrı karşılıksız kalmamıştır. Örneğın 1981 yılında artan vergi fiyatlarını protesto etmek için sokaklara dökülen Fas halkı, güvenlik güçlerinin orantısız şiddetine maruz kalmış; yaşamını yitirmiş, yaralanmış ve tutuklanmıştır. Öyle ki bu çatışmalarda ölenler saklı toplu mezarlara gömölmiş ve yaşananlar ancak İnsan Hakları ve Uzlaş Komisyonu'nun bu mezarları tespit etmesiyle gün yüzüne çıkmıştır.²⁹⁵

²⁹³ "Fas", (Çevrim içi), <https://www.insamer.com/tr/ulke-profil-fas/>, 4 Ekim 2022.

²⁹⁴ Davut Dursun, "Fas: Himaye Dönemi ve Bağımsızlık", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XII, İstanbul, 1995, s. 192-196.

²⁹⁵ "İhticâcât 1981 bi'l-Mağrib: Şuhedâu'l-Kûmîrâ", Al Jazeera, (Çevrim içi), <https://www.aljazeera.net/encyclopedia/events/2016/9/11/%D8%A7%D8%AD%D8%AA%D8%AC%D8%A7%D8%AC%D8%A7%D8%AA-1981->

2017’de Fas İnsan Hakları Kurulu’nun Kurşun Yılları’nda güvenlik güçlerince zorla alıkoyulan ve keyfi tutuklanan kurbanlara ait arşiv belgelerini Krallık Arşivi’ne teslim etmesiyle söz konusu yıllara dair önemli gerçekler ortaya çıkar.²⁹⁶ Bu tarihi belgelerin yanı sıra Muhammed Musaddak b. Hadrâ’ gibi mağdurların yazdıkları roman, otobiyografi ve hatıratlar da hala söz konusu döneme ışık tutmaktadır.

3.3.3. Kişiler

Yazar Muhammed Musaddak b. Hadrâ’nın kim olduğu ve neden tutuklandığından yukarıdaki başlıklarda ayrıntısıyla bahsettik. Burada yazarın otobiyografisinde anlattıkları ışığında tutukluluk süresi boyunca içinde bulunduğu şartların düşünce ve tavırlarını nasıl etkilediği üzerinde duracağız.

Musaddak’ın tutuklanma süreci boyunca öne çıkan tavır, güvenlik güçlerine karşı gelmemesi ve sakinliğini korumasıdır. Bu bilinçli tavrının ardında kendisinin FKC’nin askeri kanadında yetişmiş olması ve bu yüzden karşı gelerek zıtlaşmanın işleri daha çok karmaşıklştıracağını bilmesi yatar. Buna örnek olarak tutukevine götürülürken çok sıkı haldeki kelepçeyi görevlilerden biraz gevşetmelerini istemekten vazgeçme nedenini verebiliriz: “*Böylesine bir isteğin kötü yorumlanacağına kanaat getirdim, çünkü henüz ‘yol’un çok başındaydık.*”²⁹⁷

Bu sabırlı tavrının karşılığında gardiyanların iyi davranışlarıyla ödüllendirilir. Bazısı onunla sigarasını paylaşır, bazısı kahve ikram eder; ancak yazar durumun ciddileştiğini ve tutukluluğunun kısa süreli olmayacağını anladığında iradesine karşı işlenen suçlara direnç göstermeye başlar. Verilen yemekleri yemeyi reddeder, sabırlı ve sessiz halini sürdürmez. Geleceğinin ellerinde olduğunu bildiği otoriteye karşı pasif bir tutukludan, uğradığı haksızlığa ve özgürlüğünün gasp edilmesine karşı insanlık onurunu koruma içgüdüleriyle hareket eden bir tutukluya dönüşür. Dört duvar arasına

<https://www.aljazeera.net/news/humanrights/2017/7/25/%D8%A8%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%BA%D8%B1%D8%A8-%D8%B4%D9%87%D8%AF%D8%A7%D8%A1-%D8%A7%D9%84%D9%83%D9%88%D9%85%D9%8A%D8%B1%D8%A7>, 26 Ekim 2022.

²⁹⁶ “Teslîmu Mileffâti “Senevâti’r-Rasâs” bi’l-Mağrib li’l-Arşif”, Al Jazeera, (Çevrim içi), <https://www.aljazeera.net/news/humanrights/2017/7/25/%D8%A8%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%BA%D8%B1%D8%A8-%D8%B4%D9%87%D8%AF%D8%A7%D8%A1-%D8%A7%D9%84%D9%83%D9%88%D9%85%D9%8A%D8%B1%D8%A7%D8%AA-%D8%B3%D9%86%D9%88%D8%A7%D8%AA-%D8%A7%D9%84%D8%B1%D8%B5%D8%A7%D8%B5-%D8%A8%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%BA%D8%B1%D8%A8>, 26 Ekim 2022.

²⁹⁷ Muhammed b. Hadrâ’, **a.g.e.**, s. 38.

hapsedilmiş bir beden ve ruhun içinde Musaddak, bu baş kaldırma ile kendisine yakışanı yaptığını ifade eder.

- **Gardiyanlar:** Musaddak sekiz yıllık mahkûmiyet hayatı boyunca kendisine karşı iyi ve merhametli davranan gardiyanlar olmasa hapishaneden canlı çıkamayacağına inandığını söyler.²⁹⁸ Birçok gardiyanla iyi ilişkiler kurar ve otobiyografisinde onlardan üçüne yer verir; Nino, Hüseyin el-Kahtânî ve ez-Za'rî.

Nino, kırklı yaşlarda, esmer tenli bir adamdır. Siması sıradan, merhametli ve iyi bir insan olduğunu ele verir. Yazar Musaddak, Nino'nun alt tabakadan olduğunu, kaza ve kaderden bahsederken örnek verdiği Kur'an ayetlerinin birini dahi doğru telaffuz edemeyişinden anlar, ancak onunla vakit geçirdikçe bu basitliğine karşın sarsılmaz bir imanı olduğunu keşfeder. Nino, mahkûmların dört duvar arasında insani iletişime ihtiyacı olduğunu bilerek sık sık Musaddak'ın hücrelerinde onunla sohbet eder. Musaddak, Nino'nun bu cana yakınlığı sayesinde içeride ümitvar kalabildiğini söyler.

Hüseyin el-Kahtânî de kırklarında, uzun boylu ve zayıf bir adamdır. Sürekli hayat şartlarının zorluğundan ve eğer esrar satıcılığı yapmasa beş çocuğunun geçimini sağlayacak paraya ulaşamayacağından bahseder. Musaddak'a dışarıdan lezzetli yiyecekler getirir ve arkadaşlıkları ilerledikçe idare ile ilgili bir mahkûmun bilmemesi gereken bilgileri rahatlıkla onunla paylaşır hale gelir.

Nino ve el-Kahtânî, Musaddak'ın bir yıla yakın kaldığı tutukevindeki gardiyan dostlarıdır. Yedi yılını geçirdiği Tezmâra Hapishanesi'nde ise ez-Za'rî isimli gardiyanla ünsiyet peyda eder. O da Musaddak'a karşı merhametlidir ve sık sık sohbet ederler. Örneğin, Tezmâra'daki ilk gün hücrendeki floresan lambadan çıkan cızırtılar Musaddak'ın sinirlerini öyle rahatsız eder ki ez-Za'rî'den lambayı sökmesini ister. Karanlıkta kalmayı o sese tahammül etmeye tercih eder. Gardiyan “sen nasıl istersen” diyerek anlayışla bu isteği yerine getirir.

²⁹⁸ Bu duruma örnek olarak Musaddak; Horra Press'ten Usâme Sa'dûn'un kendisiyle gerçekleştirdiği röportajda, 2011'de Fas'a dönmesine izin verildiğinde hapishanede yakın olduğu bir gardiyanın evine ziyarete gittiğinden bahseder. Ne var ki gardiyan yaşamını yitirmiştir, ancak onun Muhammed Musaddak b. Hadrâ' olduğunu öğrenen ailesi tarafından sevinçle kucaklanır. Gardiyan, ailesine Musaddak'tan çok bahsetmiştir. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Usâme Sâ'dûnî, “**Hivâr me'a'l-Muhtatifi'l-Mağribiyyi'l-Filistînî Muhammed Musaddak b. Hadrâ': Isrârû'l-İhtitâf ve't-Ta'zîb min Tarafi'l-Bolîs**”, (Çevrim içi), <https://www.youtube.com/watch?v=8tGhyJl-d8w>, 21 Ağustos 2022.

Musaddak'ın hapishane hayatını kolaylaştıran gardiyanlar olduğu gibi otoritesini tutukluların üzerinde en sert şekilde kullanmayı görev edinen Bâbâ gibi gardiyanlar da vardır. Tutumunu milli çıkarlarla temellendiren bu güç sahiplerine göre siyasi tutukluların hepsi casustur, vatanlarına ve krala ihanet etmişlerdir. Bâbâ, Musaddak'a sözlü ve fiziki şiddet uygular, diğer meslektaşlarının onunla iyi geçindiğini ve işlerini yapmadıklarına dair şikayetlerini amirlerine ulaştırır. Bu şikayetler neticesinde gardiyanlara soruşturma açılır ve bir süre hiçbir Musaddak ile iletişim kuramaz. Bâbâ bu hamlesiyle bir tutukluya verebileceği en büyük zararı vermiştir; tecrit hali. Çünkü gardiyanlar Musaddak'ın dış dünya ile olan tek bağlantısıdır.

Musaddak ile Bâbâ da tutukevinden Temâra'ya ondan sorumlu gardiyan olarak nakledilir. Şeker hastalığına yakalanana kadar görevini aynı sertlikte yapmaya devam eder. Oldukça yapılı ve gücü kuvveti yerinde olan Bâbâ kısa bir süre içinde bir deri bir kemik kalır. Hastalığın verdiği acizlik hali ile insanlarla iletişimini düzeltmeye, uyumlu biri olmaya çalışır. Öyle ki bir bayram sabahı Musaddak'ın hüccesine ev yapımı bayram tatlısı bırakır.

Tutukevinin Musaddak'tan eski misafiri Yasin, yazarın hayatı için kritik değere sahiptir. Serbest bırakılıp Fransa'ya gönderilen Yasin, arkadaşını bulunduğu durumun içinden kurtarma niyetiyle meseleyi Fransız medyasına aktarınca Musaddak'ın hapishanede kalacağı seneleri uzamış ve kötü muameleye maruz kalmıştır. Diğer yandan Yasin'den Fas'ın Kurşun Yılları'nı daha iyi anlayabilmek adına da önemli bilgiler elde ederiz. Öyle ki, ülkede hakkında resmi soruşturma açılmadan mahkûm edilen, akıbeti bilinmeyen, gözaltındayken gizli hapishanelere nakledilen ve bir daha kendisinden haber alınamayan insan profili yaygındır ve Yasin'in de korkulu rüyası o hapishanelerdir.

- **Cellatlar ve Üst Düzey Yetkililer:** Tutuklulara işkence uygulamakla görevli cellatlar, hapishane dışından özel olarak tutukluları sorgulamak ve gerektiğinde çeşitli sebeplerle işkence uygulanmasını sağlamak üzere görevlendirilen üst düzey yetkililerin emirleridir.

Yazar Muhammed Musaddak, birkaç gün tutulduğu nezaretten sonra nakledildiği tutukevinde “sevimsiz sesin sahibi” olarak nitelendirdiği yetkili tarafından sorguya alınır, ancak istenilen cevapları vermediği için yedi gün boyunca

çeşitli işkenceler görür. Etrafı görmesine izin verilmediği için göz bandıyla sorgulanan ve işkence gören Musaddak, hapishanede geçirdiği sekiz yıl boyunca bu Sevimsiz Sesin Sahibi ile iki kere daha karşı karşıya gelir ve aradan yıllar geçmesine rağmen sesinden kim olduğunu anında tanır. Bu yetkili, sorgu sırasında aldığı cevaplardan memnun olmadığında “ancak hayvanların anladığı dilden anlarsınız” diyerek mahkumları işkence odasına götürür ve cellatlara teslim eder. “Bilmiyorum” cevabı ve işkence altındaki tutuklunun bağrıışları daha fazla şiddet uygulanması için sorgu memurunu tahrik eder. Diğer yandan tutuklunun iyi beslenmiş olması da önemlidir, çünkü işkence esnasında güçten hemen düşmesi istenmez.

Cellatlar ve soruşturmayı yürütenlerin yanı sıra müfettişler, hapishanelerden sorumlu müdürler ve Musaddak’a serbest kalacağını haber vermeye gelen Terörle Mücadele Birimi Başkanı gibi yetkililer de bulunur. Musaddak serbest kaldıktan sonra bu kişilerin bazılarının gerçek isimleri ile unvanlarını öğrenir ve bu bilgilere otobiyografisinde yer verir. Nitekim, gizli bir hapishane olan Tezmâra’nın varlığını bu bilgilerle kanıtlayabileceğini bildiğinden bazı çehreleri ve içeride öğrendiklerini unutmamak için özel çaba harcadığını söyler.

Bu başlığa son vermeden önce yukarıda zikrettiğimiz Terörle Mücadele Birimi Başkanı üzerinde durmakta fayda görüyoruz. Karşısındaki tutukluyu bir insan olarak ciddiye alan, serbest kalacağını söylediğinde Musaddak’tan kendisine güven duymasını talep eden ve hücre içinde bile ayaklarından zincirli tutulan Musaddak’ın bağlarının çözülmesini söyleyen bu yetkili, Musaddak’ın mahkûmiyet hayatı irdelendiğinde görevini icra etme biçimiyle insan haklarının varlığını okura hatırlatan önemli bir örnek teşkil eder. Diğer yandan önceki üst düzey yetkililerle kıyaslandığında idealist ve reformcu bir yol izlediğini de söyleyebiliriz.

3.3.4. Zaman

Musaddak, hapishanede yaşadıklarını geçmişe dönük olarak anlatır, ancak anlatımı kuvvetlendirmek için bazen şimdiki zaman kullanımına geçer. 1985-1993 yılları arasındaki tutukluluk hayatını üç farklı mekâna bölerek anlattığı için üç farklı zaman diliminden bahsedebiliriz. İlki oldukça kısadır, tutuklandığı anı ve nezarete geçirdiği birkaç günü kapsar. İkincisi 11 Kasım 1985’te daire-hapishane olarak

nitelendirdiği tutukevine götürülmesiyle başlayıp Tezmâra Hapishanesi'ne nakledildiği 6 Haziran 1986 tarihinde son bulur. Sonuncusu ise bu tarihten serbest bırakıldığı 13 Temmuz 1993 tarihine kadarki süredir.

Yukarıda bahsettiğimiz geniş zaman dilimleri dışında yazarın özellikle ele aldığı dönemler de vardır. Örneğin, içeride geçen Ramazan aylarına önem verir. Müslüman bir mahkûm olarak İslam dininin kutsal ayı olan Ramazan'ı dört duvar arasında ailesinden, sevdiklerinden ve diğer Müslümanlardan ayrı geçirmenin zorluğundan bahseder ve bu noktada geçmişe dönerek okurlarla geçirdiği güzel Ramazan anılarını paylaşır.

3.3.5. Mekân

Bir önceki başlıkta da zikrettiğimiz gibi sekiz yılını üç farklı mekânda siyasi tutuklu olarak geçiren Musaddak, birkaç gün tutulduğu nezareti asgari düzeyde dahi insani yaşam standartlarını karşılamayan bir mekân olarak anlatır. Yatak, koltuk ya da sandalye gibi herhangi bir mobilya barındırmayan hücrede tutuklular oturacak yeri dahi zor bulurlar ve sırt sırta vererek oturur pozisyonda uyumak zorunda kalırlar. Diğer yandan tuvalet bölümü, bu küçük hücrenin bir köşesinde insanın mahremiyet alanını yok sayacak şekilde bulunur.

Musaddak, sıradan bir daireye benzeyen ve yaklaşık yedi ay kaldığı tutukevine gözleri bağlı şekilde götürülür. Bu nedenle nerede tutulduğunu ancak gardiyanlarla kurduğu iyi ilişkiler neticesinde öğrenir. Buna göre tutukevi Rabât'ın zengin mahallelerinden biri olan Akdâl'de bulunur ve yazar daha ilerleyen sayfalarda bu tarz tutukevlerini “ölüm daireleri” olarak nitelendirir:

“Gece oldu ve sessizlik çöktü. Yakınlardan bir tren gürültüsü duyuldu. İnsanlar bu trende gerçekten huzur içinde yolculuk mu ediyorlar? Birileri rahatça oturmuş gazete mi okuyor? Diğerleri yolluğunu çıkarıp iştahla yiyor mu? Tren “ölüm daireleri”nin üzerinde ilerlerken bu insanlar nasıl beceriyorlar tüm bunları yapabilmeyi?”²⁹⁹

Musaddak, hücrelerine ilk yerleştirildiğinde demir parmaklıklı pencereden içeri sızan çocuk ve araba sesleri ile yoldan geçen insanların konuşmalarından yola çıkarak

²⁹⁹ Musaddak b. Hadrâ', a.g.e., s. 58-59.

bulunduğu yerin şehir içinde olduğunu tahmin eder; tüm bu hareketlilik ona hayatın parmaklıkların ardında tüm canlılığıyla devam ettiğini acı bir şekilde hatırlatır. Öyle ki bir gün parmaklıklardan içeri bir kedi girer, Musaddak onunla yemeğini paylaşır. Adını ‘Anter koyduğu kedi, zamanla Musaddak’ın gardiyanların bile göz yumduğu hücre arkadaşı olur.

Hayatın akışını, dört duvar arasında özgürlüğü gasp edilmiş bir şekilde dinleyerek takip eden Musaddak, hücresini şöyle tarif eder:

“(…) Kendimi sıradan bir odada buldum. Kapalı bir penceresi vardı. Odanın koridora çıkan kapısı açıktı. Oldukça sıradan bir daireydi. Yerden en fazla yarım metre yükseklikteki dar demir yatakta uzanır haldeydim. Üzerimde kötü kokan bir örtü, altımda ise yıpranmış bir sünger vardı. (...) Oda soğuktu. Rüzgâr, camı olmayan tahta pencerenin aralıklarından rahatsız edici düzeyde şiddetli bir ısıklık sesi olarak giriyordu. Tavandan ise kirli sarı bir lamba sarkıyordu.”³⁰⁰

Musaddak, bahsedeceğimiz son mekân olan Tezmâra Hapishanesi’ne de gözü kapalı sokulur. Tutukevindeyken arkadaş olduğu Yasin’in de, akıbetinin belirsizliğinin onu rejimin gizli hapishanelerine mahkûm edeceğinden ve bir daha gün yüzü görememekten korktuğu gibi Musaddak da Tezmâra’ya nakledildiğinde başına gelenin tam da bu olduğunu görür. Başkent Rabât’a yakın bir şehir olan Temâra’da bulunan hapishane, geniş bir alana yayılmış ormanın içinde, betondan duvarlarla ve gözetleme kuleleriyle çevrili birçok binadan oluşan kompleksin bir parçasıdır. Bu kompleks **Fas İç İstihbarat Teşkilatı olan Ulusal Bölge Kontrol Genel Müdürlüğü’ne (el-Mudîriyyetu’l-‘Âmme li Murâkabeti’t-Turâbi’l-Vatanî)** aittir. Birkaç üst düzey yetkili hariç teşkilattaki hiç kimse bu kompleksin içinde bir hapishane olduğunu bilmez. Bu yüzden Musaddak hapishaneye gizlice sokulur. Yazar hapishanenin içini şu şekilde tarif eder:

“Bina iki kattan oluşuyordu. Biri yeraltındaydı, dışarıdan yalnızca üst kat görünüyordu. İki kat da ufak bir ayrıntı dışında birbirinin aynısıydı: Üst kattaki mutfakın hemen altı işkence odasıydı. Her katta on beş metre uzunluğunda koridor ve

³⁰⁰ Musaddak b. Hadrâ’, a.g.e., s. 44.

her koridorda beşi sağda beşi solda olmak üzere on hücre vardı. Ayrıca her iki katta da yüz kişiden fazlasını alabilecek kapasitede birer büyük hücre daha vardı.”³⁰¹

3.3.6. Anlatım Biçimi

Daha kitabın kapağında okura bir otobiyografi okuyacağı söylenir. Buna ek olarak kitabın başında yer alan Ahmed Veyhemân’ın sunuşu ve Faslı yazar Ahmed el-Merzûkî’nin ön sözü de eserin bir otobiyografi olduğunu vurgulayan yazılardır. Tüm bunlara rağmen okur daha ilk satırlarda bir roman okumaya başladığını hisseder. Yazar Muhammed Musaddak b. Hadrâ’, kronolojik düz bir anlatım biçimi yerine hikâyeleştirmeyi tercih eder, ancak hikâyenin akışını bozarak olaylara ve durumlara yönelik yorumları ya da doğrudan verdiği gerçek verilerle bir kurgu olduğunu hissettiren bu yanılsamayı yok eder.

Yazar genel anlatım dili olarak fasih Arapça kullanır. Aynı durum geneli itibarıyla diyaloglar için de geçerlidir, çünkü yetkililer Fas lehçesini anlasa da konuşamayan Musaddak ile fasih Arapça konuşur. Ancak başka mahkumlarla gardiyanlar arasındaki diyaloglarda Fas lehçesi kullanılır. Ayrıca Arapça olmayan ancak günlük dilde kullanılan yabancı kelimeler veya fasih bir cümleye karışmış Fas lehçesinden kelime ve ifadeler tırnak içinde verilir.

³⁰¹ Musaddak b. Hadrâ’, a.g.e., s. 116-7.

SONUÇ

Arap halkları, despot yöneticilerin idarelerine yönelik muhalif tavır ve eylemleri nedeniyle tutuklanıp hapsedilmiş ve bu hapishane tecrübelerini yazarak tarihe not düşmüşlerdir. Bu eserler zaman içinde “Edebu’s-Sucûn (Hapishane Edebiyatı)” olarak isimlendirilen bir edebiyat dalının doğmasına neden olmuştur. İzleri daha geriye doğru sürülebilse de hapishane yirminci yüzyıl itibarıyla Arap edebiyatının sık rastlanan temalarından biri olagelmıştır.

Biz Çağdaş Arap Düzyazı Literatüründe Hapishane Edebiyatı başlıklı bu tezimizde, geçtiğimiz yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla yazılan hapishane temalı eserleri inceleyerek ve Hapishane Edebiyatı’nın tanımını yaparak kapsamını belirlemeye çalıştık. “Hapishane Edebiyatı’nın “Ne”liği” başlıklı birinci bölümde bir eserin Hapishane Edebiyatı’ndan kabul edilebilmesi için fiziki bir mekân olan hapishaneyi ana tema olarak ele alması gerektiği sonucuna vardık. Ancak bu temadaki bir eser, yalnızca hapishane içinden bahsedebileceği gibi hapishane sonrasını ve onun neden olduğu sonuçları da merkezine alabilmektedir. Burada önemli olan husus eserde yer alan kişilerin fiziki bir yapı olarak hapishane ile etkileşime girmiş olmalarıdır. Hatta öyle ki bazı eserler, hem hapishanenin içini hem de tutuklunun hapishaneden çıktıktan sonraki hayatını konu edinir.

Farklı Arap ülkelerinden eserleri incelediğimizde, bu halkların ortak bir düşman olarak baskıcı iktidarlardan muzdarip olduklarını ve bu durumu Arap Hapishane Edebiyatı aracılığıyla ifade ettiklerini gördük. Geçmişlerinde mandater yönetimler altında yaşayan bu halkların, bağımsızlık süreçlerinde yaşadıkları siyasi istikrarsızlıkta olduğu kadar, tam bağımsızlık dönemlerinde de belli idealleri gerçekleştirme pahasına hükümetlerince baskı ve yıldırma politikalarına maruz kaldıkları, Hapishane Edebiyatı eserlerinde okunabilmektedir. Nitekim hapishanenin bu politikaların en işlevsel aracı olduğu görülmektedir. Ancak tam bu noktadan hareketle Arap Hapishane Edebiyatı’nın reel yaşamla olan bağı hususunda edebi bir problem baş gösterir. Roman, öykü ve tiyatro gibi kurmaca eserlerde konu edinilen olay ve durumlar, kurmacanın yapısı gereği gerçek kabul edilmemelidir. Ancak yazar ve araştırmacılar; bu eserlerin gerçekleri tüm çarpıcılığıyla ortaya koyduğunu

söyleyenler ile bunların yaşanılanlardan parçalar barındırsa da yalnızca birer kurgudan ibaret olduklarını vurgulayanlar olarak ikiye ayrılırlar.

Yine mukayeseli okumalarımız sonucunda Hapishane Edebiyatı eserlerinin hapishanede yazılanlar ve hapishaneden sonra yazılanlar olarak mekân açısından ikiye ayrıldığını ve mekândan bahsederken zorunlu olarak zamandan da bahsedildiğini tespit ettik. Tüm bu zaman ve mekân ortaklığında yazarın da bu kesişimdeki rollerinin farklı olduğunu saptadık. Öyle ki yazar, hapishaneyi bizzat tecrübe etmiş ya da böyle bir tecrübeye şahit olmuş olabilir. Her hâlükârda bu eserler Hapishane Edebiyatı'ndan kabul edilir.

Yaptığımız literatür taramasıyla Hapishane Edebiyatı'nın yazım türlerini belirledik. Bu yazım türlerini “kurmaca” ve “kurmaca dışı” olarak iki grupta sınıflandırdık. İlk gruba otobiyografi, hatırat ve günlük türlerini; ikinci gruba ise roman, öykü ve tiyatroyu dahil ettik. Ardından bu yazım türlerinin konu edindiği beş ortak başlık tespit ettik. Bunlar; İktidarın Özgürlük Gaspı ve İtaat, İşkence, Hapishane Koşulları, Hapishanenin İnsanı Dönüştürmesi ile Hapishane Sonrası Hayat'tır.

Birinci bölümü “Arap Hapishane Edebiyatı Neden Yazılıyor?” ve “Arap Hapishane Edebiyatı Neden Okunuyor?” başlıklarıyla sonlandırdık. Yazarların yazma motivasyonları olarak şunları belirledik: Bulunduğu ortamdan uzaklaşmak için yazmak, mahremiyet alanı açmak için yazmak, unutmamak için yazmak, yaşananları halkın geri kalanına ifşa etmek için yazmak. Hapishane Edebiyatı okurunu ise ikiye ayırdık. Bunlar siyasi hapishane mağdurları ile politikayla ilgilenmeyen sıradan vatandaşdır. Mağdurlar seslerini duyurmak için yazmaya ve yazılanları okumaya devam ederler, böylece siyasi hapishaneyi ülkelerinin gündeminde tutmaya çalışırlar. Sıradan vatandaş ise ülkesinde yaşananları öğrenmek için Hapishane Edebiyatı eserlerini takip eder.

İkinci ve üçüncü bölümlerdeki eserleri incelemeye özetleriyle başladık, ardından “siyasi izlekler” başlığında metinlerdeki siyasi verileri deşifre ederek gerçek dünyadaki siyasi olaylarla kesişmelerini ortaya koyduk. Eser incelemelerinde “Siyasi İzlekler” başlığına yer vermemizin iki ana sebebi vardır. Bunlardan ilki; Hapishane Edebiyatı'nın, tam olarak anlaşılması için gerçek dünyadan verilere ihtiyaç duymasıdır. Bu alandan bir eserin okurun zihninde boşluk bırakmaması siyasi tarih bilgisi gerektirir. Diğer sebep ise Hapishane Edebiyatı'nın varlığının; kişi ile siyasi

iktidar arasındaki çatışmaya, yani muhalefete mecbur olduğunu tespit etmemizdir. Böyle bir çatışmanın yokluğu siyasi hapishaneyi de var etmeyecektir.

Siyasi izlekler başlığının ardından eserleri kişi, zaman, mekân ve anlatım biçimleri bakımından tahlil ettik. İkinci ve üçüncü bölümlerdeki bu tahlillerin amacı ise birinci bölümdeki Hapishane Edebiyatı tanımını farklı ülkelerden örneklerle pekiştirmektir. Eserleri farklı ülkelerden seçmemizin nedeni ise siyasi hapishanenin Arap ülkelerinin ortak problemi olduğunu ve bunu edebiyatla dile getirdiklerini göstermektir.

Son olarak, tezimizde kısaca değindiğimiz üç meselenin önemli araştırma konuları olabileceğine inanıyoruz. Birincisi Arap Hapishane Edebiyatı'nın sömürge dönemi ile bağımsızlık dönemi olarak ayrı tanımlarının yapılması ve kapsamlarının belirlenmesi ihtiyacıdır. Emperyalist ve işgalci iktidarların hapishanelerinden çıkan edebiyatın amacı, nedeni ve etki alanı, bizim bu tezimizde bağımsız devletlerle sınırladığımız edebiyatinkinden farklıdır. Bu nedenle farklı perspektifler geliştirilerek ele alınması gerektiğini düşünüyoruz.

İkinci olarak Hapishane Edebiyatı'nın edebiyat kuramları ve eleştirileri çerçevesinde gerçeklikle olan ilişkisi ayrı bir tezde derinlemesine incelenirse, bu edebiyat dalı için nitelikli tartışmalara zemin hazırlayabilir.

Üçüncüsü, Arap Hapishane Edebiyatı'nın hatırı sayılır bir kısmını oluşturan iki büyük siyasi grubun edebi faaliyetlerinin karşılaştırılmasının yapılmasıdır. Bunlar İslamcılar ile komünistlerdir. Nitekim literatürde İslamcıların hapishane tecrübelerini yazmada komünistlerin gerisinde kaldığına dair görüşler bulunur. Bu iki grubun Arap Hapishane Edebiyatı'nı oluşturmadaki rollerinin tespiti literatürü zenginleştirecektir.

Sonuç olarak, biz bu akademik çalışmamızda Arap Hapishane Edebiyatı'nın sınırlarını ve kapsamını kaynaklarımız aracılığıyla tespit etmeye, bunu farklı ülkelerden altı eserle pekiştirmeye ve geliştirmekte olan bu edebiyat dalının özelliklerine ışık tutmaya çalıştık.

KAYNAKÇA

- Abdu'l-Mu'tî, Faruk Mahmud**: Yusuf İdris beyne'l-Kıssatî'l-Kasîra ve'l-İbdâ'î'l-Edebî, Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990.
- Amanov, Shatlyk**: “Suriye”, **Modern Orta Doğu Siyasi Tarihi**, Haz. Hasan Öztürk, İstanbul, Bilgesam Yayınları, 2016, s. 83-134.
- Aşûr, Radvâ**: “Edebu's-Sucûn fî 'Âlemi'l-'Arabî”, **Edebu's-Sucûn**, Haz. Şa'bân Yûsuf, Kahire, el-Heyetu'l-Mısriyyetu'l-'Amme li'l-Kitâb, 2014, s. 11-32.
- Armaoğlu, Fahir**: **Filistin Meselesi ve Arap İsrail Savaşları (1948-1988)**, 4. bs., İstanbul, Kronik Kitap, 2017.
- Arslan, Adnan**: “Modern Arap Edebiyatı'nda Cezaevi Romanı”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.XXV, 2016/2, s. 31-57.
- Arslan, Adnan**: **Çağdaş Suudi Romanında Arap Toplum Eleştirisi**, Bursa, Emin Yayınları, 2018.
- Altuntaş, Halil; Şahin, Muzaffer**: **Kur'an-ı Kerim Meâli**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Auster, Paul**: **Brooklyn Çılgınlıkları**, Çev. Seçkin Selvi, İstanbul, Can Yayınları, 2007.
- el-Asvani, Ala**: **Diktatörlük Sendromu**, çev. Barış Özkul, İstanbul, İletim Yayınları, 2020.
- el-'Azzâvî, Fazıl**: **el-Kal'atu'l-Hâmise**, Menşûrâtu'l-Cemel, Köln, 2000.
- Baran, Ercan**: “Çağdaş Arap Edebiyatında Zindan Edebiyatı: Sunullah İbrahim'in Tilke'r-Râiha İsimli Romanı”, **Asya Studies**, 6(20), 2022, s. 141-148.
- Berrû, Muhammed**: **Nâcin mine'l-Miksale**, Beyrut, Cusûr li't-Terceme ve'n-Neşr, 2021.
- Boğatekin, Mehmet**: “Hapiste Yazmak Üzerine Bir Deneme”, **Hapiste Yazmak**, Haz. Aytekin Yılmaz, İstanbul, Kanat Kitap, 2006, s. 203-213.
- Ceylan, Ayhan**: “Ürdün'de Anayasal Gelişim”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. VI, No: 1-4, 2002, s. 33-60.

- Cleveland, William:** **L. Modern Ortadoğu Tarihi**, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2008.
- el-Cibâ'î, Gassân:** **Selâsu Mesrahiyyât: Cenerâlyûs, eş-Şâkîka, Bûdi'l-Hâris**, Şam, Menşûrât Vizâreti's-Sekâfe, 1995.
- Dursun, Davut:** "Cemal Abdünnâsır", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.VII, İstanbul, 1993, s. 296-301.
- Dursun, Davut:** "Fas: Himaye Dönemi ve Bağımsızlık", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XII, İstanbul, 1995, s. 192-196.
- Eagleton, Terry:** **Edebiyat Kuramı**, Haz. Çiçek Öztekin, 6. bs., İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2018.
- Emin, Mustafa:** **Lâ**, Beyrut, Dâru'l-Cîl, 1991.
- Erbay, Hatice:** "Gerçeklik ve Kurgusalılık Bağlamında Bir Abdurrahman Munîf Romanı: Sibâku'l-mesâfâtî't-tavîle", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XXXI, No. 2, 2022, 663-695.
- Erenler, Muharrem:** "Irak", **Modern Orta Doğu Siyasi Tarihi**, Haz. Hasan Öztürk, İstanbul, **Bilgesam Yayınları**, 2016, s. 135-180.
- el-Faysal, Semer Rûhi:** **es-Sicnu's-Siyâsî fi'r-Rivâyeti'l-'Arabiyye**, y.y., Menşûrâtü İttihâd'il-Kuttâbi'l-Arab, 1983.
- Fox, Ralph:** **Roman ve Halk**, çev. Ferit Burak Aydar, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2019.
- Foucault, Michel:** Hapishanenin Doğuşu, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, 8. bs., Ankara, İmge Kitabevi, 2019.
- Ganim, el-Beyyûmî İbrahim:** "İhvân-ı Müslimîn", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXI, İstanbul, 2000, s. 580-583.
- Garâyibe, Haşim:** **el-Kıttu'l-lezî 'Allemenî't-Tayarân**, Amman, Menşûrât Râbitati'l-Kuttâbi'l-Urduniyyîn, 2014.
- Görgün, Hilal:** "Mısır: İhtilal Sonrası", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXVIII, Ankara, 2004, s. 569-575.
- Görgün, Hilal:** "İhvân-ı Müslimîn: Mısır Dışındaki İhvân-ı Müslimîn Hareketi", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXI, İstanbul, 2000, s. 583-586.

- Görgün, Hilal:** “Seyyid Kutup”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C.XXXVII, İstanbul, 2009, s. 64-68.
- Gündoğdu, Abil:** “Ortadoğu’da Arap Sosyalizmi ve Mişel Eflak”, **Alnteri Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 4, No. 1, 2020, s. 13-26.
- b. Hadrâ’, Muhammed Musaddak:** **Tezmâra 234**, y.y., Menşûrâtü’l-Mağribiyye li Hukûki’l-İnsan, 2011.
- el-Hamed, Turkî:** **el-Kerâdîb**, 3. bs., Beyrut, Dâru’s-Sâkî, 2002.
- Hasan, Ali Ammar:** “en-Nassu ve’l-Cidâr... Tecribetu’s-Sicni fi’l-Edebi’l-‘Arabiyyi’l-Mu‘âsır”, **Edebu’s-Sucûn**, Haz. Şa‘bân Yûsuf, Kahire, el-Heyetu’l-Mısriyyetu’l-‘Amme li’l-Kitâb, 2014, s. 33-58.
- Halîfe, Mustafa:** **el-Kavka’a**, Beyrut, Dâru’l-Âdâb, 9. bs., 2021.
- İbrahim, Sun‘ullah:** **Tilke’r-Râiha**, 3. bs., el-Minyâ, Dâru’l-Hudâ li’n-Neşri ve’t-Tevzî‘, 2003, s. 14.
- İbrahim, Sun‘ullah:** **Yevmiyyâtu’l-Vâhât**, Kahire, Dâr’ul-Mustakbeli’l-‘Arabî, yty.
- İbrahim, Sunullah: İdris, Yusuf:** **O Koku**, çev. Rahmi Er, İstanbul, Jaguar Kitap, 2013.
- Kafka, Franz:** **Dava**, çev. Kâmuran Şipal, İstanbul, Ataç Kitabevi, 1964.
- Kahraman, Abdulkadir:** “İrak’ın Geçmişi, Bugünü ve Geleceği Üzerine Muhtelif Senaryolar”, **Kadir Has Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2008.
- Kaya, Mustafa İsmail; Al Shamri, Abdullah:** Mustafa İsmail Kaya-Abdullah Al Shamri, “Ürdün”, **Modern Orta Doğu Siyasi Tarihi**, Haz. Hasan Öztürk, İstanbul, **Bilgesam Yayınları**, 2016, s. 255-298.
- Koç, C. Turgut:** “Yûsuf İdrîs: Hayatı, Eserleri ve Kısa Hikayeleri”, **Selçuk Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Konya, 1995.
- Mahfûz, Necîb:** **el-Kerneke**, 4. bs., Kahire, Dâru’ş-Şurûk, 2015.

- Mansûrî, Ali:** “el-Batalu’s-Secîni’s-Siyâsî fî’r-Rivâyeti’l-‘Arabiyyeti’l-Mu‘âsıra”, **Câmiatu’l-Hâc Likhdar Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Batna, 2007, s. 9.
- el-Merzûkî, Ahmed:** Tezmemart... ez-Zinzâne Rakam 10, Beyrut, Menşûrât Târık, 2012.
- Moran, Berna:** Berna Moran, **Edebiyat Kuramları ve Eleştiri**, 29. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2018.
- Munîf, Abdurrahman:** **Şarku’l-Mutavassıt**, Beyrut, Muessesetu’l-Arabiyye li’d-Dirâsât ve’n-Neşr, Dâru’l-Tenvîr li’t-Tibâa ve’n-Neşr, 2018.
- Münif, Abdurrahman:** **Akdeniz’in Doğusu**, çev. Ayşe İspir Kurun, İstanbul, Ketebe Yayınları, 2018.
- Nâci, Ahmed:** **Hirz Mukemkem**, Cizre, Dâru’s-Safsâfa, 2020.
- Öze, Sibel:** “Sözlerden Kurduğumuz Şehir”, **Hapiste Yazmak**, Haz. Aytekin Yılmaz, İstanbul, Kanat Kitap, 2006, s. 174-179.
- el-‘Utûm, Eymen:** **Yesme‘ûne Hasîsehâ**, Kahire, Dâru’l-Ma‘rife li’n-Neşr ve’t-Tevzi‘, 2015.
- el-‘Utûm, Eymen:** **Yâ Sâhibî es-Sicn**, Kahire, Dâru’l-Ma‘rife li’n-Neşr ve’t-Tevzi‘, 2015.
- er-Rabî‘î, Abdurrahman Mecid:** **el-Veşm**, Beyrut, Dâru’t-Talî‘a li’t-Tibâ‘a ve’n-Neşr, 1972.
- es-Sa‘dâvî, Nevâl:** **Muzekkiratî min Sicni’n-Nisâ’**, Beyrut, Dâru’l-Âdâb, 2000.
- es-Salih, Yasin Hâc:** **bi’l-Halâs Yâ Şebâb**, Dâru’s-Sâkî, Beyrut, 2012.
- es-Samed, Vâzih:** **es-Sucûn ve Eseruhâ fî’l-Âdâbi’l-‘Arabiyye mine’l-‘Asrı’l-Câhilî hattâ Nihâyeti’l-‘Asrı’l-Emevî**, Beyrut, el-Muessesetu’l-Câmi‘iyye li’n-Neşri ve’t-Tevzi‘, 1995.
- Sarı, Ahmet:** **Edebiyatın İyileştirici Gücü**, Haz. Kadir Daniş, 2. bs., İstanbul, Ketebe Yayınları, 2020.
- Sarı, Ahmet:** **Edebiyat Nefreti: Edebiyat Yazıları**, Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları, 2014.

- Suvân, Cumâne:** **Fazâu's-Sicn fi'r-Rivâyeti'l-'Arabiyye**, Amman, Fazâât li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2020.
- Şâkir, Rahâb** **es-Seccân fî Edebi'l-'Arabî 1980-2008**, Berlin, Menşûrâtü Mecelleti'l-Cumhûriyyeti'r-Rakamiyye.
- Munâ:**
- Telci, İsmail** "Suudi Arabistan'ın Müslüman Kardeşler Politikası", **Akademik İncelemeler Dergisi**, C. XIII, No.1, 2018, 137-168.
- Numan; Rakipoğlu, Mehmet:**
- Tomar, Cengiz:** "Ürdün: Tarih", **DİA**, İstanbul, 2012, C. XXXXII, s. 354-356.
- Tramontini, Leslie; Donohue, John:** **A'lâmu'l-edebi'l-'Arabîyyi'l-mu'âsır: Siyer ve Siyer Zâtiyye**, Beyrut, el-Ma'hedu'l-Almânî li'l-ebhâsi's-şarkiyye fî Beyrût, 2013, C. I.
- Yau-Fi, Hwang:** "Sûratu'l-Muctema fî Rivâyeti Yusuf İdris", **Mecelletu Kulliyyeti'l-Âdâb ve'l-ulûmu'l-insâniyye**, C. 2, No. 35.
- Yavaş, Gökçen:** "İkinci Dünya Sonrası İtalya'nın Dış Politikası (1948-1990): Atlantikçilik ve Avrupailik", **Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi**, C.VIII, No. 2, 2017, s. 111-130.
- Yıldız, Şerafettin:** "Yûsuf İdrîs'in Hayatı, Eserleri ve Edebi Kişiliği", **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, No. 22, 2009, 279-310.
- Yunus, Fazıl:** **Zinzâne Rakam 7**, Amman, Dâru'l-Celîl li'n-Neşr, 1983.

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

"Syria: Torture, Despair and Humanization in Tadmur Military Prison", (Çevrim içi), <https://www.amnesty.org/en/documents/mde24/014/2001/en/>, 04 Şubat 2023.

"İdu İstiklâli'l-Memleketi Râye Haffâka Yezhû ve Yefharu bihâ'l-Urduniyyûn", (Çevrim içi), https://petra.gov.jo/Include/InnerPage.jsp?ID=2119000&lang=ar&name=archived_news, 22 Kasım 2022.

"Yasir Arafat: Ebû Ammar", (Çevrim içi), https://info.wafa.ps/ar_page.aspx?id=5086 2 Ağustos 2022.

"Tevsîk 72 Uslûbi Ta'zîb La Yezâlu'n-Nizâmu's-Sûrî Mustemirren fî Mumâresetihâ fî Merâkizi'l-İhticâz ve'l-Meşâfi'l-'Askeriyyeti't-Tâbi'a lehu",

(Çevrim içi), https://snhr.org/public_html/wp-content/pdf/arabic/Documentation_of_72_Torture_Methods_the_Syrian_Regime_Continues_to_Practice_in_Its_Detention_Centers_and_Military_Hospitals.pdf, 03 Mayıs 2023.

“Ba‘de Senevât mine’l-İ‘tikâl ve’t-Ta‘zîb.. Rahîlu’l-Kâtib ve’l-Muhric Gassân el-Cibâ’î”, (Çevrim içi), <https://www.youtube.com/watch?v=Urvy9gKNZK8>, 25 Nisan 2023.

“Muellifu’l-Kavka‘a li DW Arabiyye: er-Rivâye Leyset İncîle’s-Sevrati’s-Sûriyye”, (Çevrim içi), <https://web.archive.org/web/20210526075157/https://www.dw.com/ar/مؤلف-القوقعة-/a-48333358>, 29 Ocak 2023.

“Varakatun Sağîra Hevet bi Mustafa Halife Halfe Kudbân Mu‘takalât Hâfız el-Esed Kable 4 ‘Ukûd”, (Çevrim içi), https://www.youtube.com/watch?v=G7i3I_x2HCo&list=PLEJzECf1VapDq_s9d_d0nJLEeUBfeocqd&index=2, 01 Şubat 2023.

“Hel Ahdâs Rivâyeti’l-Kavkaa Hakîkiyye ve Vâkiyye?”, (Çevrim içi), <https://www.youtube.com/watch?v=RwZQXZM0Rzg>, 23 Nisan 2023.

“Hivâr me‘a’l-Muhtatafi’l-Magrîbiyyi’l-Filistînî Muhammed Musaddak b. Hadrâ’: Esrârû’l-İhtitâf ve’t-Ta‘zîb min Tarafî’l-Bolîs”, (Çevrim içi), <https://www.youtube.com/watch?v=8tGhyJl-d8w>, 4 Temmuz 2022.

“Kâtib Filistînî Yeksiru Hâcize’s-Samt Havle Mu‘tekali Temâra’l-Mağribî”, el-‘Arabiyye, (Çevrim içi), <https://www.alarabiya.net/articles/2011%2F05%2F23%2F150170>, 4 Temmuz 2022.

“et-Tahyîl fi’z-Zinzâne”, (Çevrim içi), <https://aljumhuriya.net/ar/2022/09/07/-التخييل-في-الزنزانة>, 28 Nisan 2023.

“Eymen el-Utûm Rivâi ve Şâir Urdunî ‘Âşe Tecrubete’l-İ‘tikâl ve Ketebe ‘anhâ”, (Çevrimiçi) <https://www.youtube.com/watch?v=P4K3hSeFT2I>, 12 Nisan 2022.

“el-Edîb Hâşim Garâyibe: Hikâyeti”, (Çevrim içi), https://www.youtube.com/watch?v=5_yu9PWl4S4, 20 Kasım 2022.

“Mukâbeletu Fazıl el-‘Âzzâvî Me‘a Muhammed Rıza Nasrîllah fî Bernâmeçi (Hezâ Huva) ‘Âm 1997 Mîlâdiyyen”, (Çevrim içi), <https://www.youtube.com/watch?v=8FSliAaaTUo>, 05 Mayıs 2023.

“el-Kıttu’l-lezî ‘Allemeni’t-Tayarân li Hâşim Garâyibe: Mezîc beyne’r-Rivâye ve’s-Sîre Zâtiyye ve’l-Muzekkerât”, (Çevrim içi),

<https://alrai.com/article/485102/ملاحق/القط-الذي-علمني-الطيران-لهاشم-غرايبة/>, 22 Kasım 2022.

“el-Kânûn 49 li Âm 1980 el-Muteallık bi İhvâni'l-Muslimîn” (Çevrim içi), <http://www.parliament.gov.sy/arabic/index.php?node=201&nid=6716&ref=tree&>, 04 Mayıs 2023.

“Rivâyetu'l-Kavka'a: Sicnu Tedmur es-Sahrâvî el-Mur'ib Keenneke Terâhu”, (Çevrim içi), <https://doc.aljazeera.net/reports/2020/3/8/-رواية-الوقعة-سجن-تدمر-الصحراوي-المر>, 1 Şubat 2023.

“Şâhid 'alâ'l-'Asr Ya'kûb Zeyâdîn me'a Ahmed Mansûr: el-Hizbu's-Şuyû'ıyyu'l-Urdunî kemâ Yerâhu Ya'kûb Zeyâdîn (2)”, (Çevrim içi), <https://www.youtube.com/watch?v=IoTpShwHjK8>, 22 Kasım 2022.

“Alâ Metni Achille Lauro”, (Çevrim içi), <https://www.youtube.com/watch?v=j6tDvX33oW4>, 04 Ekim 2022.

“Limâzâ Yakrau'l-'Arabiyyu Edebe's-Sucûn?”, (Çevrimiçi), <https://www.alaraby.co.uk/?لماذا-يقرأ-العربي-أدب-السجون>, 30 Mart 2022.

“Mev'id fi'l-Mehcer: Fazıl el-'Azzâvî”, (Çevrim içi), <https://www.aljazeera.net/programs/a-date-in-exile/2008/1/23/فاضل-الزواوي>, 04 Mayıs 2023.

“İhticâcât 1981 bi'l-Mağrib: Şuhedâu'l-Kûmîrâ”, Al Jazeera, (Çevrim içi), <https://www.aljazeera.net/encyclopedia/2016/9/11/-احتجاجات-1981-بالمغرب-شهداء-الكوميرا>, 26 Ekim 2022.

“Teslîmu Mileffâti “Senevâti'r-Rasâs” bi'l-Mağrib li'l-Arşîf”, (Çevrim içi), <https://www.aljazeera.net/news/humanrights/2017/7/25/-تسليم-ملفات-سنوات-الرصاصة-الرشيف>, 26 Ekim 2022.

“Munazzamatu't-Tahrîri'l-Filistîniyye”, (Çevrim içi), <https://interactive.aljazeera.com/aja/palestineremix/plo.html>, 2 Ağustos 2022.

“Hel Yu'teber Edebe's-Sucûn Vâkı'ıyyen?”, (Çevrim içi), <https://www.alhurra.com/different-angle/Is-prison-literature-realistic>, 04 Mayıs 2023.

“Fas”, (Çevrim içi), <https://www.insamer.com/tr/ulke-profil-i-fas/>, 04 Ekim 2022.

“Hivâr me'a'l-Muhtatafi'l-Mağrîbiyyi'l-Filistînî Muhammed Musaddak b. Hadrâ': Esrâru'l-İhtitâf ve't-Ta'zîb min Tarafî'l-Bolîs”, (Çevrim içi), <https://www.youtube.com/watch?v=8tGhyJl-d8w>, 4 Temmuz 2022.

“Abdurrahman Munîf”, (Çevrim içi),
<https://www.aljazeera.net/encyclopedia/2014/9/25/عبد-الرحمن-المنيف>, 15 Mayıs 2023.

